

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

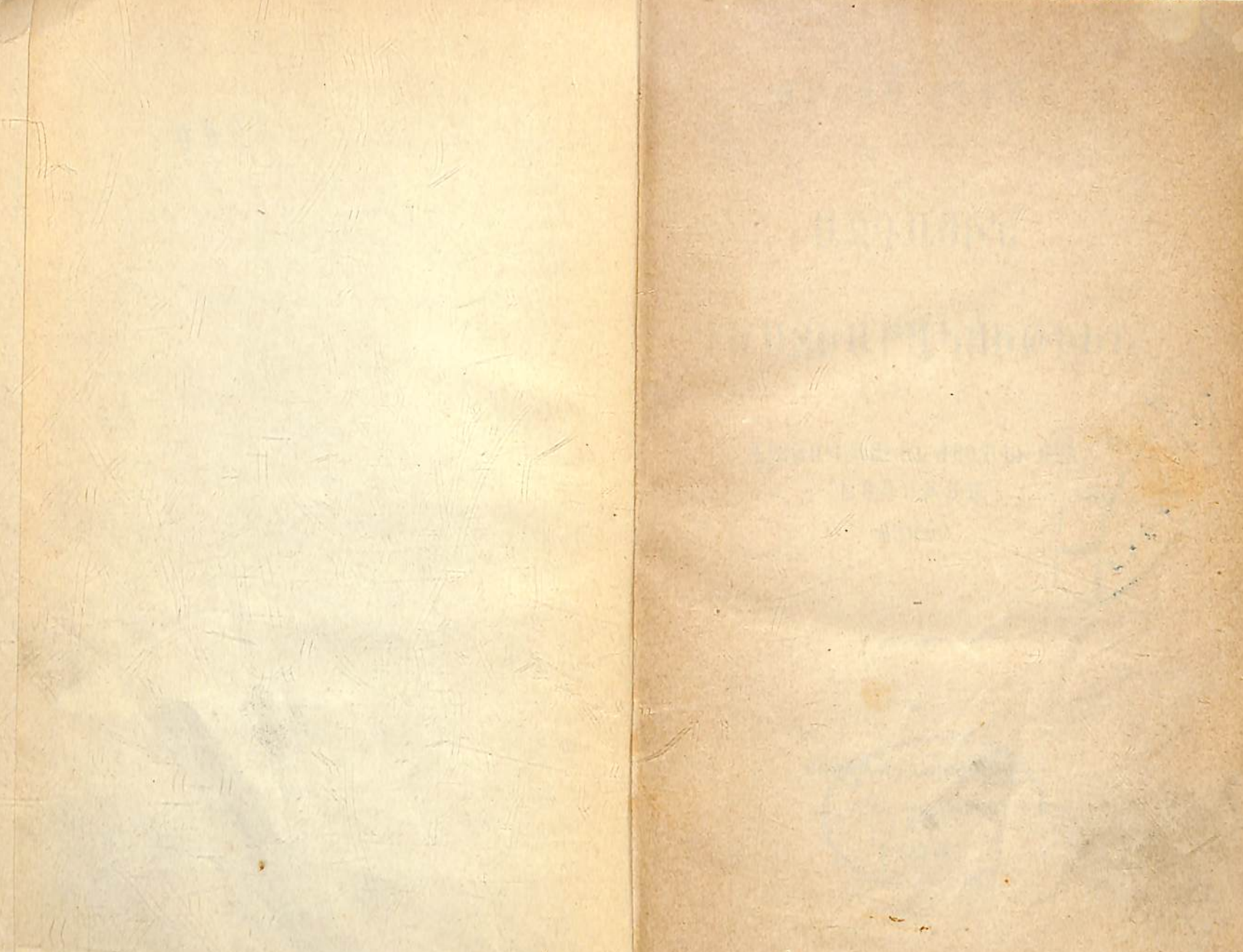
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

LCN
1621

1999

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ

Ա.ԶԳԱՅԻՆ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՐԺԱՊԵՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՄԷՋ
ԽՕՍՈՒԱԾ
ՃԱՌԵՐ.

323

206

Ա.Ռ.

ԻՍԿՈՒՀԻ ՉԵՐԱԶ.

Ո՛ր մայր, փոխան օրհնեալ ասեղիդ, որով
դաստիարակել տուիր 'զիս, ահար գրիչս կը ձօ-
նեմ քեզ այսօր : -

Մ. Զ.

416.21.60

Հ. ԲԵՂԴ

ՆԱՄԱԿ

ԱՌ ՀԵՂԻՆԱԿՆ

Ազնիւ Չերազ ,

Ձի է զի յիս կը տեղաս այնքան թախանձանօք, յիս որոյ մարած են աշխոյժն ու խանդ : Բու դեռ նոր սկսած էր լեզուդ շարժիլ բերնիդ մէջ, եւ ես առաջին անգամ դրիչ կը շարժէի ներկայացնելու համար ազգիս առաջարկութիւն մը որ օգտակար կը թուէր այն ատեն ինծի եւ զոր օգտակար կը դատեմ դեռ այսօր քառսրդ դարէ մ'ըզկնի : Շատ նախապաշարունմներ փորտեցան անկէ ի վեր, գրաբառի նախապաշարումը դեռ կանգուն կը կենայ. եւ դեռ երէկ Պօլսոյ վարժապետները բոլոր ժողով կազմելով դու միայն գտնուեցար որ պաշտպանեցիր աշխարհաբառը : Հարիւր էին որ խօսեցան քեզի դէմ : Իրողութիւնը քու կողմէ էր, քու կողմէ ձգեցիր նաեւ տաղանդն ու խանդը. եւ անոնք որ չը համոզվեցան խօսքերուդ՝ սակայն զարմացան քու վրադ : Վէճը կը շարունակես տակաւին մի եւ նոյն անյողգողգ արիութեամբ, սր էր թէ

զգայիր եւ կանուխ թէ չափաւորութիւնը՝ քան զայլ ամենայն՝ հաւաստի է գրաւական՝ ամեն բարոյական յողթութեան :

Այլ թէ ինչ ալ ըլլայ, աշխատեցէք, սլ դուք որ աշխարհաբառի էք կողմնակից եւ դուք որ գրաբառի, յուսալից երիտասարդներ որ թերեւս լաւագոյն օրերու՝ պիտի տեսնէք նշոյլն հեռուանց՝ մեր հայրենեաց, տարածեցէք հայ լեզուն ընկերութեան ամեն խաւերուն մէջ, ամեն գաւառ ու հիւղակ, զի «որ մայրենի լեզուն կը խօսի, հայրենի երկիրն աւնի շքրթանցը վրայ» :

4 սեպ. 1876

Գ. Ս. ՕՏԵԱՆ

Ը Ն Տ Ր Օ Ղ Ա Կ Ա Ն

Ք Ե Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա Ր Դ Ի Ա Չ Գ Ա Յ Ի Ն Լ Ե Չ Ո Ւ Ի .

Գ Ո Յ Ա Կ Ա Ն .

Թ Ի Ի . — Մ ի ա վ ա ն կ ն եր ն եր , մ ի ե կ ի ա ա վ ա ն կ ն եր ն եւ բ ա զ մ ա վ ա ն կ ն եր ն ն եր մ ա ն ն ի կ ն եր ու վ յ օ ը ն ա կ ի կ ը լ ի ն ի ն . ք ա ր եր , գ լ ու լ ա ն եր , չ զ թ ա յ ն եր :

Հ Ո Ղ Ո Վ . — Դ եր ա ն ու ճ ն եր է ն զ ա տ , ամեն հ ու լ ո վ ե լ ի բ ա ո ս ա ա է ս կ ը հ ո լ ո վ ու ի . Ու ղ ղ ա կ ա ն , հ ա յ ց ա կ ա ն . հ ա յ , հ ա յ եր . ս ե ո ա կ ա ն , տ ր ա կ ա ն . հ ա յ ի , հ ա յ եր ի . բ ա ց ա ո ա կ ա ն . հ ա յ է , հ ա յ եր է . գ որ ծ ի ա կ ա ն . հ ա յ ո վ , հ ա յ եր ո վ :

Յ Օ Գ .

Որ ո շ ի չ յ օ ղ ն է ն . հ ա յ ր ն , ք ա հ ա ն ա յ ն , ն ա ճ ա ն :

Վ ա յ ե լ ու չ է գ ե ղ ջ ե լ յ ա տ կ ա ց ու ց ի չ ի յ օ ղ ն , երբ յ ա տ կ ա ց ու ց ի չ եւ յ ա տ կ ա ց ե ա լ որ ո շ ի մ ա ս ա տ ո վ գ որ ծ ա ծ ու ա ծ ե ն . Դ ա շ ա ի ց ու ռ ե ա ն ն , պ ար ս է չ ի Ժ ա ղ ի կ ն հ ա մ ար :

Ա Ն Ա Կ Ա Ն .

ՌՈՒԱԿԱՆ. — Բացարձակներին մէջ դիտելի են Ֆ, Եօ՛ն, ուն, Էն, Գաս, Գասօ՛ն եւ այլն, Երեսուն, Կասասուն, Եօնասուն, Էնասուն : Դասականն կը շինուի բացարձակին վրայ երբոր յաւելելով. տասմիերորդ, եօթսուներորդ. բացասիկ են աւաջն, Երկրորդ, երրորդ, շարորդ : Բաշխականն կը շինուի բացարձակին վրայ սկան յաւելելով. միական, հարիւրական :

ՍՏԱՅԱԿԱՆ, ՅՈՒՅԱԿԱՆ, ԱՆՈՐՈՇ. — Պէտք է ասել Գոռնա կամ Է՛մ Գոռն, Ժայր կամ Գո՛ ժայր, որքն կամ Է՛ր որքն, Վեր զննորներ, յեր ծառ, Էրեսնայ որքն, նորա հրացան, սորա բաճկոն, Գոցա վերարկոն. այս Վելան, այր Քրել, այն Մոռն, սա նամակ. ո՛ր ծով :

Պ Ե Ր Ա Ն Ո Ւ Ն .

Պէտք է գրաբարէն առնուլ դերանուններն : Ուր նա միէ աւելի ձեւ ունի որով մի միակ դադարար արտայայտէ, ընտրողականութիւն հարկ է. այն ձեւ է նախընտիր որ աւելի օրինաւոր է եւ կոկ :

ԱՆՁՆԱԿԱՆ. — Նա, նո՛րա. 'զայն, 'զայնա. նորա, նոցա. նա՛ն, նոցա. Է՛նանէ, Է՛նոցանէ. նովա, նո՛օ : Այսպէս կը հոլովուին սա, դա :

ՅԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ. — Որ, որ՛. 'զր, 'զրո. յը, յը. ու՛, յը. յո՛ւ, յոց. որ՛, որ՛. 'զր, 'զրո. յը, յը. ու՛, յը. յո՛ւ, յոց. որ՛, որ՛ :

Բ Ա Յ .

ԷԱԿԱՆ. — Ահա այս բայի հակիրճ պատկերն. Սահմանական ներկայ. Ե՛մ, Է՛ս, Է, Է՛մ, Է՛ս, Էն :

Անկատար. Է՛ն, Է՛ն, Էր, Է՛ն, Է՛ն, Էն. Կատարեալ. Եղայ, Եղար, Եղաւ, Եղան, Եղա՛ւ, Եղան. Ստորադասական ներկայ. Էնէ՛մ, Էնէ՛ս, Էնէ՛ն, Էնէ՛մ, Էնէ՛ս, Էնէ՛ն. Անկատար. Էնէ՛ն, Էնէ՛ն, Էնէ՛ն, Էնէ՛ն, Էնէ՛ն, Էնէ՛ն, Էնէ՛ն, Էնէ՛ն. Սպասուի. պէտէ Էնէ՛մ (ստորադասականին վրայ պէտէ յաւելելով կը շինուի ապառնին. Գիտնամ, պէտէ Գիտնամ. Կարենայե՛, պէտէ Կարենայե՛) եւ այլն. Անկատար. պէտէ Էնէ՛ն եւ այլն. Հրամայական. Էր, Էնէ՛ (կատարեալի է, այ յանդերն էի կը փոխուին հաստատական հրամայականի յոքնակիին մէջ. Մոռէ, Մոռէ) : Աներկայթ. Էնէ՛լ (ստորադասական ներկայէն կը շինուի աներկայթն, նորա եզակի առաջին դէմքի ճ վերջատան լի փոխելով ունենամ, ունենալ). Ընդունելութիւն ներկայ. Եղող. Անցեալ. Եղած, Եղեր. Ապառնի. Էնէ՛նէ՛ :

ՊԱՐՁ ԿԱՆՈՆԱՆՈՐ. — Առաջին լծորդութիւն. Էն պէտէ. Էն պէտէն. պէտցեր, պէտց, պէտցն. պէտ. ամա կը հետեւին յէլ, հաւատել, ամալել, վախել, Գողել, ուղանել, Խցել, Էնել, արբելել, Էնել, յաւելել, Գնել, Կալել, Բել, ասել, եւ այլն. Երկրորդ լծորդութիւն. Էն նապէ. Էն նապէ. նապեցայ. նապե. ամա կը հետեւին պիտել, Գրել, պրծել, շերծել, Էնծել, Էրեւել, Կարբել, Կարբել, Էրբել, Բարբել, Կալել, Գալել, եւ այլն : Երրորդ լծորդութիւն. Էն հաղած. Էն հաղայն. հաղայն. ամա կը հետեւին Խաղալ, հաւատալ, եւ այլն : Չորրորդ լծորդութիւն. Էն Մողած. Էն Մողար, Էն Մողան. Էն Մողել, Մողեր, Մողաւ, Մողան, Մողն. Մող. ամա կը հետեւին Գողալ, եւ այլն :

Դ Ե Ր Բ Ա Յ .

Կատարեալի է, այ, եցի, եցայ յանգերն օղ, ած, երի ժողխելով կը կազմուին դերբայներն. Խողի, Խողօղ, Խողած, Խողէր. զբօսայ, զբօսօղ, զբօսած, զբօսեր. Բործեցի, Բործօղ, Բործած, Բործեր. Զարեցայ, Զարօղ, Զարած, Զարեր. Դանկեցօղ, Դարօղ, Գոխօղ, Լացօղ, Լացօղած, Լացօղեր: Ապառնի դերբայն կը շինուի աներեւոյթին վրայ է՝ յաւելելով. րաւ, րաւէ՛ք. յոգնել, յոգնելէ՛ք. կորել, կորելէ՛ք, կորուելէ՛ք:

Մ Ա Կ Բ Ա Յ .

Պէտք է գրաբարէն ալ, աշխարհաբարէն ալ մախրայ առնուլ, ընտրողական ոգիով:

Ոսորի, եր, որդեա, այնան, որտան, քոցե, երկար, ասոր, անոր, ասորի, անորի, յայնժամ, այնմ, վաղ, յետանոր, հերոս, հարկաւ, դեւրաւ, բարեւաւ, Զորեն, ա՛լ, աւելի, մարտեղ, կարծեա :

Ն Ա Խ Դ Ի Բ .

Պէտք է գրաբարէն ալ, աշխարհաբարէն ալ նախդիր առնուլ, ընտրողական ոգիով:

Ի, յ, ըլի կիրառումն անսանք արդէն դերանունների մէջ: Իբր, Ինչ, Ինչե՛ք. Ինչե՛ք կ'առնուն: Յը, աւ, դեպ, Բնիչե՛ք կ'առնուն Հայցական, դերանունների մէջ աննախդիր: Համար, հեր, մօր, դեմ, շա՛ք, հակառակ, ըստ, պէս, առանց, նկարմամբ կ'առնուն արական: Աւօջե՛ք, երեւ, վրայ, րակ, մեջ, քով, դեմաց, րեղ, շարջ, Ինչան, մեջրեղ, շնորհե՛ք կ'առնուն սեռական: Զար, է վեր, ներս, դուրս, վար,

վեր, յաւալ, յետոյ, հե՛տէ, քաղս, մէկուսէ, ասորի, անորի կ'առնուն բացառական:

Շ Ա Ղ Կ Ա Պ .

Պէտք է գրաբարէն ալ, աշխարհաբարէն ալ շաղկապ առնուլ, ընտրողական ոգիով:

Եւ, Եւ, դի, միշտ, երբ, Եւե՛ւ, ալ, այլ, Կամ, որ, Իսկ, Բրե՛վէ, այսինքն, Պար օրենակ, ըստ այնմ, Բե՛լի, սակայն, Դասորի, Դարեմ, արդ:

Ձ Ա Յ Ն Ա Ր Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն .

Պէտք է գրաբարէն ալ, աշխարհաբարէն ալ ձայնարկութիւն առնուլ, ընտրողական ոգիով:

Օ՛հ, օ՛չ թէ, ո՛, աւա՛ղ, օ՛ն, երանի՛ք, վա՛յ, ա՛հ, Է՛հ, ողջան, կեցցե՛ք:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Տ .

Պէտք է բառաւ աշխարհաբարի մէջ + յանդուօղ բառերի վերջատան, թէ գրաբարն չ'ունի այդ զիր եւ թէ չը կայ Համանուն բառ. օրեն, ընկաց, խօս, մօր, ծալ, պարտ, դեր, կրօն, հասար, յորձան, Բործի, ծնօղ, սրան, մօր, ամբողջ, անբոն, կերտ, Բանաւած, կործտ, ալք, յետտ, որտ, հերտ, ալքտ, շէտ, յերտ. նաեւ ն յանդուօղ բառերի վերջատան, թէ սովորոյթն կը ներէ եւ թէ չը կայ Համանուն բառ. օք, դաշ, Խու, եղանիք, ճիք, Էրտ, եղեք:

Վայելուչ է կարճ բառերն երկարներէն նա-

խընտիր համարել. մահանշ, մարիւ, թաղար, սփոփ, սպարանոս, զեղը, առաջէլ, յանց, սեմ, մաղթ, հարց, լէել, նախար, նօթի, յոփի, էրանաւ, արշա, բիել, բախել:

Ներդաշնակութիւնն արժան է գրագէտի ուշն գրաւել, իրր էական պայման. քաջագէտ լուսագոյն է քաջագէտ, հոնա- խոնա-է:

Պէտք է մեր հին եւ նոր լեզուներէ ոճեր առնուլ, ընտրողական ոգիով. լէէն ածել, է յոշ ածել, յոմօն մարնել, յօրս ցնդիլ, բողոք բարնաւ, իրանոյս կարգաւ, հոփ արանել, սոփ առնուլ, զանց առնուլ, կանփ առնուլ, թոանք հանել, վրէժ հանել, որոն արաւ, էրբոսօ արաւ, միք արանել, ալք արանել, ժանիք անել, սերք անել, արեւոտար անել:

Տառագարձի օրէնն է հին բառերն անխփովոյ գրել, նորերն անձնիր ազգի ճիշդ հնչումին համեմատ. Պէտքս առաքեալ, Բիէ- Վէռօն:

Ուղղագրութիւնն ալ կը պահանջէ ընտրողական ոգի. Անորոն, Կրանիքէս, պոսաւ, լեթիւլ, փնարել, կարգ, կերակէ, պարիւրք, աջուլ, յանող, էրողոթիւն, հոփէլէց, բարերար, արեւոր (է յանգով բառերն կը բարդուին էի փոխելով իւրեանց վերջատաւ), կէր (նիլ), կէր (ձուկ), ափն (բուրք), ափն (լինի):

Շարագրական յատկութիւններն գրագէտի տաղանտին եւ ճաշակին կախում ունին. —Մի հեղինակ պարտաւոր է յիշել անգագար թէ պայծառութիւնն է ոճի առաջին ընդհանուր յատկութիւնն: « Երբ չը կայ յատկութիւն, կ'առէ Պ. Էմիլ Լըֆոան, ճոխագոյն զարդերն իսկ չ'են հաճոյանար ընթերցողին եւ կը յոգնեցունեն 'ղայն: »

Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Ա

«ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ
ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ.
Դ Ի Ի Ա Ն
ԱԶԳ. ՎԱՐՁ. ՈՒՍՈՒՄՆ. ԽՈՐՀՐԳՈՅ
ԹԻԻ 73

Մեծապատիւ Էֆէնտի

Ազգային Վարչութեան Ուսումնական Խորհուրդը հարկ տեսնելով Մայրաքաղաքիս Ազգային վարժարանաց մէջ Դաստիարակութեան, Դասատուութեան եւ Մանկավարժութեան պաշտօնը վարող անձանց ցուցակը Յանձնաժողովի մը միջոցաւ պատրաստել եւ հրատարակել, կը հրաւիրէ զՁեզ որ Ձեր Ուսումնական պաշտօնին հանգամանքները պարունակող տեղեկագրով մը հանդերձ բարեհաճիք անձամբ անգամ մի ներկայանալ Դաւաթիոյ Պորճրգարանը ժամ 6էն 10ը յառաջիկայ կիրակէէն սկսեալ մինչեւ 'ի նոր կիրակէ, 'ի բաց առեալ Ս. Զատիկ կիրակէն:

Որոշեալ պայմանաժամէն յետոյ անմիջապէս
պիտի հրատարակի պատրաստուած ցուցակը :

15 Մարտ 1875

Մնամք յարգանք

Խորհրդարան Ղալաթիոյ Ա.զ.Վ. Գարչ.

Ուսումնական Խորհրդոյ

ԱՏԵՆԱԳԻՐ

ԱՏԵՆԱԳԵՏ

Յ. Բէխեան Յ. Խանտանեան»

Երբ կարգացի այս հրաւիրագիր, որ պաշտօնական կնիք կը կրէր, փութացի Ուսումնական խորհուրդին ներկայացունել հետագայ տեղեկագիրն.

« Հասցիւղի Ներսիսեան եւ Շահնազարեան վարժարաններին մէջ ուսում առած, կը դասախօսեմ գրէթէ եօթ տարիէ ի վեր : Շահնազարեան վարժարանին մէջ զանազան ուսումներ աւանդելէ յետոյ, այժմ Հասցիւղի Ներսիսեան վարժարանին մէջ Ֆրանսերէն եւ Ստամբուլի Սահակեան եւ Նունեան վարժարաններին մէջ պատմութիւն կ'աւանդեմ : Լեզուագիտութիւն, պատմութիւն, գրականութիւն, սոցա աշխատած եմ գլխաւորապէս : »

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներս, ինձ պէս, ներկայացուցին իւրեանց տեղեկագիրներ. « որոշեալ պայմանաժամ » ն լրացաւ, եւ Ուսումնական խորհուրդն իւր խոստում չը կատարեց :

Մի ամիսէ յետոյ, հետագայ պաշտօնագիրն ստացայ .

« Մեծապատիւ էֆէնտի

Ըստ սրջման վարժապետական Յանձնաժողովոյ կը հրաւիրեմք զՁեզ որ բարեհաճիք տե-

ղեկագրել տա մեզ թէ՛ Ձեր դաս տուած իւրաքանչիւր Ուսմունք 'ի սկզբան ինչ եղանակաւ (մէթսով) կ'աւանդէք, եւ հետզհետէ ինչպէս յառաջ կը տանիք տարուէ տարի, եւ թէ ուսուցման համար ինչ յատուկ եղանակներ եւ դասագրքեր կը դորձածէք : Այս տեղեկութիւնները մանրամասն եւ պարզ կերպով մինչեւ 'ի 29 ապրիլ կիրակէ օրը պատրաստելով 'ի Ղալաթիա զրկեղնիք կը խնդրեմք :

16 ապրիլ 1875

Մնամք յարգանք

Խորհրդարան Ղալաթիոյ

ի դիմաց

Ուսումնական Խորհրդոյ

ԱՏԵՆԱԳԻՐ

ԱՏԵՆԱԳԵՏ

Յ. Բէխեան Յ. Խանտանեան»

Մտածելով թէ Ուսումնական խորհուրդն կը զարթի վերջապէս եւ կը սկսի դործել, հրճուեցայ, եւ Պ. ատենապետին հետագայ նամակն ուղղեցի իսկոյն.

« Պարօն ատենապետ,

Ուսումնական խորհուրդի հրաւերին անստով, կը փութամ տեղեկագրել դասախօսական դրութիւնս. եւ զի այժմ կը պահանջուի յինչն Ֆրանսերէն եւ պատմութիւն աւանդել այն դպրոցները մէջ ուր կը յաճախեմ, պիտի յայտնեմ հակիրճ այն եղանակներ որովք կը դասախօսեմ այդ երկու ուսումներ միայն :

Կը հարցնէք թէ « ինչ դասագրքեր » կը դորձածեմ : — Ըստ ինձ, դասագիրքն առաջնորդ է դասատուին. ուստի, հորի ճէ յանձնել 'զայն դասատուին : Պէտք է որ աշակերտն արձանա-

զրէ անձնիւր դաս . այս դրութիւն մեծ օգուտներ կ'ընծայէ սեւանօղին, թէ եւ ոչ դասագիրքի հեղինակներին :

Երեք տարիի մէջ կ'ուսցունեմ ֆրանսական լեզուն . աւելորդ է ասել թէ ուշիմ եւ աշխատասէր աշակերտներ աւելի կարճ միջոցի մէջ կրնան սանիլ 'ղայն, մինչ նուազ սրամտներ եւ նուազ ջանասէրներ աւելի երկար ժամանակի պէտք ունին . Առաջին տարիին մէջ կ'աւանդեմ դորձնական համառօտ քերականութիւն, բառագիրտական մաս . տեսական համառօտ քերականութիւն, բառադիրտական մաս . Երկրորդին մէջ կ'աւանդեմ թարգմանութիւն ֆրանսերէնէ, դորձնական եւ տեսական համառօտ քերականութիւն, համաձայնական մաս . թարգմանութիւն հայերէնէ : Երրորդին մէջ կ'աւանդեմ դորձնական եւ տեսական ընդարձակ քերականութիւն, շարագրութիւն : Գալով այնպիսի սեանօղների, որք , այս ընթաց աւարտելէ յետոյ, դեռ կը շարունակեն իւրեանց դպրոցական կեանք, ֆրանսական ծովածաւալ գրականութիւնով կը զբաղեցունեմ 'ղայնս :

Չորս տարիի մէջ կ'ուսցունեմ պատմութիւնն, 'զոր դաստիարակութիւնի գլխաւոր խարխիսի կը նկատեմ . Առաջին տարիին մէջ կ'աւանդեմ ազգային պատմութիւն, երկրորդին մէջ հին , երրորդին մէջ միջնադարի, չորրորդին մէջ նոր : Անձնիւր դասի ամբողջումն աշակերտին կը յանձնեմ, պահանջելով որ օրինակէ 'ղայն եւ շարագրէ ընդարձակ ինչ որ պատմեմ :

Մեր ազգի պատմութիւնն յատուկ խնամով եւ մանրամասն կ'աւանդեմ, եւ կը հիանամ տեսնելով թէ ինչ ահագին ներգործութիւն կ'ունենայ պատանիի խանդավառ հոգիին վրայ : Ազգային պատմութիւնն, գուցէ ազգային լեզուէն եւ ազգային կրօնէն աւելի, ազգային կեանքի լծակն է : Հայ պատմութիւնն պիտի կազմէ հայ ժողովուրդի փրկութիւնն : Եւ սակայն, սխուր է տեսնել թէ որքան անարգուած է մեր մէջ այդ հրաշագործ գիտութիւն : Իւրեանց վարժարաների յայտագիրէն աքտորած են 'ղայն շատ թուղեր, այց , աւանդ , վիճակակից են այսօր Հասգիւղ, Սամաթիա, Երբեմն ազգային մտաւոր զարգացումի կեդրոններն : Հազիւ երկու շաբաթի է յառաջ , մի երեսփոխան հարուածեց 'ղայն մի լրարանի մէջ . Ո'վ է առաջնորդ մի այսպիսի յետախաղաց շարժումի . միտն է դա . այլ, ինչ որ պայծառ է , սա է թէ Ուսումնական խորհուրդի գերագոյն պարտն է հզօր միջոցներ ձեռք առնուլ այս ազգադաւ ընթացի դէմ, եւ հարազատ Հայերն կը յուսան թէ դուք, պարտն ատենապետ, եւ ձեր պատուարժան պաշտօնակիցներ ազդարին նախանձայուզութիւնով պիտի կատարէք ինչ որ կը պահանջուի ի ձէնջ :

Հաճեցէք ընդունիլ, պարտն ատենապետ, խորին մեծարանքս եւ անկեղծ անձնուիրութիւնս :

Յ. Գ. Թէ Ուսումնական խորհուրդն հարկ տեսնէ, պատրաստ եմ ներկայանալ նմա, եւ դասախօսական դրութիւնս բացատրել եւ պաշտպանել ընդարձակ փաստերով : »

երկու ամիսէ յետոյ , հետագայ նամակն ստացայ .

«Մեծապատիւ Էֆէնտի

Ըստ սրոյնան Վարժապետական Յանձնաժողովի կը հրաւիրեմք զՁեզ որ բարեհաճիք ներկայ գտնուիլ յառաջիկայ կիւրակէ օր ժամը ճին 'ի Ղալաթիա, ուր պատրաստ է Վարժապետական Յանձնաժողովն Ձեզ հետ ուսուցման ընդհանուր եղանակին վրայ խորհրդակցելու :

11 Յունիս 1875 Մնամք յարգանօք
Խորհրդարան Ղալաթիայ 'ի Դիմաց

Ուսումն, Խորհրդայ

Փ. ԱՏԵՆԱԳԻՐ

Վ. ԱՏԵՆԱԳԵՏԻ

Տ. Էքսերձեան Ս. Միքայէլեան »

Տեսնելով թէ առիթ կը գտնէի վերջապէս , որպէս խնդրած էի նամակիս մէջ , ի լոյս հանել այն համոզումներ 'զորս գոյացուցած էր իմ մէջ մի եօթնամեայ փորձառութիւն , փութացի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիի խորհրդարանին մէջ ներկայ դառնիլ յունիս 17ին : Անդ հաւաքուեցան նաեւ կոստանդնուպոլիսի բարձրագոյն դասատուներէն բաւական բազմութիւ անձեր , եւ ահա այսպէս տեղի ունեցաւ առաջին նիստն այն կաճառի որ կոչուեցաւ Վարժապետական ժողով :

Բ

Վարժապետական ժողովի կարեւորութիւնն զգացուած էր երկար ժամանակէ ի վեր : Անձնիւր Հայ կը սպասէր անհամբեր այդ ժողովի գումարումին , ուր դաստիարակներն եւ դասա-

տուներն , իւրեանց յաւէտ կամ նուազ ընդարձակ փորձառութիւնն եւ յաւէտ կամ նուազ կարեւոր գիտօղութիւններ պարզելով , իրար պիտի լուսաւորէին փոխադարձ , եւ ուր , այնքան հակասեաց դրութիւնների մէջէ , լուսագոյն դրութիւնն երեւան պիտի գար : Եւ զի ժողովուրդն իւր յոյս դարձցներ իրոյ դրած է , մեծ ուրախութիւն զգաց լսելով Վարժապետական ժողովի ծնունդն , որ կոչուած էր մի եւ հզօր խարխիւ վրայ հաստատել ազգային դաստիարակութիւնն :

Իմ սերախութիւն աւելի մեծ եղաւ , զի այդ ժողովի վրայ աւելի չբեղ յոյսեր տածեցի : Նոր էի կեանքի մէջ եւ կը կարծէի թէ յուսան ստանալ է :

Ուսումնական խորհուրդն ամուլ էր յայնժամ : ազգային թերթերն սկսած էին Յովնանի քունին հետ բաղդատել նորա վիճակ . եւ խակ , մի նամակի մէջ 'զոր կ'ուզէի մի ազնիւ երիտասարդի , նորա անգամներ այնպիսի մարդերի հետ կը բաղդատէի սրբ մի հրաբուխի վրայ կը պարեն : Մտածեցի թէ Վարժապետական ժողովն պիտի կարենար կատարել այն փրկաւէտ պաշտօն այր առջեւ կը սկարանար Ուսումնական խորհուրդն , մտածեցի թէ աւելի բանաւոր էր որ դաստիարակներն յուզէին եւ լուծէին կրթական խնդիրն , որ ծանօթ է նոցա իւր բոլոր կիճիւններով . մտածեցի թէ Վարժապետական ժողովն , կոստանդնուպոլիսի մէջ արմատ ձգելով եւ հայաբնակ երկիրների մէջ ճիւղեր ար-

ձակերով, պիտի կարենար մի սկայ ծառ ձեւա-
նալ ոյր ստուերին տակ ծլէին եւ ծաղկէին մեր
բարձր ծաղկոցներ եւ վարժոցներ. ուստի, ժողո-
վի առաջին նիտտերին մէջ, մեծ ճիւղեր թափեցի
մի քանի հեռատես սրտոնակիցներէս հետ, որ-
պէս զի վարժապետական ժողովն անկախ եւ
տեւական կազմակերպութիւն ստանար, հակա-
ռակ Ուսումնական խորհուրդին որ իւր հրամանի
տակ մի աւօրեայ գումարում կը նկատէր 'զայն:

Պ

Ժողովն որոշեց որ իւր նիտտեր, երրորդէն
սկսելով, հրատարակային պիտի լինէին եւ Ա.
Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ տեղի պիտի ունե-
նային:

Երրորդ նիտտն հանդիսաւոր եղաւ ուրեմն:
Երեսփոխանական ժողովի փայլն եւ շուքն ունէր
լիովին. եւ արդէն վարժապետական ժողովն
Երեսփոխանականին վրայ մի անհամեմատ առա-
ւելութիւն ունէր իբր խօսարան, զի ամեն երես-
փոխան ատենաբան է, այլ ամեն վարժապետ
ատենարան է գրէթէ:

Ժողովուրդն, հետաքրքիր տեսնել մի այսպի-
սի սկուսի որ նոր էր Արեւելքի համար, գրա-
ւած էր արդէն այն սրբավայր ուր վարժապե-
տական ժողովն պիտի բազմէր: Ունկնդիրներին
մէջ կը նշմարուէին ականաւոր եւ հանրածանօթ
անձեր, Օտեան, Պալեան, Ռուսինեան, Իւթիւ-
ճեան, Խօճասարեան, Տէմիրճիպաշեան, Միսա-

քեան, Շաշեան, Այվատեան, Այվաղեան, գրա-
դէտներ, խմբագիրներ, կղերականներ, ուսա-
նողներ, ժողովականներին մէջ, որք բազմաթիւ
էին, զի վարժապետական ժողովն մինչեւ ութ-
սուներիու անդամ ունեցաւ, կը նշմարուէին
երիտասարդ դասատուներ, բոցոսիրտ եւ բո-
ցալեղու, ծերունի դաստիարակներ, մի քանի
սերունդ կրթած եւ անթիւ աշակերտներ սի-
ռած աղբին մէջ, բանաստեղծներ, արուեստա-
գէտներ, գիտուններ, օրէնագիրներ, հաւասար-
ապէս ժողովրդական, հաւատարապէս մեծա-
րելի:

Այս շքեղ հանգէս կարօղ էր ներշնչել մի
հրաբորբոք երեւակայութիւն. ուստի, իբր առա-
ջաբան նիտտին, մի բացումի ճառ խօսեցայ 'զոր
ընթերցօցն աւելի հեռին պիտի դանէ:

Նիստէն յետոյ, ամեն ոք մեկնեցաւ, իւր հետ
տանիլով քաղցր յիշատակներ եւ գեղածիծաղ
յոյսեր:

Աւանդ, այդ յոյսեր ի գերեւ պիտի ելնէին, զի
վարժապետական ժողովն յոյժ սովաւակեաց
պիտի լինէր, ատավեց նիտտ միայն պիտի ունենար:

Ինչ որ այնքան ցաւալի է որքան հետաքր-
քրաշարժ, սա է թէ վարժապետական մասնաժո-
ղովին մէջ, ում անդամակից ընտրեցին 'զիս ալ,
երկար մէճեր տեղի ունեցան որոշելի համար թէ
նրպէս պէտք էր տօնել այն վարժապետական
ժողովի տարեդարձն որ հազիւ ին ամիս պիտի
ապրէր... Ահա մեր աղբային նկարագիրը
հայելին:

Վարժապետական ժողովն երկու պատճառի համար կործանեցաւ : Առաջին, զի Ուսումնական խորհուրդն, որպէս զգացուցի նախորդ հաստատելին մէջ, Վարժապետական ժողովի ազատ ձևաւորման խորտաւ, աւելի անձնատէր քան ազգատէր եղաւ, որով ժողովի գիւտնն, ընդհանրապէս Ուսումնական խորհուրդի անդամներէ բազկացած, տասնեցերորդ նիւտէն յետոյ ալ հրաւեր չը կարգաց ժողովականներին : Երկրորդ, զի վարժապետներն, որպէս գտնագտնաց իներորդ նիւտին մէջ, իրենանց եռանդ ցրտացուցին հետըզհետէ, չ'ունեցան յարատեւութիւն, որով, յետին նիւտերին մէջ, ութսուներկու ժողովականներէն հազիւ տասի չափ անձեր ներկայ գտուեցան : որք, 1875ի սիպտեմբերական ձմեռին հակառակ, սաստկատուոյց փութերի եւ գեղադէզ ձիւների դէմ կուրծք աւրով գետ կը յամառէին հաւատարիմ մնալ իրենանց ուխտի . . . :

Պ.

Ամենալեւ խնդիրն, որ յուզուեցաւ վարժապետական ժողովի մէջ, ազգային լեզուի խնդիրն է :

Այս խնդիր, որ հայ գրադէտներն երկու հակընդդէմ բանակների բաժնած է, գրաբարեան եւ աշխարհաբարեան, իւր բոլոր բռնութիւնով պիտի պայթէր անչուտ այդ ժողովի մէջ, ուր շատեր կային որք գրաբարի գասադիրքներ հրա-

տարակած եւ դրաբարն սպրուտի միջոց ընտրած էին, եւ ուր այնքան սակաւաթիւ էին անկեղծ եւ անշահախնդիր գրաբարեաններ, ազնիւ նախապաշարեալներ, Հայաստանի երբեմն մեհնական, այժմ եկեղեցական լեզուին սիրահար իբր մի վեհ եւ նուիրական լեզուի : Կը ներքեմ նախապաշարումն, կը յարգեմ նախապաշարեալն :

Ժողովին մէջ եւ ժողովէն դուրս, ամեն ոք գիտէր թէ աշխարհաբարեան եմ ես : Երբ լեզուի խնդիրն ծագեցաւ, մի ժողովական խօստուաւ եւ ասեց. « Կը լսեմ թէ մի քանի պարոններ կը պատրաստուին խօսիլ այն գրաբար լեզուի դէմ 'գոր Ստաուած Ագամի սովորեցուց, Ագամ Նոյի եւ Նոյ Հայկի. ուրիշ ազգերն կը նախանձին մեզ որ մի այսպիսի լեզու ժառանգած եմք, եւ մեք ջնջեմք 'դայն : Թէ մեր մէջ գտուի ոք որ գրաբարին դէմ խօսի, Հայաստանի լուստուրչական սուրբ եկեղեցիի թշնամին է նա, զի գրաբարն է մեր կրօնական լեզու : » Այս ծիծաղաշարժ սրտատախտութիւններով ժողովն ինձ դէմ գրգռել փորձեց այդ կեղծ ազգատէր եւ կեղծ կրօնատէր, սր անունն պիտի լսեմ, զի հաստատապէս սրտած եմ այս գիրքի մէջ ոչ չարերն անուանել եւ ոչ բարիներն : Թէ հակառակորդներս բռնադատուն 'գիտ, կարօզ եմ մի տա մի թուել այն անձեր որք ճշմարտութիւնն հարուածեցին վարժապետական ժողովի մէջ, յիջողութիւնս փթացած չ'է դոցա համար :

Պ. Գասադիրքի այս առաջաբանէ յետոյ, անձնիւր անդամ սխեցաւ իւր քար արձակել աշ-

խարհաբարին դէմ: Գտուեցան նաև ջերմե-
ռանդ գրաբարեաններ որք, մի ճառով չը շա-
տանալով, երկու, երեք անգամ խօս առին եւ
հարուածեցին ժողովրդային լեզուն:

Ես, առանձին բոլոր ժողովականներին դէմ,
եւայ պաշտպանել աշխարհաբարն: «Անօգուտ է
մարտնչիլ, պիտի ասէր փոկիոն, մեք անշուշտ
պիտի յաղթուիմք.» այլ ես որոշեցի ճակատիլ:
Անշուշտ ճիգեր թափեցին եւ աննկարագրելի
բանութիւններ ի դարձ դրին որպէս զի չը կարե-
նայի խօս առնուլ: «Քուէ» կ'ազաղակէին միա-
բերան, քուէի դնել կ'ուզէին գրաբարի եւ աշ-
խարհաբարի խնդիրն, չը նկատելով թէ գրաբա-
րի փաստերն միայն լուսած էին գեռ: Եղական
արգարութիւն, զի ամբաստանեալին կը զա-
ցուէր 'զինք պաշտպանել: Կախազան եւ լու-
թիւն. ահա գրաբարեանների վճիռն աշխարհա-
բարին դէմ:

«Պարոններ, գոչեցի վերջապէս, թէ չը թո-
ղուք որ խօսիմ, մեր ունկնդիրներ պիտի ասեն.
Վարժապետական ժողովի մէջ գրաբարեաններն
աշխարհաբարն քարկոծեցին ազատապէս, եւ,
երբ մի աշխարհաբարեան ելաւ խօսիլ նոցա դէմ,
վախելով նորա փաստերէ, խեղդեցին նորա
ձայն: Այս ամօթ ոչ միայն ձեր անձեր պիտի
ծածկէ, այլ նաև այն լեզու 'զոր կը պաշտ-
պանէք:»

Այս խօսերս համոզեցին մի քանի արգարասէր
ժողովականներ, եւ շնորհուեցաւ ինձ խօսիլ:

Խօսիլ. — սխալեցայ. Բնածարհիլ պէտք էր

ասել, զի երբ մի մարդ, մի ժողովի մէջ ուր
կարծէկից չ'ունի, ինչքան ածնիւր բառի համար
բիւր ընդմիջումներ կը կրէ, եւ, այդ բուն
ընդմիջումներ հերքելով, կը շարունակէ իւր
խօսի թեւն անխռով եւ անյողդողդ, այդ մարդ
մի ատենարան չ'է, մի ըմբիշ է:

Որպէս զի ազգն խմանայ թէ ինչ դատախա-
րակներ ունի իւր մէջ, պիտի յիշատակեմ աստ
մի քանին այդ ընդմիջումներէ:

Վարժապետական ժողովի մի նիստին մէջ,
գրաբարին դէմ խօսիլով, Հ. Արսէն Բաղրատու-
նիէն մի վկայութիւն բերի. երիտասարդ ժողո-
վականներէն մին, ընդմիջելով 'զիս, ազաղակեց.
«Ի՞նչ կ'արժէ Բաղրատունիի վկայութիւնն.
աւելի քաղ գրաբարադէտներ կան աստ:» Այս
կրօցոյզ ամպարհաւածութիւն տեսնելով, պա-
տասխանեցի. «Պարոն, երբ խնդիրն գրաբարի
վրայ է, հազար անգամ կը նախընտրեմ Հ. Ար-
սէնի հետ սխալիլ քան ձեզ հետ իրաւունք
ունենալ:»

Մի ուրիշ նիստի մէջ, գրաբարի թերութիւն-
ներն եւ իւր արտագրութիւնների ազբատութիւնն
ի յայտ ածելէ յետոյ, փութացի յաւելիլ. «Այս
դասն ճշմարտութիւններ մերկացունելով ձեր
տալեւ, չ'ունիմ նպատակ ատելութիւն քարոզել
ազգային հին լեզուին դէմ. մեք պարտաւոր եմք
սիրել 'զայն, ոչ զի աշխարհի ընտրագոյն լեզուն
է, այլ զի մեր է. մեք պարտաւոր եմք յարգել
մեր հին գրականութիւն, ոչ իրր ճոխագոյնն,
այլ իրր հոյ ազգի յատուկ: Եւ արդէն, ուզելով

ազգային զգացում ծառայել աշակերտներին հոգիին մէջ, կը յորդորեմ 'զայն սիրելով սիրել հայութիւնն եւ կ'ասեմ. Մեր ազգ չ'է առաջինն հողագունտի վրայ, այլ մեք պարտաւոր եմք նախ 'զայն սիրել, զի նա է որ կեանք տուաւ մեզ. անմիա չ'է նա որ իւր հայր կ'տոէ, զի աղքատ է, եւ կը սիրէ մի օտար հայր, որ հարուստ է. յիմար չ'է նա որ, մի պալատի շահուցիչ շքեղութիւնն տեսնելով, կը սկսի արհամարհել իւր անակ, քանի որ սա միայն կը պատասխարէ 'զայն. Այսպէս կը խօսիմ հայ ուսանողին, ուզելով տալ նմա մի դաստիարակութիւն որ ազգային եւ ճշմարիտ լինի: Զի, պէտք է յիշել 'զայն, պիտի գոյ մի օր ուք պատանին երկուստարդ պիտի լինի, պիտի սկսի իւր ուզեղով խորհրդածել, պիտի տեսնէ թէ հայ լեզուէն լաւագոյն, հայ գրականութիւնէն ճոխագոյն, հայ ազգէն փառաւորագոյն լեզուներ, գրականութիւններ եւ ազգեր կան, պիտի ասէ. Դաստիարակներս, ուզեղիս խակութիւնէն օգուտ քաղելով, խաբած են 'զիս. եւ պիտի թօթափէ ազգային զգացումն իւր ստութիւն:» Մի անգամ, ժողովրդական դասինի սիրահար, ընդմիջեց 'զիս եւ գոչեց. «Վնասակար է այն դրութիւն 'զոր կը քարոզես. պէտք է ասել ուսանողին. Քո լեզուի պէս ընտիր լեզու չը կայ, քո գրականութիւնի պէս ընդարձակ գրականութիւն չը կայ, քո ազգի պէս նշանաւոր ազգ չը կայ: — Ի՛նչ, ազալակեցի, պէտք է ուրեմն քարոզել թէ հայն երեք աչք ունի, մինչ օտար-

ներն երկու միայն, եւ թէ վարդան Մամիկոնեան հնարած է երկաթուղին, եւ ոչ ձօրձ Ադիֆընաւըն: Զեր խիղճ կը ներէ այդպէս վարուիլ: — Այո, պատասխանեց, ազգասիրութիւնն այսպէս կը սահմանէ: — Պարոն, յարեցի, մի պոռնկացունէք, կ'աղաչեմ, ազգասիրութիւն բառն. անհնար է միթէ ազգասէր եւ ճշմարտախօս լինիլ միանգամայն: Ինչ որ ձեր աշակերտների կ'ուանդէք դուք, դաստիարակութիւն չ'է, խաբէութիւն է:»

Այս ընդմիջումէ յետոյ, շարունակեցի խօսիլ գրաբարին դէմ: Մի ձերունի դասախօս կ'ընդմիջէր 'զիս անդադար. « Պարոն, պատասխանեցի նմա վերջապէս, հանդարտեցէք, կ'աղաչեմ. կրնաք հերքել ճառս երբ աւարտեմ 'զայն: Կը ցախիմ որ ես, երկուստարդ, ստիպուած եմ համբերութիւն քարոզել ձեզ, որ ձերունի էք:»

Սակայն, յարձակումներն տեղի կ'ունենային անընդհատ. Մի քանի ժողովականների դրութիւնն էր ընդմիջումներով վճատեցունել 'զիս, որպէս զի դադրէի ընդդիմախօսելէ. սոցա մէջ կային որք աթոռ ունէին երեսփոխանական ժողովի մէջ: Զուր կ'ասէի նոցա. « Ուսումնական խորհուրդն այս ժողովի անդամ կարգեց 'զիս, ոչ որպէս զի լուծեմ, այլ որպէս զի յայտնեմ գաղափարներս, ուստի, ես պարտաւոր եմ խօսիլ, դուք պարտաւոր էք լսել. ինչ իրաւունքով կ'ընդմիջէք 'զի, ուրեմն եւ կը ջանաք խեղդել ձայնս: Երբ դուք կը ձուռէք, ես կ'ունկեդրեմ ձեզ լսին. Եր ուրեմն կը բզկտէք դուք

ճատերս անթիւ ընդմիջումներով: Ի՞նչ կը շահիմ փաստաբան կանգնելով աշխարհաբարի դատին. — Գիտէ՞ք թէ ոչինչ: Ազգի սէրն է միայն որ կը հրամայէ ինձ պաշտպանել ինչ որ օգտակար կը կարծեմ նմա. անկեղծ համոզումներն յարգելի են միշտ, երբ սխալ խօսի լինին:» Աչ ոք կ'ուզէր համոզուիլ, եւ ընդմիջումների փոթորիկն կ'ուճար միշտ գլուխիս վրայ, « Թէ երեսփոխանական ժողովի մէջ ալ ընդգլխախօսի ազատութիւնն այսպէս կը բռնաբարէք, դուքն զերջապէս, վնայ այն ազգի որ ձեզ պէս երեսփոխաններ ունի:»

Այսպիսի հալածանքներ կրելով, սկսեցայ վարժապետական ժողովն « վարժապետական դժոխք » անուանել եւ ստանալ սա տխուր համոզում թէ մեր դաստիարակներ դաստիարակի պէտք ունին դեռ:

Աստ կանգ կ'աւնում, ալ չ'ուզելով շարունակել այդ յարձակումների պատմութիւնն, որ, դեռ այսօր, վիշտ կը պատճառէ ինձ. սակայն, որպէս զի սիրելի ընթերցողներս մի լիակատար գաղափար ստանան այս ցաւալի դործի վրայ, պիտի յաւելեմ թէ, արդէն դասախօսութիւններէ տկարացած թոքերովս հարկադրուելով մաքառել այդքան ճիշերի դէմ, ստացայ մի տաժան հիւանդութիւն որով, առանց Աերվիչէնի — ընտիր բժիշկիս եւ ազնիւ բարէկամիս — խնամներին, զո՛հ պիտի երթայի աշխարհաբարին, եւ պիտի հրատարակեմ աստ «Արեւելեան փող»ի մէջ տպուած մի նամակ, որով ինձ անձանօթ մի

ուսնկնդիր, խիղճի եւ սիրտի տէր, բողոք կը բառնար այն բռնութիւնների դէմ ոյց նշաւակ էի:

« 1875 Հոկտ. 25 յ'ըթ ազիւղ:»

... Խմբագիր,

կը խնդրեմ որ հետեւեալը ի սեր ճշմարտութեան հրատարակել հաճիք եւ կանխաւ ձեզ կը մատուցանեմ շնորհակալեացս հաւատովն:

Հոկտ. 21 կիւրակէ օրը վարժապետական ժողովոյն ներկայ գտնուելու պատեհն ունեցայ. խնդիրը Գրաբարի եւ Աշխարհաբարի վրայ էր, եւ ստանաբանութեան կարգը զիտուն եւ հայրենասէր Պ. Չերազին էր. վսեմ եւ խոհուն կերպով բացատրեց դրաբարին անկանոնութիւնները, բազմադիմի դժուարութիւնները եւ անկարելի դատեց զայն ընդհանրացնելը, եւ շատ մը քննադատական ճշմարտութիւններ յայտնեց. յետոյ աշխարհիկ լեզուն առաջ բերաւ եւ օրինաւոր փաստերով յայտարարելով թէ տղայոց խիստ ղիւրին է զայն աւանդելը, արժան դատեց աշխարհաբարով մեր գրականութիւնը բարդուածելը: Շիտակ ըսելով սիրեցի այս ազնիւ պատանին, այս դեռահաս հասարակապետականը եւ իր ազատ գաղափարները, թէեւ ինձ յաւիտ սիրելի է եզնկայ եւ եղուարդայ լեզուն:

Զարմացայ երբ տեսայ միջնադարեան Քրիստոստուր եւ Փափազեան Պարոնայք, որք ստէպ ստէպ ընդհատեցին Ատենարանը եւ ուզեցին անոր զօրաւոր խօսքերը ձնել: Բացց երբ տեսան թէ երիտասարդն անվէհր է եւ ժայռի մը

պէս անաստան, քանիցս բազմեցին եւ յետս ընդ կրունկ դարձան ակնկոր եւ զայրացեալ :

Ո՛վ ազատական Գրիստոստոր եւ Փափազեան Պարոնայք, երբ ժողովուրդն լռիկ մնջիկ ունկնդիր էր, դուք ՏՆերդ ի հրապարակ վաղեցիք եւ ճնշում ազադակեցիք եւ ազգին երջանկաբեր բարեկարգութիւնն ու խաղաղութիւնը վեր ի վայր տապալեցիք. դուք կ'ուզէք նաև ճնշել ազգային մանկաւոյն բարօրութեան նուիրեալ կաճաւը, կ'ուզէք լռեցնել Պ. Չերազը եւ անոր նմանիքն. զխոցէք որ բռնութեան դարը, միջին դարը անցած է եւ երիտասարդութիւնը, որ միշտ կը վերածնի աշխոյժ եւ գիտուն, գձեզ միշտ պիտի յապալէ եւ իւր յառաջադիմութեան անդունդներուն մէջ պիտի դաճովի՞՞ :

Ստուգիւ ապուշ կրթեցայ երբ տեսայ միւս դասատուք լռին կեցած եւ ոչ սանձահարեցին այդ ճնշողները. միթէ ներելի է ատենաբանին խօսքին աւարտը չստած ընդհատել, անոր կորովն ու աշխոյժը սպառել եւ տապալել :

Ա՛հ օրէնագէտ եւ սահմանադրասէր Պարոնայք, որ օրինաց մէջ գրուած տեսաք ատենաբան մը անզօր ընել՝ ազմուկ եւ ժխոր յարուցանելով :

Այդ բարբարոսութիւն է, այդ ճնշում է, որոյ դէմ ես ունկնդիրս կը բողոքեմ :

ՄԵՍՐՈՊ »

Աւանդամոլների զայրոյթին դէմ նոր լեզուի խաչակրութիւնն ստանձնելով, « անվեհեր եւ ժայռի մը պէս անասան », որպէս կը գրէ ազ-

նիւ բողոքարկուն, մի ճառ խօսեցայ որ հինգ նիստ դրուեց եւ տասհինգ ժամ տեւեց : Ոչ ոք ելաւ պատասխանել ինձ : Աշխարհաբարի յաղթանակն կատարեալ էր :

Ինձ այնպէս կը թուի թէ անաչառ ընթերցողն, այդ ճառ կարդալէ յետոյ, իրաւունք պիտի տայ ինձ որ, « Գրական փորձեր »-իս ԾԱԼՋին մէջ, արդի լեզուն բարեկարգելի ձեռնարկելու յայտնելով, կը գրէի. « Պ. գրաբարեաններն, գիտեմ 'զայն արդէն, գոհ չը պիտի լինին այս ձեռնարկէ : Մի խաւարամած անցեալի սիրահար, նոքա չ'են ուզեր հաւատալ ապագային, որ կը ներկայանայ ըյստով ողջուած . նոքա, ձերերին պէս,

Միշտ ներկայէն կը գանգատին

եւ անցեալին կը տան գովեստ, որպէս կը գրէ Տէրուհո. նոքա, հետաքրքրական իրողութիւն, կ'ուզեն յարութիւն տալ մի լեզուի 'զր չ'են իսկ ճանաչեր, եւ սպանել մի լեզու 'զր ամեն վայրկեան կը դործածեն : Անյոյս եմ ես ի դոցանէ. նոր հայութիւնին, որ կը խլրախ ահա, ինչ օղուտ կրնան անել այդ մարդեր ոյց համար յետադիմութիւնն է տաաջդիմութիւն : Հայն շարժիլի պէտք ունի, եւ դոքա, Սիմէոն ճգնաւորին պէս, 'զայն փաեցունել կ'ուզեն մի սիւնի վրայ, 'զր սակեգարեան փառքի կոթող կ'անուանեն : Հայն լոյսի պէտք ունի, եւ դոքա եզնիկն ցոյց կը տան նմա, այն վարդապետ որ արեւի շարժականութիւնն եւ երկիրի անշարժութիւնն կը փաստաբանէ : Այլ ուրախ եմ որ,

Վարժապետական ժողովի մէջ, դոցա դէմ պաշտպանեցի աշխարհաբարն, զոր արդմի մէջ կը թաթաւեն, եւ վերջին հարուածն տուի զբարին, զոր մինչեւ աստղներն կը հանեն: Տեսայ որ դոցա գաղափարներն գործադրումն կրնար ազիտարեր լինիլ իմ ազգի, եւ, դիմադրեցի. այն զգացում, որ երեքտասանամեայ գիւղացին ժօղէֆ Պառոտի փոխեց, այդ վանտէցիներն դէմ արիացուց զիս, որ այնքան տկար եմ եւ այնքան անկարող: »

Ե

Վարժապետական ժողովն ունէր իւր ատենագրութիւններ: Երբ որոշեցի գրել այս գիրք, ուղեցի ստանալ զայնս, որպէս զի մի ապահով յուշարար ունենայի: Ժողովի գիւանադպիրներին գիմեցի յաճախ. փորձերս անպտուղ եղան. ուստի, հետագայ նամակն ուղղեցի Պ. Տ. Էքսերճեանին.

« Հասցիւղ, 19 հոկտեմբեր, 1875.

Պարոն,

Վարժապետական ժողովի ատենագրութիւններին պէտք ունենալով, հազար անգամ խնդրեցի զայնս գիւանադպիրներէն, եւ չը կրցայ ստանալ: Այժմ կը դիմեմ ձեզ, որ այդ ժողովի վերջին ատենադպիրն եղաք, խնդրելով որ հաճիք ինձ յանձնել ամբողջ ատենագրութիւններն եւ խոստանալով որ ձեզ վերադարձունեմ զայնս անվթար եւ անյսպաղ:

Ընդունեցէք, պարոն, մեծարանքս եւ բարեկամութիւնս: »

Այս նամակ անպատասխան մնաց. ուստի, հետագայ նամակն ուղղեցի Պ. Ս. Միքայէլեանին.

« Հասցիւղ, 20 նոյեմբեր, 1875.

Պարոն,

Վարժապետական ժողովի ատենագրութիւններին պէտք ունենալով, չը կրցայ ստանալ զայնս գիւանադպիրներէն եւ ատենադպիրէն. ուստի ձեզ, որ այդ ժողովի ատենապետն եղաք, կը դիմեմ այժմ եւ կը խնդրեմ որ բարեհաճիք մի սեւէ միջոցով յանձնել ինձ տասուկց նիստերի ատենագրութիւններն, զորս կը խոստանամ ձեզ վերադարձունել մի ամիսէ յետոյ այնպէս որպէս հասնին ինձ:

Հաճեցէք ընդունիլ, պարոն, խորին մեծարանքս եւ անձնութիւնս: »

Այս նամակս ալ մնաց անպատասխան: Յայնժամ ստիպուեցայ գրել ինչ որ յիշողութիւնս առն կը տար ինձ:

Տարակոյս չը կայ թէ այս գիրք շատ աւելի ընդարձակ պիտի լինէր թէ ատենագրութիւններն հաղորդուէին ինձ, զի կարող էեմ յիշել բոլոր ինչ որ վարժապետական ժողովի մէջ խօսած եմ գրէթէ երեք տարիէ յառաջ: Նիստեր կան ուր տաս անգամ խօս առած եմ զանազան խնդիրների նկատմամբ, թէեւ ներկայ գիւրքին մէջ, որպէս պիտի տեսնէք ընթերցողն, մի անգամ միայն խօս կ'աւանում անձնիւր նիստի մէջ:

Ի՞նչ փոյթ: Կը սիրեմ անյիշաչար լինիլ:

Զ

« Գրական փորձեր » իս ԿՍ. էջին մէջ, սա մարգարէութիւն կ'արձանագրէի. « Ո՛ր գիրք, կը գուշակեմ թէ դու ճշմարտութիւնի թշնամիներն քեզ դէմ պիտի հանես, անմիտների ատելութիւնն, անօրէնների զայրոյթն քեզ դէմ պիտի գրգռես, բուռն յարձակումներ պիտի կրես, շատ պատերազմների պիտի բռնուիս. այլ, ինչ փոյթ. ինչ կրնայ անել քեզ խաւարն. քանի միայ այն սիրտ որ ծնաւ ըզ քեզ, դու անպարտելի պիտի լինիս: »

Այս գուշակում կատարուեցաւ ամբողջապէս. եւ ես, հաւատարիմ խոստումիս, « Գրիչ եւ սուր » սխտորսով յողումներ հրատարակեցի Փորթուգալեանի « Ասիա » ին եւ Պարսնեանի « Թատարոն » ին մէջ, եւ գիրքս պաշտպանեցի ամեն յարձակումի դէմ, լռեցունելով բոլոր հակառակորդներս:

Այժմ, կը գուշակեմ թէ ներկայ գիրքն աւելի կատաղի յարձակումներ պիտի կրէ, բոլոր գրարարեան լեզէոնն իւր դէմ պիտի հանէ, ամպարիչա գրիչներէ նախատակած պիտի լինի, եւ պիտի նմանի մի սուրբի՛ զոր կը նահատակեն:

Ես պատրաստ եմ պատերազմի:

Սնձնիւր մարդ մի կոչում ունի, յաւէտ կամ նուազ ընդարձակ. Որպէս զի, անթիւ խոշերէ

չըջատատուած, կարենամ կասարել կոչումս, երկու բան միայն կը խնդրեմ:

— Աստուածէս կեանք, ազգէս խրախոյս:

Հասցիւղ, 1 յանվար, 1876.

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ

Ա. ԶԳԱՅԻՆ
ԴԱՍՏԻ ԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՐԺԱՊԵՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՄԷՋ
ԽՕՍՈՒԱԾ
ՃԱՌԵՐ.

ԱՌԱՋԻՆ ՆԻՍՏ.

1873, ՅՈՒՆԻՍ 17.

Պարոններ,

Ուսումնական խորհուրդն այսօր կը հրաւիրէ
ըզմեզ խորհրդակցիլ ազգային դաստիարակու-
թիւնի մեծ եւ կարեւոր խնդիրն նկատմամբ :
Մեք, որ զիմեծ եւք աստ որպէս զի բացա-
արեմք եւ փաստարանեմք այն դաստիասական
եղանակներ 'գորս ի գործ կը դնեմք ազգային
վարժարանների մէջ, կը զարմանամք տեսնելով
թէ ընտելարանի վրայ խօսակցիլ կ'առաջարկուի
մեզ, քանի որ ուսումնասիրած չ'եմք այս խն-

դիր այնպէս որպէս հորի է : Ուսումնական խորհուրդն պարտաւոր էր աւելի բացորոշ խօսիլ իւր հրահրագիրի մէջ եւ իմաց տալ թէ վիճարանութիւնն ընտելարանի խնդիրին վրայ պիտի հոլովուէր : Յաւ է տեսնել այսքան զանցառութիւն մի այսքան կարեւոր խնդիրի նկատմամբ : Սակայն, քանի որ մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մի քանին իրեանց խորհուրդներ տուին ներկայ խնդիրին վրայ, ես ալ կը փութամ խոհերս արտայայտել :

Ուրք կոխած չեմ այն դպրոցական յարկի մէջ՝ զոր դուք ընտելարան պիտի անուանէք այսուհետեւ եւ որ ց'արդ ծաղկոց կը կոչուէր . այլ գիտեմ թէ կրթական ընթացի այդ առաջին կայան յոյժ կարեւոր է եւ մեր մէջ յոյժ անխնամ : Թէ այսպէս պիտի մնայ բարձի թողի, կ'առաջարկեմ որ յապաւուելի, եօթ տարեկանէ վար տղայ չ'ընդունուել մեր դպրոցները մէջ, եւ եօթնամեայն ուղղակի նախակրթարանի մէջ չ'ընկալուել : Թող մանուկն շարունակէ իւր սիրակաթ մայրի ծոցին մէջ անցունել կեանքի խաղաղագոյն եւ երջանկագոյն տարիներն . հազար անգամ աւելի նախընտրելի է որ անմեղ հրեշտակիկն իւր տունի մէջ ժպտի, խաղայ, վազվազէ, քան մի բրազէն դահիճի լուծն կրէ այն ծողկոց կոչուած նկուղի մէջ՝ զոր աւելի արդար է խօհրոց անուանել : Իսկ թէ, ընդ հակառակն, որոշէք փարատել այն քառս որ մեր վարժարանները մէջ կը թողաւորէ, բարեկարգել՝ զայնս ընտելարանէ մինչեւ ուսումնարան, շատ լաւ .

դուք մի նախնական քայլ միայն պիտի առնուք, որ առաջարան պիտի լինի ապագայ բարեօրումները :

Ըստ ինձ, պէտք է նկատել ընտելարանն իբր մի վայր ուր մանուկն աւելի պիտի գրօսնու քան ուսնի, ուր մինչեւ մի աստիճան պիտի շարունակէ տնական կեանքն : Ընտելարանն տունին եւ դպրոցին մէջ այնպէս է որպէս մի բարեխառն դօտի, միջավայր տնական մեղմ եւ դպրոցական խիստ կենցաղների : Պէտք է որ մանուկն ուրախ դիմէ անդ եւ ոչ դժկամ : Ուստի, լաւագոյն է աղնիւ եւ հմուտ մայրեր պաշտօնայ կարգել ընտելարանի մէջ :

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին առաջարկեց հինգ տղայ միայն յանձնել մի մանկածուի . բանաւոր եւ օգտակար է դա, այլ ոչ գործադրելի : Երբ մի օրէնսդեր ուզէ մի օրէն հաստատել, պարտաւոր է նկատել որ գործադրելի լինի եւ ոչ արդար միայն . մեք ալ, որ կոչուած եմք օրէնսդերը ազգային դաստիարակութիւնն, պարտաւոր եմք այնպիսի օրէններ միայն առաջարկել որք գործադրելի լինին, թէ չ'եմք ուզեր որ աննշան աւելագրութիւն համարուին նոքա : Կարելի է մտնալ թէ եկած եմք խորհրդածել մի ժողովուրդի դպրոցներին վրայ որ աղքատ է :

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին ալ առաջարկեց դասախօսական եղանակի ընտելութիւնն անձնուր մանուկի ճաշակին թողուլ . վտանգաւոր է դա եւ անխմբատ : Ես ալ, այդ պաշտօնա-

կիցիս պէս, չեմ նկատեր մանուկն իբր մեքենայ. մի խոհուն էակ է նա, մի անհատ որ կամք ունի, մի փոքր մարդ վերջապէս. սակայն, պէտք է նաեւ գիտնալ թէ ոչինչ այնքան փոփոխական է որքան մի մանուկի կամքն, այնքան այլանդակ որքան նորա ճաշակ: Երբ մանուկն ասէ. «Ես ոչ գիրք կ'ընտրեմ, ոչ թուղթ եւ ոչ տախտակ. ճաշակ չ'ունիմ ուսումի. խաղալ կ'ուզեմ միշտ,» ինչ պիտի անեմք. Ընտելարանի մանուկն մեքենայ չ'է. լաւ. նախակրթարանինն մեքենայ է. ուսումնարանինն. ուրեմն, պէտք է սոցա ալ յանձնել դասախօսական եղանակի ընտրութիւնն, որպէս զի բարելական խառնակումն կատարեալ լինի: Ի՞նչ հարկ ուրեմն վարժապետական ժողովի. Ոչ ոչ. ծայրայեղ միջոցների չը գիտեմք. մեք ընտրեմք, որոշեմք եւ գործադրեմք դասախօսական լաւագոյն եղանակն:

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին ալ առաջարկեց մի ժամ դաս, մի ժամ դրօսանք յառկացունել ընտելարանի մանուկին. ես կ'առաջարկեմ որ սա կէս ժամ դաս առնու եւ մի ժամ դադար, դրօսանքն մարմնամարդական լինի եւ դասն լուրջ գրօսանք. Եւսովեայ մանկիկն կարծոյ է մի ժամ դաս առնուլ. մեզ իսկ անհնար է մի ժամ մտադրութիւն նուիրել մի անձի որ կը խօսի. կրնայ մանուկն ուսուցիչին մի ժամ ուշ դնել անընդհատ, քանի որ իւր խաղալիկով իսկ կարող չ'է զբաղիլ այդքան ժամանակ:

Թէ ինչ պէտք է դաս տալ այդ կէս ժամի մէջ, ահա մտած դեմս. Գաստիարակն իւր շուրջ կը

հաւաքէ ընտելարանի մանուկներն մի օրի մէջ վեց անգամ, նոցա հասկանալի լեզուով եւ հրապուրիչ կերպով կը ճառէ զանազան նիւթերի վրայ, կը հսկէ որպէս զի մաքուր խօսին իւրեանց մայրենի լեզու, մեր կրօնի սէրն կը ներշնչէ նոցա, կը պատմէ նոցա մեր պատմութիւնի մեծ դէպքերն, սուաքինի եւ հոյակապ անձերն, կը բարոյախօսէ, նոցա հետաքրքրութիւն կը շարժէ անձնիւր գիտական ճիւղի վրայ, եւ մի նախաձաշակն կ'աւանդէ նոցա այն ուսումների սրովք պիտի զբաղին նախակրթարանի եւ ուսումնարանի մէջ. Թէ հաւանիք առաջարկիս, որ զուտ ազգային կրթութիւնն խտրիօս ունի, մեր ընտելարաններ ծաղկոց պիտի լինին արդարեւ. մանուկն պիտի քաղէ անդ դաստիարակութիւնի ծաղիկն որ մի օր առատ պտուղ պիտի բերէ:

1873, ՅՈՒԼԻՍ 8.

Պարոններ,

Նախորդ նիստին մէջ ցաւ զգացի տեսնելով թէ, Ուսումնական խորհուրդի աննախատես ընթացին զո՛հ երթալով, հարկադրուած էինք ավ յափոյ խօսիլ եւ հապճեպ վճիռ արձակել ընտելարանի կարեւոր խնդիրին վրայ: Ուրախ եմ որ նախակրթարանի խնդիրին նկատամբ աւելի բախտաւոր եղանք: Կայնիսաւ խնայանք թէ ինչ նիւթի վրայ պիտի դառնար վճն եւ ժամանակ ունեցանք պատրաստուիլ, որով դաշտափարներն աւելի հասուն երեւան պիտի գան եւ չը պիտի աճապարուի որոշում յափշտակել ի մէնջ:

Վարժապետական ժողովի ներկայ դիւանն, 'զոր մեք չ'ընտրեցինք եւ որ ըզմեզ կը վարէ, մի նախակրթական յայտագիր կը ներկայացունէ մեզ, Ուսումնական խորհուրդի հրատարակութիւն, կը պահանջէ որ ընդունիմք 'զայն իբր պատգամ, եւ կը յարդորէ ըզմեզ դուրս չ'եղնել բնաւ այդ պաշտօնական շրջանակէ 'զոր վարչական նախախնամութիւնն գժած է արդէն: Նախորդ նիստին մէջ կ'ասէր մեզ. « Գուք էք Կոստանդնուպօլիսի լուսաւորչական դասատուներին մէջ առաջիններն եւ բաբճրագոյններն: » ներկայ նիստին մէջ ես ալ կ'ասեմ դիւանին. « Քանի որ

այդպէս է, մանկավարժական խնդիրներն մէջ մեծապատիւ պաշտօնակիցներն հեղինակութիւնն շատ վեր է Ուսումնական խորհուրդի հեղինակութիւնէն. Էր ուրեմն այդ յայտագիրն առջեւ խոնարհիմք իբր հլու հպատակ. թէ այդ շրջանակի մէջ կժկուիմք, մեր ժողով մի ստուեր կը լինի եւ ոչ ուրիշ բան: » Այսպէս մտածելով է որ դիւանի յայտագիրն կ'ըմբռնեմ իբր մի պարզ առաջարկ, կատարելապէս հաւատար այն առաջարկներն 'զորս պիտի անեն ուրիշ ժողովականներ ալ, հաւասարապէս ենթակայ մերժումի կամ ընդունումի, վերջապէս դերի մեր ժողովի որոշումներն եւ ոչ բռնաւոր նոցա վրայ: Այս բացատրութիւն տալէ յետոյ, կ'անցնիմ հերքել 'զայն եւ առաջարկել իմ յատուկ յայտագիր:

Մարդկային ազգին համար չը կայ խնդիր ոչ այնքան աւագ կարեւորութիւն ունենայ որքան կրթական խնդիրն: Մարդկութիւնն դատարարակութիւնով փրկուեցաւ վայրենութիւնէն, դատարարակութիւնով զերծ կը մնայ ագիսթիկութիւնի թշուառութիւններէն, դատարարակութիւնով պիտի ազատի նախապաշարումներէն: Դատարարակութիւնն է որ պիտի դադրեցունէ այն բռնութիւններ որք մարդ էակի մարմինն, միտն եւ հոգին կը ճնշեն: Դատարարակութիւնն է որ պիտի փարտտէ յեղափոխումներն այն սկայ եւ սրարչաւ ամպեր որք յաճախ կը խափանեն արեւն եւ արիւն կ'անձրեւեն: Դատարարակութիւնն է որ պիտի վերջացունէ պատերազմներն,

որք եղբայր եղբայրի դէմ կը զինեն գազանապէս : Դաստիարակութիւնն է որ պիտի ատուածացունէ մարդկային սեռն : Միջնադարի մէջ կը փնտուէր մի դեղ որ ամեն ակտի գարման լինէր եւ մարդն անմահացունէր . այն երեւակայուն էակներ , որք մի գրական գիտութիւն պիտի հիմնէին , այն համբերատար եւ անխոնջ գիտուններ մեռան յուսահատ , չը կարենալով դտնել խնամասիրային վէմն . այլ այժմ գրտուած է ճշմարիտ պանակիան . դաստիարակութիւնն է դա , որ դարման պիտի հայթայթէ ամեն աղէտի եւ պիտի անմահացունէ առաքինի էակների յիշատակն : Ուստի , զարմանալի չէ որ քաղաքակիրթ ազգերն անհուն կարեւորութիւն կը տան դմա : Հին եւ նոր աշխարհների յոյժ մեծանուն եւ յոյժ պատկառելի հանճարներն այդ խնդիրով զբաղած են : Եւրոպայի լուսամիտ ազգերն , այց դասակից են նաեւ Ամերիկայի Միացեալ—Նահանգների ժողովուրդներն , մեծամեծ զոհողութիւններ արած եւ զիցազնական ճիգեր թափած են որպէս զի արդասաւորեն այս խնդիր . նոքա անթիւ սուսմնարաններ ունին , բիւր գիրքեր եւ թերթեր կը հրատարակեն կրթական խնդիրին նկատմամբ , գանձեր եւ կեանքեր կը սպառեն այս նիւթի վրայ փորձեր անելով : Այս փորձեր զանազան եզրակացութիւնների յանգած են , եւ այս եզրակացութիւններէ՝ ծնունդ առած են զանազան դրութիւններ , ամերիկեան դրութիւն , ալէմանական դրութիւն , ֆրանսական դրութիւն , եւ այլն :

Այժմ՝ բաղդատեմք ըզ մեզ այդ ազգերի հետ , եւ պիտի տեսնեմք թէ շատ խոսկ եմք դեռ այս խնդիրի մէջ , դեռ նոր կը ձեռնարկեմք փորձի : Իմաստուն լինիմք ուրեմն , օգուտ քաղեմք այն ժողովուրդների փորձերէն որք բախտ ունեցած են լուսաւորուիլ հայ ժողովուրդէն յառաջ . զիտութիւնի եզրակացութիւններն մարդկային միտի երկրակալումներն են , բոլոր ազգերի ստացուածքն : Ուստի կ'առաջարկեմ որ քաղաքակիրթ աշխարհի դրութիւններէն լուսագոյնն ընտրեմք եւ գործադրեմք մեր վարժոցների մէջ , կատարելով այն բարէփոխումներ 'զորս կը պահանջեն ազգային եւ տեղական հոնգամանքներ :

Սակայն , քանի որ չէք ուզեր այսպէս վարուիլ , քանի որ մտաբեր էք մի տարբեր դրութիւն նորակերտել , քանի որ կը խորշիք օտարէն մինչեւ իսկ երբ մի լաւ բան ունի մեզ փոխ տալի , որպէս Վիրգիլի քրմապետն կը խորշեր Յոյներէն մինչեւ իսկ երբ ընծայ բերէին , քանի որ կը փափագիք քայլ առ քայլ հասնիլ օտար ազգերի բարգաւաճանքին , գէթ խոհական եղէք , սղջմիտ կերպով վարուեցէք , ազգափրութիւնէ ներչնչուեցէք : Մերժեցէք այդ յայտագիր , 'զոր ձեզ կը ներկայացունեն եւ որ լի է թերութիւններով :

Մեր առաջին նիստի մէջ , զոհ եղայ տեսնելով թէ ոչ ոք կ'ուզէր ճնշել ընտելարանի մանուկներն ուսումի բռնին տակ . մեր մէջ կային այնպիսիներ այց հոգատարութիւնն այս կետի վրայ մինչեւ խանդալատանք կը հասնէր . որ-

պէս պէտք է ուսցունել « տառն, որպէս զի մանուկի մատաղ ուղեղն չը նեղուի . մի մեծ խնդիրի երեւոյթն առաւ դա մեր մէջ : Այս երկրորդ նիստի մէջ, փոխաւած կը տեսնեմ ամեն բան . սէր է այն երկիւղած խնամատարութիւն : Ի՞նչ, միթէ նախակրթարանի ուղանողն ընտելարանէն փոխադրուած մանուկն չ'է նորէն . Բնչ, միթէ այս տղայ, որ երէկ ընտելարանի մէջ այնքան տկար էր, այնքան մատաղ եւ խակամիտ, այսօր նախակրթարանի մէջ մտնելով փոխուեցաւ յանկարծ, չափահաս եղաւ, հանձնար ստացաւ . Բնչ, միթէ այնքան մեծ անդունդ կայ երկու օրերի, երկու աստիճանների մէջ : Ուրեմն եօթնամեայ երախայն սրտէս կրնայ ուսնիլ « Բրիտանոնէական վարդապետութիւն ըստ դաւանութեան Հայաստանեայց ուղղափառ Ս. Եկեղեցւոյ . եւ Սրբազան պատմութիւն հին եւ նոր Կտակարանաց . Բարբոսական՝ ազգային եւ ընտանեկան կրթութիւն . Ազգային գրարտութիւն, կամ Հայկարանութիւն, ցթարդմանութիւն Ս. Աւետարանի . Ազգային պատմութիւն՝ հանդերձ Հայաստանի աշխարհագրութեամբ . Տարերք Թուագիտութեան . Տարերք Աշխարհագրութեան . Եկեղեցական երգեցողութիւն . Գծագրութիւն . Հողագործական գիտելիք . Պարզ Տոմարակալութիւն, Մարմնամարզութիւն եւ Ազգային Երգք », որպէս կը արամադրէ Ռուսմական խորհուրդի պաշտօնական յայտագիրն, առողջաբանութիւն, բնագիտութիւն, բնալուծութիւն, տիեզերագրութիւն, տիեզերական պատ-

մութիւն, Փռանսերէն, Թուրքերէն, եւ այլն, որպէս կ'առաջարկեն ուրիշ ժողովականներ : Զարմանք է ինձ տեսնել այս ժողովի մէջ այսքան տարօրինակ գաղափարներ մի ութամասայ էակի մտաւոր կարողութիւններին վրայ ութամեայ տղայն կը նկատուի աստ իբր մի հրաշալի արտրած . այս եզական դրութիւնով, ամենագէտ մանուկներ պիտի ունենամք : Ոչ, ոչ . պէտք չ'է մտնալ թէ մարդկային ուղեղն այդ հասակի մէջ մի խակ պտուղ է դեռ, թէ նա աստիճանադէս կը զարգանայ անկախ մեր կամքէ, թէ մտաւոր կարողութիւնների տկարութիւնն անհաշտելի է այդքան բազմաթիւ եւ բազմաճիւղ ուսումների հետ, որք յաւէտ տեսականապէս կ'աւանդուին մեր դպրոցների մէջ, թէ անիմաստ է մի այդքան խճողուած նախակրթական յայտագիր, թէ այսպիսի յայտագիրներ անգործադրելի են դեռ մինչեւ իսկ Կոստանդնուպօլիսի մէջ եւ անպէտ թուղթ կը մնան հայարնակ գաւառների անհուն շրջանակին մէջ :

Երբ մի ուրիշ տեսակետով նկատուի այս խնդիր, պիտի դիտուի թէ նախակրթարանի ուսանողն աննշան քայլեր պիտի առնու գրէթէ այն այնքան զիտութիւնների մէջ որք պիտի աւանդուին նմա, այդ ուսումների այրն միայն պիտի ուսնի մի քառամեայ շրջանի մէջ, սպասելով որ մի օր, ուսումնարանի հասակին մէջ թեւակոխելով, կարենայ շարունակել 'զայնս եւ աւարտել : Միթէ լաւագոյն չ'է որ ուսումնարանի հասակին մէջ սկսի այդ գիտութիւններ, քանի որ ակն-

րեւ է թէ, այն աւելի զարգացուն ուղեղով, պիտի կարենայ մի ամիս աշխատելով ուսնիլ ինչ որ մի տարի ճգճգեւով պիտի ուսնէր նախակրթարանի մէջ :

Ուրեմն ինչ դասախօսել պէտք է նախակրթարանի մէջ, պիտի հարցնէք : Ահա ձեզ պատասխան :

Նախորդ նիստին մէջ, երբ զուտ ազգային դաստիարակութիւնն յիշատակեցի, ըզ ձեզ կարծէկից գտայ ինձ, եւ, իբր յետին ազգասէր, հրճուեցայ յուսախայտ : Սակայն, մեր պէտք է տալ յատկապէս այդ դաստիարակութիւն. մեր պէտք է հայ ուսումներն աւանդել հայ ուսանողին. ընտելարանի մէջ. — կանուխ է գեռ. ուսումնարանի մէջ. — ուշ է արդէն. կը մնայ ուրեմն նախակրթարանն, այսինք կրթական տաճարի նախագաւիթն, դպրոցական կեանքի առաւօտն : Ուստի, կ'առաջարկեմ որ հայ նախակրթարանների մէջ հայ մանուկին աւանդուի ինչ որ կը զանազանէ հայ ազգն օտար ազգերէն. իւր կրօն, իւր լեզու, իւր պատմութիւն : Փոխան պատանեակների որք թերի եւ տարտամ ծանօթութիւններ միայն ստացած են զանազան գիտութիւնների վրայ, եւ գոհ կը լինիմ տեսնել այնպիսի պատանեակներ որք քով գիտնան իւրեանց մայրենի լեզու, իւրեանց հայրենի կրօն, իւրեանց ազգային պատմութիւն :

Ամբողջելով ճառս, կ'ասեմ. Ազգային կրօն, ազգային արդի լեզու, ազգային պատմութիւն, իւրեանց պարագայներով. ահա յայտադիրս ազ-

գային նախակրթարանների համար : Ձեզ կ'ենթարկեմ 'զայն. ձեր հեռատես ազգասիրութիւն կ'ապահովէ 'զիս թէ, այս յայտագիր ընդունելով, ազգային նախակրթական յայտագիր պիտի հրատարակէք 'զայն :

Մի մասնաւոր դիտողութիւն պիտի անեմ այժմ, եւ, ապա, պիտի լռեմ : Վարժապետական ժողովի ընթացն ապարդիւն եւ ապօրինաւոր կը տեսնեմ, քանի որ անձնիւր ժողովական խօս կ'առնու որպէս զի մի նոր խնդիր յուզէ. այսպէս, զանազան առաջարկներ իրար կը խաչաձեւեն անընդհատ, եւ ժողովն անկարող կը լինի շունչ առնուլ որպէս զի վճիռ տայ : Պէտք է թողուլ այս շաւիղ որ անել է. պէտք է փոխել այս ընթաց որ աննպատակ է : Մինչեւ որ մի խնդիր չ'առնու լուծում, պէտք է անցնիլ մի տարրեր խնդիրի : Հետեւապէս, ձեզ կը յանձնեմ քննել անմիջապէս նախակրթական յայտագիրս, խնդրելով որ սերի խնդիրով չը զբաղիք մինչեւ որ չը մերժէք կամ չ'ընդունիք 'զայն :

1873, ՅՈՒԼԻՍ 22.

Պարոններ,

Իրաւունք չ'ունիմ խօս առնուլ, այլ կը զգամ թէ պարտաւոր եմ, զի խիզճս կը ստիպէ 'զիս ձայն բարձրացունել. եւ երբ խիզճն է որ կը հրամայէ, սրբապղծութիւն է չ'անսալ նմա :

Դեմսթենի արուեստին մէջ շատ փորձառու չ'եմ դեռ, որպէս պիտի տեսնէք. սակայն, քանի որ խորին համազումների թարգման պիտի հանդիսանամ, կը յուսամ թէ չը պիտի գլանաք ինձ այն ուշադրութիւն որով պատուեցիք 'զիս ց'արդ :

Երբ կը տեսնեմ այս պատկառելի ժողով, որ իւր առաջին հանրային նիստ կ'անէ այսօր բազմաթիւ նշանաւոր ազգայինների առջեւ, մի յանկարծական եւ ինքնածին զգացում կը դրդէ 'զիս մի ակնարկ նետել անցեալին, ներկային եւ ապագային վրայ :

Երբ կը տեսնեմ արդի ազգային դաստիարակների մարմինն, որ, վարժապետական փողովի հաստատումովն, մի այնպիսի բարձր եւ կարեւոր դիր կը ստանայ որ ց'արդ անձանթ էր նմա եւ անմատոյց, չ'եմ կարող մտնալ մեր նախորդների, որք կրթական լեզէսնի առաջապահներն եղան, գրէթէ նահատակներն :

Դեռ հազիւ մի քառորդ դարէ յառաջ, մի դաս մարդեր կային կոստանդնուպոլիսի մէջ : Ինչ որ են բարիաներն Հնդկաստանի մէջ, ինչ որ են շանտալաներն Գանդէսի եզրերին մօտ, գրէթէ նոյնն էին նոքա մեր ընկերութիւնների մէջ : Տղէտ եւ բռնատէր ժամանակակիցներէ արհամարհուած եւ ատուած, այդ եղկելիներ կորուստի վիճին չուրջ կը դեգերէին յուսահատ : Ազատ արուեստների սոչտօնեայ, ամենէն աւելի ծառայական պայմանին մէջ էին նոքա. ստրուկ լինիլ բռնադատուած էին, որպէս զի կարեհային մի պատառ հաց ձարել : Մինչեւ իսկ նոցա մարդկային տիտղոս վէճի տակ էր. մի տեսակ կէս—այր, կէս—կին արարածներ կը նկատուէին նոքա : Այդ անարգուած, հալածուած, թշուառ, նօթի էակներ ազգային վարժապետներն էին, այսինք հայ ազգի ճշմարիտ լուսաւորիչներն :

Պաշտօնական տեղերի մէջ զրօ կը նկատուէին նոքա. դատարանի մէջ կարօղ չ'էին ձայն ունենալ. օրէնն կը ժխտէր նոցա դոյութիւն, որպէս ընկերութիւնն կը վանէր 'զայնս իւր ծոցէ : Երբ վարժապետն երթար վիսյութիւն տալ մի տեսանի առջեւ, կ'ասէին. « Այս մարդ տղայամիտ է, զի տղայների մէջ կ'անցունէ իւր կեանք. սորա վիսյութիւնն չ'ունի կշիռ. » այսպէս, տղայամիտ կը համարուէր նա ոյր գլուխն լի էր հանձարով, որ այնքան իմաստուն էր մինչ զի իմաստութիւնն կ'ուսցունէր ուրիշներին. այսպէս, կը մերժուէր այս անհատի վկայութիւնն,

որ, Թեմիսի նժարին մէջ, կրնար հազարաւորները վիպաութիւնն հակակշռել, զի մի գիտունի քուէն հարիւր տգէտի քուէնն տւելի հեղինակութիւն ունի: Ազգի աղքատ մասն, վարժապետին վրայ խօսիլով, կ'ասէր: « Կոխարդ է. » այս մտածում, որպէս կը տեսնէք, շատ նպաստաւոր չէ, սակայն կը յայտնէ թէ ժողովուրդն, իւր տգէտ օրերի մէջ իսկ, կը հաւատար թէ մի գերազոյն բան կար այդ մարդի վրայ. այո, կար անդ մի գերազոյն բան. այդ մարդի հոգիին մէջ կը վաւէր մի խորհրդաւոր բոց որ կը քաղաքակրթէ: Ազգի հարուստ մասն կ'անարդէր վարժապետն, զի աղքատ էր սա. մեր «Ֆիլաներ», որք մի բարիքի փոխան տաս չարիք կը գործէին, որպէս կը պատմէ աւանդութիւնն, իւրեանց գանձերով եւ ազգեցութիւնով փքացած, այնպէս կը վարուէին վարժապետին հետ որպէս թագաւորներն իւրեանց խեղկատակները հետ: Մի օր, մի «Ֆիլ» գութն կը հայցուէր մի վարժապետի նկատմամբ, որ, բազմաթիւ զուակներէ պաշարուած, հացի ստակ չ'ուներ. « Ի՛նչ, պատասխանեց գութն եւ անսիրտ «Ֆիլ»ն, այդքան աղքատ է. հարիւր քսանկ ալ չ'ուներ: » Մի ուրիշ օր, «Ֆիլ»ների ակումբին մէջ, վէճ ծագեցաւ մի այլանդակ խնդրի նկատմամբ. կ'ուզէին գիտնալ թէ ինչ կ'ուտեն ենովք եւ եղիա իւրեանց երկնային օթեւիտնի մէջ. մի վարժապետ բերուեցաւ հապճեպ, որպէս զի լուծում տար այս կարեւոր խնդրի. երբ խեղճն իմացաւ գործն, ժպտեցաւ դառնապէս եւ պատաս-

խանեց. « Աֆիլներ, դուք, որ երկնաբնակ մարդերի սնունդին հոգ կը տանիք այդքան, քր կը մտնաք թէ, հազիւ հարիւր քայլ հեռի ի ձէնջ, մի սղորմելի խրճիթի մէջ մի սղորմելի վարժապետ կայ որ ուտելի հաց չ'ունի: » Գալով կղերին, վարժապետներէն կը կասկածէր նա. կը վախէր թէ մի գուցէ ազգային ներքին կեանքին մէջ, ուր բացարձակ կը տիրապետէր, իւր գէմ մի զօրութիւն կազմէին նոքա, միապետական մականն իւր ափի մէջ փշրելով. « Անաստուած են » կ'ասէր նոցա համար, զի կը յանդգնէին քարոզել թէ պէտք չ'է գիտութիւնն մենաշնորհել կրօնաւորին:

Երբ ազգի զուակների դատաւարակն, որ ազգի անժառանգ զուակն էր, կ'սնցնէր փողոցէն, ցնցոտիներ հագած, ձեռքերն քամակին վրայ միացուցած, գլուխն հակած իբր մի ծանր բեռի տակ, հարուստն իւր կառքի բարձրէն մի քիճիճալ կ'արձակէր տեսնելով 'ղայն, կիներն վանդակների ետեւ կը խնդային նորա վրայ, ռամիկներն աչքով իրարի կը ցուցնէին 'ղայն « Վեցհազարեակ կը կարգայ » փոխալով, մանուկներն ահաբեկ կը փախչէին ի նմանէ, եւ շուներն կը հաջէին նմա գէմ: Եւ սակայն, այս լքուած էակ մի խորին սէր ուներ, իւր ազգի սէրն, մի խորին հաւատ ուներ, լըսի հաւատն, մի խորին յոյս ուներ, հոյ երկոտասարգութիւնն. ահա իւր յաղթ անակի գաղտնիքն, զի, պէտք չ'է ծածկել 'ղայն, յաղթեց անցեալին եւ աշխարհակալեց ապագայն:

Վարժապետն, այս եղկելի կենցաղ ձգձգելէ յետոյ, կը մեռնէր մի օր: Այն բիւրաւոր անձերի մէջէ, այց համար մաշած էր իւր կեանքի թեւն, հազիւ մի քանի երախտագէտ հոգիներ կ'ընկերանային նմա մինչեւ իւր յետին բնակութիւն: Աւանդ, ամացութիւնն էր որ կը պատէր նորա դադաղ: Երբ փոսին մէջ կ'իջնէր նորա դիակ, անդ կ'իջնէր նաեւ նորա յիշատակ: Եւսն կ'ասեն ամբողջապէս մեռնիլ: Յաջորդ օրն, ան ոչ ոք կը խօսէր նորա վրայ, իրր թէ մի փրկիչ պակասած չը լինէր ազգէն: Այն այրի եւ այն սրբեր միայն կը լային 'ղայն սրբ նորա արտօսրով թրուած հացին մասնակցած էին:

Ահա հայ վարժապետն այնպէս սրպէս էր հազիւ մի քառորդ դարէ յառաջ, մի տեսակ Ռիէսկաէնիօսա, 'ղըր Վիգդօս իւկօ կը նկարագրէ իւր մի անմահ վէպի մէջ, ազգի ստորին անդամն համարուած, նա որ սրժան է բարձրագոյնն լինիլ:

Սակայն, աշխարհ կը քայլէ, սրպէս կ'ասէ Բէլլըղան. յետինն առաջին կը լինի, սրպէս կ'ասէ Յիսուս: Բազմատեսցէք արդի վարժապետութիւնն հինին հետ, եւ ահագին տարբերութիւն պիտի նշարէք: «Վարժապետ» բառն կորցուցած է այժմ իւր անպատուիչ նշանակութիւն. վարժապետի փառքն կ'աճի օրէ օր: Հայն զգաց վերջապէս թէ ուսուցիչներն են իւր ճշմարիտ բարեկամներ, ինչ կ'ասեմ, բարեխարներ: Չը կայ ազգային ժողով ուր մանկավարժներն մուտ գտած եւ մի պատկառելի թիւ կազ-

մած չը լինին. ժողովուրդի քուէն կ'երթայ գտնել 'ղայն իւրեանց համեստ գրասեղանների վրայ, եւ ազգային վերագոյն պաշտօններին կը կոչէ 'ղայն:

Այլ, քանի որ հարկ է ճշմարտութիւնն անվթար խօսիլ, պէտք է յայտնել թէ դրամի գեղեցիկ երեսն է դա. չըջեցէք դրամն, սրպէս զի կարենաք տգեղ կողմն ալ դիտել: Վարժապետների ներկայ վիճակին վրայ մի կորովարիւր ակնարկ նետելով, պիտի տեսնէք թէ մի մեծ քայլ առուած է արդարեւ, այլ շատ փոքր է դա այն քայլերի առջեւ որք առուած չ'են դեռ եւ այց կարեւորութիւնն անսահման է:

Թողումք գաւտուներն, ուր մանկավարժի թըշուառութիւնն կը շարունակուի մի աննշան փոփոխումով, եւ մեր չուրջ դիտումք, կոստանդնուպօլիսի հայ դաստիարակների վիճակն հեռի է դռհացուցիչ լինիլէ: Տխուր արհեստ է մեր արհեստ: Հայերէնն հարուստ լեզու է, այլ հայերէնի դասատուներն աղքատ են. ահա ճշմարտութիւնն: Կ'ասեն թէ չորս հարիւր հայ ուսուցիչ կան աստ. ես չորս ուսուցիչ տեսած եմ որք գէր լինին: Վարժիչների ապագայն ապահով չ'է. նոքա չարատանջ տաժանքով հազիւ իւրեանց օրասպահի կը ճարեն: Մի օր մի վարժապետ կ'արտաքսուի իւր վարժարանէ. այս մարդ առանց գործի կը մնայ մի քանի ամիս, երբեմն մի քանի տարի. ս'վ կը հոգայ 'ղայն: Յաճախ պատահած է ինձ տեսնել մի խուճի մարդեր, սոքի վրայ, մի ցուրտ պատի տակ շարուած:

կը կարծէք թէ դատապարտեալներ են նոքա . — ոչ . վարժապետներ են որք ամբողջ ժամեր կը սպասեն անդ , ժողովուրդի եւ իւրեանց աշակերտների աչքին առջեւ , մինչեւ որ « Թաղական խորհուրդի գանձապետ » կոչուած գերմարդկային էակին խոնարհի վճարել իւրեանց քերտերի արխուրն , սովորապէս խոժոռ դէմքով , երբեմն ալ հայհոյանքներով եւ անէծքներով , խոնարհի , կ'ասեմ , ազգի պարան վճարել ազգի օգտակարագոյն պաշտօնեային , մի քանի զրուշ նետելով նորա առջեւ , որպէս թուք յանցաւորի ճակատին : Պատահած է ինձ սարսառով տեսնել մի դաստիարակ , 'զոր մի անխիղճ գանձապետ առանց ստակի թողած էր մի աւագ շաբաթ , իւր ընտանիքի մէջ կանգուն , աչքն մնւրած , մաղերն ցցուած , որ , իւր զաւակների առջեւ որք հաց կ'ուզէին ի նմանէ , ձեռքերն դէպ երկին բարձրացուցած կ'անիծէր այն վայրկեան ուր ոտք կոխած էր վարժապետական բաւելին մէջ , կ'անիծէր այն ազգ որ 'զինք այսպէս անձնասպանումի կը մղէր . . . : Այս աչքեր շատ աղէտներ տեսան , եւ այս դուռն այն դուռներէ չ'է որք շուտ կը մտնան :

Կրնայ արդարանալ այսքան զանցառութիւն նոցա նկատմամբ որք մարդկային ազգի ազնուագոյն անդամներն են : « Դաստիարակի պաշտօնն ինձ վսեմ երեւած է միշտ , » կ'ասէ Սիլվիօ Բէլլիքօ : Արդարեւ , ծնօղների սխառտանքն մեքեհական է . նոքա մի անասուն կ'արտադրեն . դաստիարակն է որ իւր մոգական ձեռքի տակ

կ'առնու այդ անասնիկ , կը վերածնէ 'զայն , մարդ կը ստեղծէ 'զայն , կորովի կ'անէ նորա մարմին , առաքինի զգացումներով կը պարարէ նորա սիրտ , կը վերացունէ նորա հոգի , հանձարի ջան կը բորբոքէ նորա գանկի տակ , վերջապէս կ'աստուածացունէ 'զայն : Ահա դաստիարակի կոչումն , ահա դաստիարակի առաքելութիւնն : Պատմական գործերի մէջ , հին եւ նոր դարերի հոյակապ զօրավարներն կը հիացունեն ըզ մեզ . կը պնդեմք թէ Վարդանն է մեծ մարդ հայ ազգին մէջ . Վարդան կ'ասեմք , Վարդան կը լսեմք . այլ գիտե՞ք ինչ է զինուորական զիցազնութիւնն . թէ եւ այս բազուկներ երկար տարիներէ ի վեր մուցած են զէնք շարժել , թէ եւ մեր մէջ ոչ ոք տեսած է ճակատամարտ , այլ դիւրին է երեւակայել թէ ինչ է զինուորն պատերազմի դաշտին վրայ , այն ահեղ ճգնաժամների մէջ : Մի անգիմադրելի երաժշտութիւն նորա հոգիի մէջ կատաղութիւն կը թափէ անդադար , կը մուլի նա երբ կը տեսնէ իւր հրամանատարներ որք սուր ի բռն կը խոյանան , կը սլանայ այն դրօշ կոչուած մի կանգուն կտաւի ետեւ որ մի գաւազանի վրայ բարձրացած է եւ որ սովորապէս մի անասունի պատկերն կը կրէ , կը յարձակի թշնամիին վրայ . ալ մարդ չ'է այդ մարդ . գաղանն կը գարթի մարդին մէջ երբ գլտակցութիւնն կը ննջէ . զօրականն կոյր է այն պահի մէջ . կրնայ սպանել մինչեւ իսկ իւր հայր , զի չ'է տեսներ 'զայն . բիւր մեռեալներէ շրջապատուած , կը մտնայ մահն . մի միակ զգացու-

մով լցուած է ոտքէն մինչեւ գլուխն . ալ չէ նա մի խոհուն էակ , մի մեքենայ է մահագործ . վերք կ'առնու , եւ չը գիտէ թէ վերք առած է . կը մեռնի , եւ չ'է զգար թէ կը մեռնի . մի վաստ ալ կրնայ գիցաղնանալ անդ , զի զինուորական գիցաղնութիւնն վայրկեանական գինովութիւն է : Դուք այդ մարդերէ շատ բարձր էք . ձեր գիցաղնութիւն մի վայրկեանի չ'է , ամեն վայրկեանի է . վարդան մի վայրկեան եղաւ վարդան , դուք անձնիւր վայրկեան կը լինիք վարդան . դուք դժարադոյն պատերազմն կը պատերազմիք , զի անասուն մարդն հրեշտակ մարդի փոխել կը ճգնիք . սկսյ գործ . աչեղ գուպար . ամենօրեայ մարտիրոսութիւն : Եւ երբ ձեզ կ'ուզէիմ խօսս , մի կարծէք թէ կը մտնամ այն հարկւրաւոր մանկավարժներ 'գորս ես , անձնապէս , սաստիկ կը փափագէի հաւաքուած տեսնել ատա , զի նոցա շահատակութիւններ սչ նուազ արժան են գովեստի , զի նոքա ալ կամաւոր գրուած են ըյսի անյաղթ փալանգին մէջ , եւ զի քաղաքակրթական բանակին մէջ չը կայ խտիր , չը կայ մեծ եւ փոքր : Եւ երբ այսպէս կը պանծացունեմ դասատուներն , չը կարծուի թէ նոցա կարգի մէջ կը բարձրացունեմ չնչին անհատութիւնս . կը զգամ արդէն թէ անձնական կարողութիւններս , ազգիս վարժարաններին մէջ անխնայ վատնուած , չը պիտի ներեն ինձ վարել երկար այս պաշտօն 'ըր քաղցր էր ինձ կեանքիս հետ միայն աւարտել . սակայն , ինչ զերի մէջ ալ լինիմ , չը պիտի դադրիմ գոչել

ազգիս . « Հայեր , ձեր դպրոցների վրայ դրած էք ձեր յոյս . իրաւունք ունիք . այլ դպրոցի յոյսն ալ դասատուին վրայ է . պաշտեցէք 'դայս , եւ պիտի փրկէք 'դայն » :

Ամիսփետրով ճառս , կ'ասեմ . վարժապետներն շատ թշուառ էին երբեմն . այժմ այնքան թշուառ չ'են , այլ գեւ շատ հեռի են դիւրակեաց լինիլէ . քանի որ նոքա են ազգի նեցուկն , քանի որ ազգն նոցա վրայ դրած է իւր քաղցրադոյն ակնկալութիւններ , պէտք է բարւոքել նոցա վիճակ : Վէճ կը բանամք աստ դպրոցական յայտագիրի վրայ , դատախօսական եղանակի վրայ . չը մտնամք թէ մեր դասատուներ պիտի գործադրեն ինչ որ վճռեմք , եւ թէ մեր դասատուներ խրախոյսի կը կարօտին : Մասնանիչ արի նոցա ցուեր , զի անփնջական դարմանի պէտք ունին նոքա եւ զի կը հաւատամ թէ այս ժողով կրնայ դարման տանիլ նոցա : Փնօք այն անձերի որք մի վարժապետական ժողովի զազափարն ի գործ դրին . փնօք ձեզ ալ որ վարժապետներն պիտի փրկէք զձձութիւնէ : Եւ թշուառութիւնէ , զի , ազատելով 'դայնս , դուք անզն ազատած պիտի լինիք : Յուլիս 22 արժան է դասուիլ այն մեծ թուականների մէջ որք հայ տարեգրութիւններին վրայ ճառագայթ կ'արձակեն , զի վարժապետական ժողովն այսօր իւր անդրանիկ նիստ կ'անէ հանդիսապէս , ժողովուրդի աջքին առջեւ եւ Յաւիտենականի թեւին տակ :

Քսաներեք դարէ յառաջ , Քսենովոն , տաս հազար յոյն վարձկանների հրամանատարելով ,

իւր համբաւաւոր նազանջ կը կոտարէր մեր սիրելի հայրենիքի մէջէ : Չմեռ էր . սառ հագած էին մեր սկայ լեռեր , եւ մեր լայն ձորերի մէջ ձիւն կուտակուած էր : Հայաստանի ձմեռներն , դիտէք անշուշտ , երկար են եւ սաստկասառուոյց , որով բնակիչներն տուածն եւ քաջաուղջ : Հելլեններն , անվարժ այն անհամբոյր կլիմայի , իւրեանց դիակներով կը նշանակէին այն ուղիներ 'զորս կը հորդէին : Միայն բնութիւնն չէր նոցա դահիճ . մեր արի նախահայրներ , մի օտար բանակ տեսներով իւրեանց հողերի մէջ , հանգիստ չէին տար Յոյներին , որք հոյ սլաքներին եւ բազուկներին զոհ կ'երթային : Այս անոյոյ վիճակի մէջ , յառաջ կ'ընթանային Բսենոփոնի գիւնուորներն . կը մասածէին թէ երբ պիտի մօտէին իւրեանց հայրենի աշխարհի . Փոքր Ասիաի խորերին մէջ թափառական , չը գիտէին թէ երբ պիտի տեսնէին ծովն ու՛մ կը տենչային անհուն տենչով , զի նա պիտի առաջնորդէր 'զայնս մինչեւ իւրեանց կղզիներ : Այս անձուկի մէջ , մի օր առաջագունդն մի լեռի կատարէն եւքսինեան Պոնտոսի ալիքներն նշմարեց . « Թնա՛լաս , ինա՛լաս » գոչեցին Յոյներն , « Ծնվ , ծնվ » : Ես ալ , ազգիս տխուր վիճակին մէջ , տեսներով այս ժողով , որ , պաշտօնական մտրմին տալով կրթական գործին , մի նոր եւ ահաւոր պորութիւն պիտի կազմէ հայրենիքս լուսաւորելի համար , հոգիիս խորերէն , ազգային խանդիս բոլոր եւանդովն եւ ազգիս ազազային վրայ սենեցած բոլոր հաստովս կը գոչեմ . « Փրկութիւն , իրկութիւն : »

ՉՈՐՐՈՐԴ ՆԻՍՏ .

1873, ՕԳՈՍՏՈՍ 5 .

Պարոններ ,

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին , որպէս լսեցիք այժմ , յայտարարեց թէ Ուսումնական խորհուրդն մի շնորհ արած է մեզ խորհրդական առնուելով ըզ մեզ , եւ թէ նա մի շունչով կարօղ է դիրեւտար անել վարժապետական ժողովն : Ես չը կրցայ այդ խօսքը լսել անխռով . օրինաւորական երեւոյթի տակ մի ազգակործան բան կը նշմարեմ սատ :

Մի վտեմ պաշտօնի կոչուած եմք . կրթական խնդիրն լուծելով , ազգի շղթայներն պիտի լուծեմք , Հայի փրկութիւնն պիտի իրագործեմք . թէ Ուսումնական խորհուրդն ելնէ ցրուել ըզ մեզ մի օր , չ'աւեմք թէ իրաւունք ունի , այլ միանամք նմա դէմ , փշրեմք ամեն ընդդիմութիւն , եւ չը զատուիմք իրարէ , մինչեւ որ չը սահմանադրեմք ազգային դատարարութիւնն :

1789ին , Լուի Ժ.Չ հրաւէր կարգաց Ֆրանսական ազգի ներկայացուցիչներին , խորհուրդ եւ դարման խնդրելով ի նոցանէ : Եկան ժողովականներն , սկսեցան յարձակիլ նորա բռնապետական ընթացի դէմ , պատրաստուեցան խմբագրել մի ազգային սահմանադրութիւն : Սասանեցաւ միապետն , զզջաց իւր հրաւէրի վրայ , ուղեց

ցրուել ժողովուրդի երեսփոխաններն, փակել
առաւ ժողովարանն, պաշարեց 'գայն իւր վաշ-
տերով: Ի՞նչ եղաւ. — Ազգային ներկայացու-
ցիչներն, զինուորների սուխններէն մղուած եւ
մերժուած, Գնդախաղի սրահին մէջ միացան, եւ
հանդիսապէս երգուան չը զատուիլ երբէք եւ
գումարուիլ ուր պարագայներն պահանջէին, մին-
չեւ որ ամուր հիմերի վրայ հաստատուէր այն
սահմանադրութիւն ուստի ազգային փրկութիւնն
պիտի ծագէր: Մեք ալ, ուխտեմք աստ միա-
րան մնալ յաւիտեան, ուխտեմք ճակատ տալ
ամեն քամիի դէմ, անդրդուելի ամեն հալածան-
քի առջեւ. եւ մը պատնէշ կանգուն պիտի մնայ
յայնժամ վարժապետական ժողովի քայլերին
դէմ:

Հ Ի Ն Գ Ե Բ Ո Ր Գ Ն Ի Ս Տ .

1873, ՕԳՈՍՏՈՍ 19.

Պարոններ,

Յաւ է ինձ տեսնել թէ մեր ժողով կը սկսի
սխալ քայլեր առնուլ. նախակրթարանի ընդհա-
նուր վիճաբանութիւնն աւարտած չ'է դեռ, եւ
մի քանի ժողովականներ մասնաւոր վէճի կը
ձեռնարկեն: Հարկ կը համարեմ յիշեցունել թէ
նախ պէտք է նախակրթական յայտագիրի վրայ
բացուած ընդհանուր պայքարն շարունակել,
որոշել թէ ինչ պիտի դասախօսուի նախակրթա-
րանի մէջ, եւ ապա մասնաւոր պայքարի սկսիլ,
որոշել թէ որպէս պիտի դասախօսուի նախա-
կրթարանի մէջ: Ըստ ինձ, ոչ միայն օրինաւոր
է սա, այլ եւ բնական եւ անհրաժեշտ. զի, թէ
մասնաւոր վէճի ձեռնարկեմք, միայն դասախօ-
սական եղանակն չը պիտի որոշեմք, անձնիւր
ուսումի չափն ալ պիտի որոշեմք. արդ, չափն
ուսումների թիւէն կախում ունի. թէ նախա-
կրթարանի մէջ բազմաթիւ ուսումներ աւանդել
որոշուի, հարկ կը լինի փոքր քանակով աւան-
դել անձնիւր ուսում. թէ սակաւաթիւ ուսում-
ներ պիտի աւանդուին անդ, պէտք է աւելի մեծ
քանակով աւանդել 'գայնս, զի ուսանողն աւելի
չատ ժամանակ պիտի ունենայ: Այս սյուսկէս լի-
նիլով, անիմաստ է փակել ընդհանուր պայքարն
եւ մանրամասնութիւնների մէջ թարթափիլ:

Մեր հակառակորդներ խոյս կը տան ընդհանուր պայքարէն եւ ճիգ կը թափեն խափանել 'զայն, որպէս զի քննութիւնէ զերծ մնայ այն յայտագիր 'զոր երկատիրած են. սակայն, վարժապետական ժողովի երկրորդ նիստին մէջ, երբ պնդեցինք թէ իրաւունք ունիմք քննադատել 'զայն, դիւանն խոստովանեցաւ մեր ձեռնհասութիւն, եւ ես, այդ խոստովանութիւնէ օգուտ քաղելով, իմ յայտագիր պաշտպանեցի Ուսումնական խորհուրդի յայտագիրին դէմ, որով բացուեցաւ այս ընդհանուր պայքար: Ուրեմն ինչ իրաւունքով յայտագիրի խնդիրն խեղդել կ'ուզեն մեր ընդդիմախօսներ: Գալով առաջարկիս, դիւանն խնդրեց որ գրաւոր կերպով ներկայացունեմ 'զայն, եւ երբ հաղորդեցի 'զայն Պ. ատենապետին, չ'ընթերցաւ, պատճառելով թէ վարժուած չ'է գիրս կարդալ: Լաւ. քանի որ Պ. ատենապետն չը կրնայ գիրս կարդալ, ես կրնամ կարդալ 'զայն:

«Նկատելով որ ընտելարանի եօթնամեայ մանուկին, որ աւելի կը զրօսնու անդ քան կ'ուսնի, նախակրթարանի մէջ կ'առաջարկուի աւանդել»
 «Պատմութիւն Ս. Գրոց, Քրիստոնէական վարժապետութիւն, Հայկարանութիւն, Ազգային պատմութիւն, Թուադիտութիւն, Աշխարհագրութիւն, Բարոյական՝ ազգային եւ ընտանեկան կրթութիւն, եւ Հողագործական դիտելիք, Գիր, Գծագրութիւն, Եկեղեցական երգեցողութիւն, Ազգային երգք, Ասղնեգործութիւն, Մարմնամարզութիւն», նաեւ սուղջա-

բանութիւն, բնագիտութիւն, բնալուծութիւն, տիեզերագրութիւն, տիեզերական պատմութիւն, եւ մինչեւ իսկ թուրքերէն, ֆուանսերէն, եւ այլն.

Նկատելով որ նորա բնական կարօղութիւնների անզարգացումն իսկ անկարօղ կ'անէ 'զայն մտազբաղիլ այսքան ուսումներով, մանաւանդ երբ շարունակուի աւանդել 'զայնս աւելի տեսական քան գործնական եղանակներով.

Նկատելով որ մի նախակրթական յայտագիր, այսպէս խճօղուած, հայաբնակ երկիրներէ մեծագոյն մասին մէջ անգործադրելի է սու այժմ.

Կ'առաջարկեմ զուտ ազգային դաստիարակութիւնի հիմին վրայ հաստատել նախակրթութիւնն եւ աւանդել նախակրթարանի մէջ ազգային կրօն, ազգային սրբի լեզու, ազգային պատմութիւն, իւրեանց պարագայներով: »

Ահա առաջարկս, պարզ եւ մեկին:

Սակայն, քանի որ յայտագիրիս դէմ յարձակեցան մի քանի ժողովականներ եւ նորանոր յայտագիրներ առաջարկեցին, պարտաւոր եմ բացատրութիւն տալ ասա եւ Հերքել այն առարկներ 'զորս ինձ դէմ հանեցին ընդդիմախօսներս:

Նախ, քանի որ կոչուած եմ ազատապէս խօսիլ բոլոր ինչ որ օգտակար եւ արդար կը կարծեմ այն կենսական խնդիրներէ նկատմամբ որք «ազգային դաստիարակութիւն» բառերին տակ կ'ըմբռնուին, պիտի յայտնեմ ձեզ մի քանի ներ-

քին համազուններ, որքան յանդուգն ալ թուին, զի, պէտք չէ մոռնալ 'ղայն, անձիւր ժողովականն, որ դաստիարակ է եւ հետեւագէտ դաստիարակուած, սրբաւոր է քաջապէս քարոզելիւր սկիզբներ, դիմնալով թէ քուէն է դատաւոր, թէ լոյսն իւր աշխարհակալուններ արած է, եւ թէ անցած են ի սպառ դաղանիքի ժամանակներն, խաւարի մէջ գործելի դարերն: Լաւագոյն է ստուծիւնն լոյսի մէջ քան ճշմարտութիւնն մութի մէջ:

Կը մտածեմ թէ սխալ է այն դրութիւն որով, մեր բոլոր դպրոցների մէջ, աղգային պատմութիւն չ'են դասախօսեր մինչեւ որ ուսանողն չ'աւարտէ սրբազան պատմութիւնն. կը կարծեմ թէ անիմաստ է ուրիշ օտար ազգերի պատմութիւնէն անջատել սրբազան պատմութիւնն, որ հրեայ ժողովուրդի պատմութիւնն է արդարեւ, եւ նախակրթական յայտագիրի մէջ ներմուծել 'ղայն, քանի որ ուրիշ օտար ազգերի պատմութիւնն ուսումնարանի մէջ կ'աւանդուի: Այս հակասութիւն կը նշմարուի նաեւ « Հրահանգ բարեկարգութեան աղգային վարժարանաց » տետրին մէջ, որ Ռուստեմական խորհուրդի պաշտօնական յայտագիրն կը պարունակէ: Պիտի աւարկեն ինձ թէ Հրէաստանի պատմութիւնն նուիրական է, զի աստուածային մասն է որ կ'ոգէճորէ 'ղայն. ես ալ կը պատասխանեմ թէ չը կայ ժողովուրդ ոյր պատմութիւնն Յաւիտենականի հետքերն չը կրէ. Հայաստան Տրդատի օրով այնքան հրաշներ տեսաւ որքան Հրէաստան

տան Դաւիթի օրով. Էր ուրեմն անսուրբ նկատուի աղգային պատմութիւնն: Պիտի աւարկեն ինձ թէ Հրէաստանի պատմութիւնն ոչ պատմականն, այլ կրօնական նպատակով կ'աւանդուի. ես ալ կը պատասխանեմ թէ աւելորդ է այդ հոգաբարութիւն, քանի որ նախակրթարանի մէջ կը դասախօսուի կրօնադիտութիւն, աղբիւր ամեն կրօնական գաղափարի:

Կը մտածեմ թէ սխալ է այն դրութիւն որով, ընտելարանի, նախակրթարանի, ուսումնարանի մէջ, գրաբար լեզուով կատարել կը տան վեց սովորական աղօթքներն, որպէս կը տրամադրէ վարչական յայտագիրն ալ: Մանուկին համար գրաբարն պատգերէն է. ուրեմն ինչ բարոյական օգուտ կրնայ քաղել այնպիսի աղօթքներէ 'գորս անկարօղ է հասկանալ: Ի՞նչ, կը կարծէք թէ հաճելի է Արարիչին մեքենական աղօթք լսել թութակներէ, քանի որ իրաւունք ունի ակնկալել այն ջերմ շնորհակալիքներ 'գորս երախտագիտութիւնն կը վառէ մարդկային հոգիին մէջ, որպէս խունկ բուրվառի մէջ: Ոչ, ոչ. պէտք է որ մանուկն իւր մայրենի լեզուով աղօթէ: Ոչ մի լեզու սուրբ է, ոչ մի լեզու անսուրբ: Մուհամմէտ կ'ասէր թէ արաբերէն կը խօսուի դրախտին մէջ. դուք ալ, որպէս կ'երեւի ինձ, շատ հեռի չ'էք կարծելէ թէ գրաբար կը խօսուի անդ: Այսպիսի ծայրայեղութիւններ պատիւ չ'են բերեր: Աստուած բարի սիրտ կը պահանջէ, եւ ոչ կանոնաւոր լեզու. առաքինութիւն, եւ ոչ քերականութիւն: Ի՞նչ, միթէ կա-

րելի չ'է աշխարհաբարով օրհնել. ինչ, միթէ կարելի չ'է գրաբարով հայհոյել, Դուք, դաստիարակներ, արձագանգ պիտի լինիք այն անդաստիարակ էակների որք ցուրտ կը գտնեն մի աշխարհաբար աղօթք, կարծելով թէ աշխարհաբարն բողոքականի լեզու է, իբր թէ բողոքականներն Ամերիկայէն բերած եւ Հայաստանի մէջ տնկած լինէին 'զայն : Պիտի առարկեն ինձ թէ գրաբարն է մեր կրօնական լեզու. ես ալ կը պատասխանեմ թէ ազգային եկեղեցին իւր միակ լեզու չ'է ճանաչած գրաբարն, քանի որ քարոզներն աշխարհաբար են միշտ, եւ մինչեւ իսկ թուրքերէն երբեմն : Եւ, սպագային համար կը խօսիմ, ինչ փաստ կրնայ կրել եկեղեցին թէ ժողովրդային լեզուով աղօթէ : Կ'ուզէք որ խուժանն հետեւի Յիսուսի փրկարար պատուէրներին. — Կարգացէք նմա մի աւետարան 'զոր կարենայ հասկանալ : Հին կրօններն մի խորհրդաւոր խաւարի տակ կը թաքչէին, զի կը վախէին քննադատումէ : քրիստոնէութիւնն կ'առէ խաւարն, զի լոյսի կրօնն է. ահա սպացոյց թէ աստուածային է : Ես այսպէս կը հաստատմ :

Կը մտածեմ թէ մեր կրթարաններէ ոչ մին հասած է ց'արդ իւր նպատակի, զի մեք « դաստիարակութիւն » ասելով « մտաւոր մշակում » կը հասկանամք զեւ : Մարդն մի երրորդութիւն է. երեք տարբեր գոյութիւններ միացած են նորա մէջ. հոգի, միտ, մարմին. ըսա ինձ, այդ երեքի հաւասար վարդացումն է դաստիարակու-

թիւնն : Արդ, մեր դպրոցների մէջ միտն է միայն որ կը մշակուի, հոգին եւ մարմինն անմշակ կը մնան : Հետեւապէս, նոքա գիտուններ միայն կրնան արտադրել, արիներ եւ բարիներ երբէք : Եւ, պէտք չ'է մտնալ 'զայն, ոչ ոք աւելի փնտասկար քան մի վատ որ ճարտար է, ոչ ոք աւելի վտանգաւոր քան մի չար որ սրամիտ է. առաջինն մատնիչ կը լինի, երկրորդն զահիճ : Այլպիտի էակներն ընկերական պատուհասներ են : Ժ. Ժ. Ռուսօ կը սխալի կարծելով թէ դաստիարակութիւնն կործանարար է. թերի դաստիարակութիւնն է որ կ'ապականէ, կատարեալ դաստիարակութիւնն Սոկրատներ կը ծնի : Որպէս զի դաստիարակութիւնն կատարեալ լինի, պէտք է որ մարդկային հաւասարակցութիւնն անվթար մնայ. պէտք է կազմել մանուկին մէջ հզօր մարմին, հզօր միտ, հզօր հոգի : Ուրիշ տոխթի ձգելով ճառել այս մեծ խնդրի վրայ, սա եզրակացութիւն կը հանեմ այժմ. Պէտք է որ հայ դպրոցների մէջ մարմնամարդումն ստիպողական լինի, բարոյագիտութիւնն անհրաժեշտ նկատուի :

Այս ընդհանուր դիտողութիւններ պարզելէ յետոյ, կը դառնամ խօսիլ այն խնդրի վրայ որ կը զբաղեցունէ ըզ մեզ այսօր :

Մեծնպատիւ պաշտօնակիցներէս մին, Ուսումնական խորհուրդի նախակրթական յայտագիրն իսկ հակիրճ գտնելով, առաջարկեց յաւելել նորա վրայ բնագիտութիւն, բնալուծութիւն, տիեզերագրութիւն, տիեզերական պատմութիւն

եւ թուրքերէն . ուրիշ ժողովականներ , այս շուտով թիւնէ հրատարակուած , առաջարկեցին յաւելել նաեւ սոսոյճարանութիւն եւ ֆոսֆորէն , եւ Աստուած գիտէ թէ ուր պիտի կասի այս ամուլ մրցում : Ուսումնական խորհուրդին թողուլով պաշտպանել իւր յայտագիր , կ'անցնիս՝ քննել գլխաւոր ընդդիմախօսիս առաջարկն :

Մեծապատիւ պաշտօնակիցս կը ներկայացունէ մի յայտագիր 'զոր դեռ ոչ եւրոպա , ոչ Ամերիկա կրցած են գործադրել ամբողջապէս . ձեզ կը թողուի իմաստասիրել թէ կրնայ յուսացուիլ Հայէն դորա գործադրում : Կ'առարկէ թէ յոյժ կարեւոր են այն ուսումներ 'զորս կը բարդէ իւր նախակրթական յայտագիրի մէջ . կը հարցնեմ՝ թէ նոյնքան կարեւոր չ'են իրաւագիտութիւն , անասագիտութիւն , գրահաշիւ , երկրաչափութիւն , մեքենաբանութիւն , կենդանաբանութիւն , բուսաբանութիւն , հանքաբանութիւն , եւ այլն , եւ այլն . էր ուրեմն կ'արտաքսէ 'զայնս իւր նախակրթարանէ : Կը տեսնէք թէ այդ յայտագիր ոչ միայն տարապայման եւ անգործադրելի է , այլ եւ անտրամաբան :

Գալով այն դասախօսական եղանակի 'զոր մեծապատիւ պաշտօնակիցս կ'առաջարկէ գործադրել ազգային կրթարանների մէջ , կը փութամ յայտնել թէ այդ եղանակ նոր չ'է . Պ . Լէվի ստեղծած է 'զայն եւ պատմական ուսումների միայն յատկացուցած : Այս գրութիւն , որ անպէտ եւ անյարմար է շատ ուսումների նկատ-

մամբ , համոզիչ կը թուի իբր տեսական , այլ գործնականի մէջ կարօլ չ'է համապատասխանել իւր խոստումների . սմա համար է որ ընդունելութիւն չը գտաւ եւրոպայի մէջ : Վարժապետական ժողովի այն նիստի մէջ , ուր այդ յայտագիր կարդացուեցաւ , մի ունկնդիր , հանձարեղ գրողէտ , սա գրաւոր դիտողութիւն հաղորդեց ինձ մեծապատիւ պաշտօնակիցիս առաջարկին դէմ . « Ասոր նախակրթարանը կը պարունակէ նախակրթարան , ուսումնարան եւ այլն . — Դաստիարակութեան իւրաքանչիւր աստիճանին մէջ տղան մէկ անգամ՝ կը սորվի մի եւ նոյն ուսմունքը . խօսող պատանւոյն դրութեան մէջ , առջի տարին քերականութիւն մը պիտի կարդայ , երկրորդ տարին ուրիշ քերականութիւն մը . առջի տարին պատմութիւն մը , երկրորդ տարին ուրիշ պատմութիւն մը . բայց լեզուն ու ազգը մի եւ նոյն : Սակայն ճիշդ համառօտագունին ու ընդարձակաբունին ուսուցմունքը մի եւ նոյն դիտութեան , զանազան աստիճանները կը կազմեն դաստիարակութեան : » Այս տողերի վրայ ձեր ուշ հրաւիրելէ յետոյ , կը յայտարարեմ թէ , երկու տարիէ յառաջ , պատմական ուսումների նկատմամբ փորձած եմ արդէն այդ գրութիւն Հասցիւղի ներսիսեան վարժարանին մէջ , եւ չ'եմ ստացած մի մեծ արդիւն : Դիտած եմ թէ ձանձիր կ'ազդէ ուսանողին եւ ոչ հրատարակուողի եւ լքած եմ 'զայն :

Մեծապատիւ պաշտօնակիցս կ'ուզէ խնայել թէ ինչ կ'ըմբռնեմ « զուտ ազգային դաստիար-

րակութիւնն » ասելով . գոհ եմ որ առիթ կը տայ ինձ բացատրել մտածումս : Կը խոստովանիմ թէ գիտութիւններն ազգութիւն եւ հայրենիք չունին . ոչ ոք կրնայ մտարեւել թէ թուազիտութիւնն յայն լինի : Գրահաշիւն արար կամ աշխարհագրութիւնն արեւման : Ես կը պահանջեմ որ նախակրթարանի մէջ հայ ուսումներն միայն ստիպողական եւ դասական լինին , միւսներն առայժմ կամաւոր նկատուին եւ ճառօրէն դասախօսուին , որպէս բացատրեցի մեր առաջին նիստի մէջ : Բացառիկ յայտագիրների պէտք ունին այն ազգեր որք բացառիկ վիճակի մէջ են : Իսկ թէ ինչ կը նշանակեն « ազգային կրօն , ազգային արգի լեզու , ազգային պատմութիւն , իւրեանց պարագայներով » բառերն , կը փութամ յայտնել 'զայն : Գոքա զխաւոր կեանքն են մի յայտագիրի , որ է սա : Կրօնագիտութիւն , բարոյագիտութիւն եւ աղօթք , աշխարհաբար , գեղագրութիւն եւ երգ , հայ պատմութիւն , Հայաստանի աշխարհագրութիւն եւ մարմնամարզում : Ահա նախակրթական յայտագիրս , իւր բոլոր մանրամասնութիւններով : Ահա մի յայտագիր 'զոր կարելի է գործադրել յետին հայ գիւղին մէջ :

Փալով այն ժողովականների որք առաջարկեցին թուրքերէն եւ ֆրանսերէն աւանդել նախակրթարանի մէջ , ես կը բողոքեմ նոցա դէմ : Երբ մարդ իւր կեանքի մի մասն կը վատնէ մի լեզուի ուսումին համար , անհնար է նմա չը սիրել այն ժողովուրդ որ կը խօսի 'զայն . ինչ ,

կ'ուզէք որ օտար լեզուներ ուսնի մի մանուկ որ դեռ իւր մայրենի լեզու չը գիտէ . ինչ , կ'ուզէք որ օտարին վրայ սէր տածէ մի մանուկ որ դեռ իւր ազգ չը գիտէ սիրել . ոչ , հազար անգամ ոչ : Թէ ընդունիք մի այսպիսի օտարամուլ գրութիւն , ես , կը յայտնեմ 'զայն ձեզ , կ'երգնում 'զայն ձեզ , պիտի ապստամբիմ ձեզ դէմ : Ինձ համար մի նուիրական պարտ պիտի նկատեմ ձեզ դէմ հանել հայ երիտասարդութիւնն , մինչեւ որ օտարի խարանն սրբէք հայ մանուկի ճակատէն :

Երբ այս բառեր կ'արտասանեմ ձեր առջեւ , մի կարծէք թէ , դպրոցականի պէս , տենչ ունիմ ճառ խօսիլ , որպէս կը փափոսն ոտիս բերաններ : Հեռի յինչն մի այդպիսի սնախառութիւն : Երեք տարիներէ ի վեր , կամաւոր լուծմի դատապարտած եմ 'զիս . երեք տարիներէ ի վեր , ոչ մի բառ խօսած եմ ազգային հրատարակին վրայ , արհամարհելով ամեն առիթ , մերժելով ամեն հրուէր : Գուք հարկադրեցիք 'զիս խզել այս համրութիւն , զի , թէ չը սլաշտպանեմ կրթական դադարներս , պիտի պարտաւորուիմ 'հպտակել այնպիսի գրութիւնների 'զորս թիւր եւ վատակար կը հաւատամ : Նաեւ , համոզուած եմ թէ անօգուտ չ'է խօսիլ աստ . երբ մարդ աջողի մի ճշմարտութիւն հռչակել այս ժողովի մէջ , բոլոր ազգն օգուտ կը քաղէ ի նմանէ , զի վարժավեան կ'երթայ ջամբել 'զայն ապագայ սրունդին , որպէս թռչուն որ կեր կը տանի իւր ձագերի : Ուրեմն , ազգասիրական պարտ է խօ-

սիլ աստ ինչ որ փրկարար եւ ճշմարիտ կը դա-
ւանի մարդ : Ուստի, թողէք ինձ մի վայրկեան
ալ խօսիլ ներկայ խնդիրին նկատմամբ, եւ ասպա
պիտի լւեմ :

Դժբախտ եւ սիրելի ազգիս վրայ մի ակնարկ
ձգելով եւ մի քանի փառաւոր բացառումների
առջեւ խոնարհելով, երբ կը տեսնեմ իդական
սեռն, հայ սղգի մեծ կէսն, որ զուրկ է զեռ
ազգային զգացումէ : երբ կը տեսնեմ կոստան-
դնուպօլիսի ժողովուրդն, որ, քուէտուփ խոր-
տակելով, իւր ափի մէջ իւր մական կը վշրէ :
երբ կը տեսնեմ դաւառացիներն, որք կեղեքիչի
տապարին վիզ կը ներկայացունեն եւ ոչ ճակատ.
երբ կը տեսնեմ հարուստն որ հեշտասէր է,
աղքատն որ աւելորդապաշտ . երբ կը տեսնեմ
ծերն որ անյոյս է, երիտասարդն որ անձնասէր.
երբ կը տեսնեմ կղերն, որ, իւր վարքով, կրօնի
ահեղագոյն թշնամին կը հանդիսանայ . երբ կը
տեսնեմ գրագէտներ, որք աճուրդի կը հանեն
իւրեանց գրիչ եւ մի վաճառ կ'անեն իւրեանց
կոչում . երբ կը տեսնեմ ուսանողներ որք
արիւն չ'ունին, ուսուցիչներ որք աւրն չ'ունին .
երբ կը տեսնեմ Հայեր որք թուրք են, Հայեր
որք Ռուս են, Հայեր որք Պարսիկ են . երբ
կը տեսնեմ ազգային եկեղեցիին գէմ երեք
հայ բերդեր բարձրացած, որք, պապական,
բողոքական եւ յունադաւան դրօշների տակ, կը
սմբակոծեն 'դայն անդադար . եւ երբ կը մտա-
ծեմ թէ Արովեան, սյս տխուր վիճակի առջեւ,
անձնասպան կը լինի, արիւն կը խաղայ սիրտէս,

եւ կ'ասեմ . « Մի դարման միայն կայ դմա .
զուտ ազգային դաստիարակութիւնն է դա : »

Օտարամոլութիւնն, նոր կատիլինա, մեր վրայ
խուժած է արդէն, եւ մեր ազգային կեանքի
գէմ դաշոյն կը սարգէ :

Կործանումն ալ աւած է մեր դուռ, եւ զեռ
կը տնտնսք . . . :

ՎԵՅԵՐ ՈՐԳ ՆԻՍՏ .

1873, ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 2.

Պարոններ,

Վարժապետական ժողովի պաշտօնագիրներին համար մի յատուկ կնիք հարկուոր է : Մեծապատիւ պաշտօնակիրներէս մին կը ներկայացունէ մի ծրագիր, ուր քսանի չափ բառեր կը տեսնեմ կուտակուած. իմ ծրագիր չորս բառ միայն կը պարունակէ : Ինձ այնպէս կը թուի թէ ոչինչ կրնայ աւելի վայելչապէս բացատրել մեր ժողովի նկարագիրն քան սա պարզ նշանարան. « Աստուած եւ Լոյս, Ազգ եւ Հայրենիք : »

Աստուած . ահա մի բառ 'գոր ոչ ոք եւ ոչինչ կրնան ջնջել մարդկային սիրտէն, մի բառ որ, աշխարհի առաջին օրէն ի վեր, ամեն մարդկային ճակատ խոնարհեցուցած է իւր առջեւ : Անհնար է ուրանալ . քանի որ գործ կայ, գործաւոր ալ կայ : Անհնար է վարանիլ . կայ միտ . — ուրեմն կայ ճշմարտութիւն . կայ սիրտ . — ուրեմն կայ հաւատ . կայ հոգի . — ուրեմն կայ Աստուած : Քանի որ մեք վառ պիտի պահեմք մանուկին մէջ հայ եկեղեցիի սէրն, որպէս զի կրօնական անկախութիւնն առաջարան լինի ազգայինին, ինչ բառ կրնայ աւելի վայելչապէս բացատրել այն սրբազան պաշտօն 'գոր Վարժապետական ժողովն ստանձնած է :

Լոյս . ահա մի բառ որ քաղաքակրթութիւն կը նշանակէ : Հին իմաստասէրներն իրաւունք ունէին երբ տգիտութիւնն խաւար կ'անուանէին, գիտութիւնն լոյս : Ինչ որ ճշմարիտ է, լոյս է . ինչ որ սուտ է, խաւար : Խաւարն ահ կ'ազգէ, տգիտութիւնն կը նախապաշարէ : Մութին մէջ, գաճաճն սկայ կը թուի եւ խրտուիլն ճիւղ . տգէտին համար, ձիւնն պատուհաս է եւ անձրեւն հրաշ : Խաւարն վալրենիներ կ'արտադրէ, լոյսն քաղաքացիներ : Քանի որ մեք նախնական մարդն բարէկիրթ մարդի պիտի փոխարկեմք, որպէս զի մեր ազգ ազատների ազգ լինի եւ ոչ ստրուկների, ինչ բառ կրնայ աւելի վայելչապէս բացատրել այն դատարարակիչ պաշտօն 'գոր Վարժապետական ժողովն ստանձնած է :

Ազգ . ահա մի բառ 'գոր ներելի չէ արհամարհել : Զուր այս գաղափարի դէմ կը մաքառի մի եսական կամ ճապաղ իմաստասիրութիւն . ազգային զգացումն բնական է եւ օգտաւէտ : Օգտաւէտ, զի շատ մեծագործութիւններ, շատ առաջգիմութիւններ կը պատճառէ : Բնական, զի մարդ, իւր ընտանիքէ յետոյ, իւր սիրէ այն ընտանիքներ որք իւր ընտանիքի վիշտերն եւ յոյսերն ունին, իւր ընտանիքի լեզուն կը խօսին, իւր ընտանիքի Աստուածն կը պաշտեն . ինչ է մի ազգ, թէ ոչ մի ամբողջութիւն համանման գերդատասանների : Ո՞վ կրնայ ասել թէ ազգասիրութիւնն մարդասիրութիւն չէ . միթէ անձնիւր ազգ մարդկային սեռի մի մասն չ'է ներկայացուներ : Ընտանիք, ազգ, մարդկութիւն . արդար

սանդուղ անխզելի շղթայ: Քանի որ մեք ազգային զգացում պիտի ներշնչեմք հայ մանուկին, որպէս զի օգնէ իւր նմանների, ինչ բառ կրնայ աւելի վայելչապէս բացատրել այն հանրախնամ պաշտօն 'գոր վարժապետական ժողովն ստանձնած է:

Հայրենիք. ահա մի բառ որ կը թրթռացունէ ամեն զգայուն սիրտ: Թող այս գաղափարի առջեւ լսեն անձնասէր ձկտումներ եւ անմարմին վերացումներ, զի վսեմ մարդեր կը ստեղծէ նա, վսեմ խորհուրդներ կը ներշնչէ եւ վսեմ գործերի կ'առաջնորդէ: Իսկ թէ բնական է այս զգացում, անասուններին հարցէ՞ք 'դայն ոչ ոք կրնայ ասել թէ մի « թիւր դաստիարակութիւն » ով նախապաշարուած լինին նոքա: Հարցէ՞ք անասուններին, եւ Ալէն Շառլիէ պիտի պատասխանէ ձեզ: Փորձեցէ՞ք քանդել մի բայն, փորձեցէ՞ք խլել մի որջ. արծիւն իւր մազիլ պիտի ցցուէ խկայն, առիւծն իւր ճիրան. մին իւր կտուցով « Հայրենիք » պիտի ճչէ, միւսն իւր երախով « Հայրենիք » պիտի մուչէ: Տուն, հայրենիք, երկիր. ահա ինչ կարգով կը սիրէ մարդ իւր բնակավայր: Քանի որ մեք հայրենիքի կայծն պիտի բորբոքեմք մատաղ սիրտերի մէջ, որպէս զի վերածնի Հայաստան, ինչ բառ կրնայ աւելի վայելչապէս բացատրել այն աշխարհաշէն պաշտօն 'գոր վարժապետական ժողովն ստանձնած է:

Ուրեմն, արժան է քանդակել, ոչ միայն մեր կնիքի վրայ, այլ մանաւանդ մեր հոգիի մէջ, սա փրկարար նշանաբան. « Աստուած եւ Լոյս, Ազգ եւ Հայրենիք: »

ԵՕԹԵՐՈՐԴ ՆԻՍՏ.

1873, ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 9.

Պարոններ,

Նախորդ նիստին մէջ, մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին, ազգային լեզուի վրայ ճառելով, կ'ասէր թէ երբ մի Եւրոպացի մի քանի անձանօթ անձեր տեսնէ, նոցա լեզուէ միայն կրնայ հասկանալ նոցա ազգութիւն, եւ կը հետեւցունէր թէ մարդ այն ազգի կը վերաբերի ոյր լեզուն կը գործածէ: Ես, չը կարենալով լսել անտարբեր մի այսքան անհեթեթ գաղափար, ընդմիջեցի ատենաբանն ասելով. « Ուրեմն Ֆրանսացի կը լինիք թէ մեք Ֆրանսերէն խօսիմք աստ: — Այո, պատասխանեց, Ֆրանսացի կը լինիք: — Ի՛նչ, գոչեցի, այն Հայեր, որք թուրքերէն խօսիլի դժբախտութիւնն ունին, Հայ չ'են միթէ: — Ոչ, պատասխանեց, — Թուրք են ուրեմն: — Այո, թուրք են: » Եւ երբ զգաց թէ ժողովի ծիծաղն կը շարժէր, յարեց. « Կամ, թուրք պիտի լինին: » Տեսնելով թէ ատենաբանն, մի բռնով, հազարաւոր Հայեր կ'արտաքսէր ազգային միութիւնէն. « Չարաչար կը սխալիք դուք, գոչեցի. անհնար է որ սոյդ Հայեր թուրք լինին իւրեանց լեզուի համար, քանի որ դարերէ ի վեր կը խօսին 'դայն եւ Հայ են դեռ, աւելի Հայ քան դուք եւ ես: Նաեւ,

անիրաւ է արհամարհել մեր այդ եղբայրներ , քանի որ սաստիկ կը ցաւին թէ , դառն ժամանակներն մէջ , կորցուցած են իւրեանց մայրենի լեզու , եւ քանի որ այնքան փառաւոր ճիգեր կը թափեն վերակենդանացունել 'զայն իւրեանց մէջ : »

Ապա , ազգային կրօնի վրայ ճառերով , նոյն ատենաբանն համարձակեցաւ ասել թէ լուսաւորչական Հայերն միայն Հայ են , եւ թէ , հետեւապէս , պապական , բողոքական , յունադաւան Հայերն Հայ չեն : Ես , այս երկրորդ ստույթիւն լսելով , ընդմիջեցի ատենաբանն ասելով . « Այդպէս չ'է . Հայ բառն քաղաքական բառ է եւ ոչ կրօնական : Անմտութիւն է խզել ազգային միութիւնն խիղճի խնդիրների համար : Կրօնն մարդկային միտի մի համոզումն է . համոզումն կրնայ փոխուիլ , մարդն ոչ : Թէ կատարեալ համամտութիւն պահանջուի ազգութիւն կազմելի համար , անհնար կը լինի մի ազգ գտնել աշխարհի մէջ : Վահէ , որ Արամազդի առջեւ կը խոնարհէր , Հայ էր . Ալիշան , որ Պիոսի առջեւ կը խոնարհի , էր Հայ չը լինի . եւ ո՞վ աւելի Հայ է քան Ալիշան : »

Վարժապետական ժողովի ատենագրութիւններէն դուրս ձգուած են այս երկու հատուածներս , չը գիտեմ ինչ նպատակով : Պարզ ընդմիջումներ են սոքա , այլ կ'ուզեմ որ արձանագրուին , զի ընդմիջումներ կան որք ճառեր կ'արժեն :

Նաեւ , քանի որ առիթ կը ներկայանայ ինձ

խօսիլ մեր ատենագրութիւնների վրայ , կը յայտնեմ թէ նոցա խմբագրում զուրկ է անկողմնակալութիւնէ եւ , իբր դրական գործ , կարող չ'է պատիւ բերել այս ժողովի , որ դրազէտների ակումբ է : Պէտք է որ մեր ատենագրութիւններ կանոնաւոր լինին , որպէս զի , մի օր , կարենամք հրատարակել 'զայնս մի յատուկ հանդէսի մէջ , որ , կըթական խնդիրին վրայ միայն ճառերով , մի յոյժ կարեւոր հրատարակութիւն պիտի հանդիսանայ հայ մամուլին մէջ :

Ահա մի առաջարկ 'զոր ձեզ կը թողում քննել :

Պարոններ,

Նախորդ նիստին մէջ, մեր հակառակորդներ, մի քուէի մեծամասնութիւնով, աջողեցան խեղդել յայտադիրի խնդիրն եւ ընդհանուր պայքարն մասնաւորի փոխել . դիմեցի, ոչ այնպիսի էակների ոյց քաղցր է նենդութիւնն երբ իւրեանց նոյատեաներ պսակէ, այլ այն պարկեշտ եւ ուղիւ հոգիների որք գիտեն տեղի տալ երբ համոզուին թէ սխալած են, եւ յայտնեցի նոցա թէ անվաւեր էր այդ քուէարկութիւն, քանի որ մեր ընդդիմախօսներ յաղթանակած էին այն քուէով 'զոր տուած էր մի անձ, ոչ անդամ վարժապետական ժողովի : Պատասխան արուեցաւ ինձ թէ, ինչ որ եղած էր, եղած էր, եւ թէ հարկ էր հպատակիլ, քանի որ կատարուած էր իրողութիւնն : Այս խարդախ միջոցի դէմ բողբեցի, որպէս կը յիշէք, եւ պահանջեցի որ բողբա արձանագրուի :

Մեր հակառակորդներ, ընդհանուր պայքարն այսպէս խափանելէ յետոյ, մասնաւոր վէճի ձեռնարկեցին խօսյն, եւ, չը գիտեմ ինչ նպատակով, սկսեցան ազգային լեզուի խնդիրն յուզել նախ, խնդիր այնքան մեծ որքան կրօնայի :

Ես, անձնասպէս, դո՛ւ եմ այդ որոշումէ, զի առիթ կ'ընձեռուի ինձ խօսիլ մի խնդիրի վրայ 'զոր շատ կանուխ սկսած եմ ուսումնասիրել յատուկ խնամով : Սակայն, թող ներուի ինձ մի նախապատրաստական դիտողութիւն անել աստ, զի հարկաւոր կը կարծեմ 'դայն :

Այս ժողովի մէջ, ոյր պաշտօնն է զբաղիլ կրթական խաղաղ բանակցութիւններով, ցաւ է ինձ տեսնել երբեմն յոյզեր եւ գրգռներ որք քաղաքական ժողովների յատուկ են, ուր կիրքն կը գոռայ եւ շահն կը փրփրի : Պէտք է գիտնալ թէ բարկութիւնն մի փոխանցիկ ախտ է, եւ թէ կրնայ պատերազմի դաշտի փոխել մեր ժողովարան : Աստ լրջութիւն, աստ հանդարտութիւն հարկ է, մանաւանդ գրաքարի եւ աշխարհաբարի խնդիրին մէջ, որ կատաղի յարձակումներ պատճառած է յաճախ : Պէտք է թողուլ որ անձնիւր ժողովական իւր գաղափարներ պարզէ ազատասպէս, սկտք է թողուլ որ անձնիւր կուսակցութիւն լսելի անէ իւր ձայն, հոգ չ'է թէ մեծամասնութիւն կամ փոքրամասնութիւն ունենայ աստ, զի խնդիրն գիտական է : Գալիլէոս առանձին էր, եւ սակայն իրաւունք ունէր : Ճշմարտութիւնն էր նմա հետ . անպարտելի մեծամասնութիւն :

Ես, եռանդուն երիտասարդ, անհատական օրինակովս պիտի յայտնեմ ինչ որ կը պահանջեմ ի ձէնջ : Ես, ջերմ աշխարհաբարեան, համբերատար ոգիով եւ պաղ արիւնով պիտի լսեմ գրաքարի աստուածացումն : Անխօս եւ անկիր, պի-

տի թողում որ նահատակէք ժողովրդային լե-
զուն, մինչեւ որ կարգն ինձ գայ ելնել այդ
անիրաւ նախատենքի դէմ եւ աշխարհաբարի
վրէժն հանել :

ԻՆԵՐՈՐԴ ՆԻՍՏ.

1873, ՇՈԿՏԵՄԲԵՐ 7.

Պարոններ,

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մի քանին
մի նոր խնդիր կը յուզեն այսօր, ոյր վրայ կը
գամ յայտնել ձեզ մտածումս :

Այս, իրաւունք ունիմք գանգատիլ այն դաս-
տիարակների դէմ որք, առանց բանաւոր պատ-
ճառի, բացակայ կը մնան վարժապետական ժո-
ղովի նիստերէն, մանաւանդ երբ կը տեսնեմք
թէ այդ բացակայութիւններ կը բազմապատկուին
հետըզհետէ :

Այս ազիտարեր թուլացում կը նշմարուի հայ
ազգի բոլոր ձեռնարկներին մէջ : Ունիմք սկզբ-
նաւորութիւն, չ'ունիմք յարատեւութիւն : Վա-
ռիլ, սառիլ . այս երկու բեւեռների մէջ կը տա-
տանին մեր սիրտեր : Մի գաղափար լաւ է կամ
յոռի . թէ յոռի է, պէտք չ'է գործադրել 'զայն
երբէք . թէ լաւ է, պէտք է գործադրել 'զայն
յաւիտեան :

Այն գաղափար, որ ծնունդ տուաւ մեր ժո-
ղովի, բեղուն է եւ ազգօգուտ . ոչ ոք կ'ուրա-
նայ 'զայն : Է՞ր ուրեմն այս զանցառութիւն, քր
այս անտարբերութիւն 'զոր չ'եմ վարանիր մե-
ղապարտ անուանել, զի տգէտներ չ'են որք
այսպէս կը վարուին, դաստիարակներ են :

Դաստիարակներ, այսինք այնպիսի անձեր որք

ազգին կը պարտին ինչ որ են, ինչ որ ունին եւ ինչ որ կրնան . դաստիարակներ , այսինք այնպիսի անձեր որք անխուսելի կերպով պարտաւոր են ազգասէր լինիլ, զի ազգին , եւ ազգին միայն , կը պարտին իւրեանց փառք , իւրեանց կարողութիւն եւ իւրեանց երջանկութիւն :

Ի՞նչ պէտք է մտածել ուրեմն այն վարժապետները վրայ որք , երբ ազգն մի ծառայութիւն պահանջէ ի նոցանէ , խոյս կը տան անպատկառ, զի ձրի է այդ ծառայութիւն : — Ես կ'ամաչեմ դաստիարակ անունն պրոնկացունել , այդպիսի էակները յատկացունելով 'զայն :

Պէտք է անաչառ լինիլ, պէտք է մի հզօր դարման գտնել որպէս զի դադրի այս ընթաց , զի կրնայ վարժապետական ժողովի կործանումն պատճառել դա : Անպատիժ պիտի մնան նոքա որք մի այսքան կարեւոր կաճառ կը քայքայեն , որպէս զի չը գրկուին այն գրօսանքներէ 'զորս անգործութիւնն կը հայթայթէ :

Ես կ'առաջարկեմ որ դիւանն մինչեւ երեք անգամ ազգարարէ բացակայ ժողովականներին, եւ ապա , թէ չարունակեն իւրեանց պարտագանցութիւն, հրապարակային թերթերի մէջ հրատարակէ նոցա անուններ :

Թող ժողովուրդն ճանաչէ իւր ասերախտ պաշտօնեայներ , այն վարձկան դասատուներ որք , արձաթասէր քան ազգասէր , դաստիարակութիւնն վաճառի փոխած են եւ դսրոցն հանութի :

Խիստ կը դտնէք առաջարկս , կը սխալիք :

Մի օր պիտի գայ ուր այս անտարբերութիւն պիտի կործանէ մեր ժողով . եւ մի ի ձէնջ , որ այնքան ներօղամիտ էք այսօր , չը պիտի գըջայ յայնժամ , մտածելով թէ չ'է դիմած լստագոյն միջոցների :

Պարոններ ,

Լսելէ յետոյ բոլոր մեծապատիւ պաշտօնա-
կիցներն ճառերն ազգային արդի լեզուին դէմ ,
կը գամ , թէեւ առանձին այս ժողովի մէջ ,
պաշտպանել 'ղայն ձեր դանազան առարկների
դէմ , հետեւիլով այն կարգի որով յայտնեցիք
'ղայնս եւ չը շեղիլով այն շրջանակէ 'ղոր դուք
խակ գծեցիք :

Առանձին եմ աստ , առանձին ձեզ դէմ : Ծանր
է պաշտօնս , դժար է գործս . ուստի , իրաւունք
ունիմ խնդրել ի ձէնձ որ նորանոր խոչընդոտներ
չը հանէք աստ աշխարհաբարի միակ ներկայա-
ցուցիչին դէմ : Թողէք ինձ խօսիլ ազատապէս
ինչ որ պիտի խօսիմ . երբ աւարտեմ ճառս , կը-
նաք պատասխանել : Կը պահանջեմ ունենալ այն
ազատութիւն 'գոր կը վայելէք դուք . քաղցր է
ինձ յուսալ թէ չը պիտի զրկուիմ ի դմանէ :

Եւ նախ , չը մոռնամ խոստովանիլ 'ղայն , ես
այն մարդերէ եմ որք շատ չ'են յարիր կեղեւի .
Լեզուն մարմինն է միայն , հոգին միայն է գե-
րազոյն : Մի հեղինակի մէջ , աւելի հանճար կը
միտուեմ ես քան լեզու . ինձ համար փոյթ չ'է
թէ մի բանաստեղծ թերանայ քերական կանոն-
ների , բաւ է որ չը թերանայ աւելնէ : Այս
ազատ եւ ընդարձակ տեսակետով , հազար ան-

գամ աւելի սիրելի է ինձ Աբովեանի « Վէրք
Հայաստանի » ն քան Եղնիկի « Եղծ աղանդոց » ն :
Համառդին կը դիւթէ 'գիս , Պօպօ կը թմրե-
ցունէ :

Սակայն , կ'ուզեմ խօսիլ ներկայ խնդիրին
վրայ , զի , մի գրական երեւոյթի տակ , մի ըն-
կերական երեւոյթ կը ծածկէ : Գրաբարն ազ-
նուապետական ճաշակի ներկայացուցիչն է մեր
մէջ , աշխարհաբարն ժողովրդապետական ճաշա-
կի . մին յետադիմութիւն կը քարոզէ , միւսն
առաջդիմութիւն : Մի բարոյական պատերազմ է
սա . սէտք է որ ներկայի զաւակն անցեալի զա-
ւակներին դէմ մենամարտի , որպէս զի վերուի
ապագայն : Այսպէս մտածելով է որ կը գամ
յուզել ազգային լեզուի խնդիրն :

Ի՞նչ է լեզուն :

« Պրահմաններն , կը գրէ Մաքս Միւլլէր , վէ-
տաների երգերին մէջ , աստուածացուցին խօսն ,
որպէս այն բոլոր առարկայներ ոյց բնութիւնն
անձանթ էր նոցա : Երգեր կ'ուզէին նմա ուր
կ'ասեն թէ աստուածներին հետ բնակած է աշ-
խարհի ծագումնն ի վեր , հրաշալի գործեր կա-
տարելով , եւ թէ մտնապէս միայն յայտնուած
է մարդին : Պրահմաններին մէջ , խօսն կով կը
կոչուի , շունչն ցուլ , եւ մարդկային միտն իր
նոցա զաւակ կը ներկայացուի : Գրուած է թէ
Պրահմա , էակների մեծագոյնն , խօսով ծանօթ
է , եւ խօսն իսկ գերագոյն Պրահմա կոչուած է : »

Ռիկ-Վէտտի տասերորդ գիրքի ձին երգին
մէջ , Վաչ , խօսի դիցունչին , սապէս կը խօսի

ըստ Գօլգորուքի . « Ես իսկ եմ որ կ'ասեմ ինչ որ հաճելի է աստուածներին եւ մարդերին . ես կը զօրացունեմ 'զայն 'զոր կը սիրեմ, պրահման կ'անեմ 'զայն, մեծ մարդարէ եւ խնաստուն կ'անեմ 'զայն : Ռուտրաի (չանթի աստուած) համար կը լարեմ աղեղն, որպէս զի սպանէ այն թշնամի որ կ'ատէ պրահմաններն : Ժողովուրդին համար, կը պատերազմիմ . կը ընում երկին եւ երկիր : Աշխարհի մինչեւ գաղաթն կը բարձրացունեմ հայրն . ես ջուրէն ծնած եմ, ծովէն ծնած եմ . անտի, բոլոր էակներին մէջ կ'առաջեմ, եւ բարձրութիւնովս մինչեւ երկին կը հասնիմ : Հովի պէս կը փչեմ, ամեն բան ընդգրկելով . կը գերազանցեմ այս երկին, կը գերազանցեմ այս երկիր, այնքան է մեծութիւնս : »

Ահա ինչ բարձր գաղափար ունէին հին Հնդկներն լեզուի վրայ :

Երբ Պօնաբառդի ներկայացուցին հռչակաւոր ձիւղեքէրէ Մէճձօֆանդին եւ յայտնեցին նմա թէ երեսուն լեզու դիտէր . « Ուրեմն երեսուն անգամ աղայ է, » պատասխանեց զօրականն, լեզուի կարեւորութիւն չը տալով բնաւ :

Ես, հաւատարատէս հեռի Հնդկների կոյր հիացումէն եւ նաբօլէոնի ամբարտաւան արհամարհանքէն, կը մտածեմ թէ լեզուն մի նշան է որ ներքին մարդն կ'արտայայտէ, թէ խօսիլի կարողութիւնն բնատուր է մարդ էակին, եւ թէ, որպէս կը վճռէ գիտութիւնն, դա է որ կը տարբերէ 'զայն միւս արարածներէն : Մեր պապեր իրաւունք ունէին երբ կենդանիներն երկու գա-

սի կը բաժնէին . ասուն կամ բանաւոր, անասուն կամ անբան :

Գիւրրին է ինձ գաղափարս պաշտպանել Լօքի, Տարուինի, Հէքըլի, Շլայսէրի, Հունֆալվիի, Ֆէտէնպի, Մօնպօտտօի, Մաքս Միւլլէրի, Շառլ Մառգէնի, Ապէլ Հօվազի եւ ուրիշ անթիւ խնաստասէրների վկայութիւններովն : այլ չ'եմ ուզեր ճապարհել խնդիրն եւ կը փութամ մասնաւորել 'զայն, մեր ազգային լեզուի վրայ կեդրոնացունելով դիտողութիւններս :

Գիտուններին կը թողում վճռել վերջնապէս թէ մարդկային լեզուներն մի սկզբնական լեզուէ սերած են կամ ոչ, եւ կ'անցնիմ յայտնել թէ սոքա երեք տարբեր ձեւով կը ներկայանան մեզ . միավանկական, յարակցական, թեքական : Այս երեք գլխաւոր ձեւերի տակ, 900ի չափ ծանօթ լեզուներ կը համրուին այսօր երկրագունտի զանազան մասերին մէջ, եւ այս բազմաթիւ փոփոխումների պատճառ եղած են կլիմայի, կազմի եւ դէպքի տարբերութիւններ, Ժողովուրդների գաղթեր եւ խառնուրդներ, եւ ուրիշ յաւելո կամ նուազ ազդեցիկ պարագայներ :

Հայ լեզուն թեքական լեզուներէն է :

Սակայն, թէ ինչ դիր ունի այդ խումբի մէջ, եւրօպայի լեզուագէտներն, երկար վէճերէ յետոյ, դեռ չ'են կրցած որոշել 'զայն վերջնապէս : Ուստի, կը զարմանամ տեսնելով թէ մեր մէջ երիտասարդներ կան որք վճիռ կ'արձակեն մի այսպիսի խնդրի վրայ ոյր սոջեւ կը վարանին քաղաքակիրթ աշխարհի ակէւոր գիտուններն :

Մեր ազգի մէջ յաճախ կը տեսնեմ այս տխուր երեւոյթ եւ կը ցաւիմ, զի յանձնապատասխանութիւնն ընդհանրապէս տգիտութիւն կ'ենթադրէ:

Արդ, Եւրոպայի գիտուններն, որպէս կը վկայէ Լաուուս իւր «Տիեզերական բառգիր»-ի մէջ, չ'են կրցած համաձայնիլ թէ ինչ դիր բռնած է հայերէնն թեքական լեզուներին մէջ: Կան հեղինակներ որք, Շոէօտէրի եւ Պէշտէլի պէս, մի անկախ լեզու կը նկատեն 'զայն. կան որք, Ամպուօղիօի պէս, սեմական լեզու կը համարեն 'զայն. Պուխման քաղդէերէն կը կարծէ 'զայն, Բադէլ թուրքերէն, կան որք, Կօշի, Լասքնի, Պլաուի, Հանի եւ Էլիսի պէս, հին փուլգերէնի նման կը կարծեն 'զայն. մի քանիներ, Տըլաուզուի հետ, սանսքրիդի դաւառարարբառներէն մին կը համարեն 'զայն. Միուպիէա եւ ուրիշներ կը պնդեն թէ սկիւթական բարբառ է. Ատէլունի, «Միհրդատ»-ի հեղինակն, տարբեր կերպով կը մտածէ. Ֆիլոսոֆալի լատին լեզուի ցեղակից կը դատէ 'զայն. Պալպի, աւելի աշխարհագիր քան լեզուաբան, ասիական լեզուների կովկասեան ճիւղին մէջ կը դասէ 'զայն. Բէյզեուման, Վինտիչման, Պէօզիհէր, Պօք, Մաքս Միւլլէր եւ ուրիշ բազմաթիւ հեղինակներ, ոչ բառական, այլ քերական նոյնութիւն որոնելով, որպէս արդար է, թեքական լեզուների արիական կամ հնդկ-եւրոպական ընտանիքին մէջ կը կարգեն 'զայն:

Այս ընտանիք, ըստ Մաքս Միւլլէրի, երկու քաժանում ունի. հարուսային, հիւսիսային: Հարուսային բաժանումն երկու դաս կը պարունակէ.

հնդկական, իրանեան կամ, ըստ Սքիլէլի, երանեան, որ լաւագոյն է: Հնդկական դասին կը վերաբերին այն լեզուներ 'զորս կը գործածեն Հնդկիկներն եւ Չինկեանէներն. երանեան դասին կը վերաբերին այն լեզուներ 'զորս կը գործածեն Պարսիկներն, Աֆղաններն, Քուրդերն, Հայերն եւ Օսէդներն: Այսպէս կը վճռէ Մաքս Միւլլէր, այսպէս նաեւ Ֆուանձ Միւլլէր, Կօշ, Սքիլէլ, Պօք, եւ կը թուի թէ գիտութիւնն այս վճիռ պիտի արձանագրէ վերջապէս:

Բոլոր երանեան լեզուներին պէս, հայերէնն ալ երեք չրջան ունեցած է. հին, միջին եւ նոր: Հին հայերէնն հայկեան կը կոչուի, միջինն գրաբար եւ նորն աշխարհաբար: Հայկեան լեզուն անձանթ է գրէթէ. ուստի, չը գրադիլով նուա՛ւ, կը փութամ լսօսիլ միջին եւ նոր հայերէններին վրայ:

Լեզուն, որպէս ամեն կենդանի էակ, կը ծնի, կ'աճի, կը նուազի եւ կը մեռնի: Լեզուն ալ կը հպատակի այն բնական օրէնի որով օրբան եւ տապան, ծին եւ մահ իրարի կը յաջորդեն: Շլայխէր, Գուռճիուս, Քուռ, Շապլէ, Սքիլէլ, Մաքս Միւլլէր եւ ուրիշ բազմաթիւ հեղինակներ իրաւունք ունին բնական գիտութիւնների մէջ դասել լեզուագիտութիւնն:

Տեսնեմք այժմ թէ այս ակնգերական օրէն գործադրուած է մեր միջին եւ նոր լեզուների վրայ:

Միջնագարեան հայերէնն, որ քրֆաբ անուանով ծանօթ է եւ 'զոր լաւագոյն էր կոչել աբա-

բարեան քառասունըստ, իւր ծագումն մէջ չ'ունէր անշուշտ այն կատարելութիւն 'զոր ապա ստացաւ : Ինչ որ ճշմարիտ է ամեն նորածին լեզուի համար, ճշմարիտ է նաեւ նորածին գրաբարին համար : Միայն Աթենաս ծնած է կատարեալ, եւ զիցարանութիւնն է որ կ'երաշխաւորէ 'զայդ : Կարգացէք ուշադիր Գողթնի երգերն, որք, աւանդ, մասնապէս միայն հասած են մեզ, եւ պիտի նշմարէք գրաբարի ծագումն, տկար եւ անկատար : Քննեցէք Վահագնի եւ Արտաշէս Բի երգերն, 'զորս կտակած են մեզ Խորենացի եւ Մագիստրոս, եւ պիտի տեսնէք թէ հեւի են այն կանոնաւոր ճշգրտութիւնէ 'զոր գրաբարն ըստացաւ իւր սովէգարի մէջ : Եւ պէտք է մտածել թէ Խորենացի եւ Մագիստրոս, որք գրաբարի քաջամուտ էին, խուժանի բերանէն հաւաքելով այդ երգեր, կոկած եւ ուղղադրած են 'զայնս որքան որ հնար էր : Նոր Հայաստանի երգիչն կ'երգէ ստղէս .

« Առաւօտուն կ'էլլէս, էրէստ վըլա » .

մեք, առանց մեծ իրաւունքի, այդ տող կ'արձանագրեմք ստղէս .

« Առաւօտուն կ'երնես, երեսդ լուա » :

Շատ հաւանական է թէ այսպէս վարուած լինին նոքա որք արձանագրեցին հին Հայաստանի անմահ տաղերն :

Չորրորդ դարի հեղինակներն աւելի ստոյգ փաստեր կ'ընծայեն մեզ : Բիւզանդ Փաստոս, որ գրաբարի սովէգարէն անմիջապէս յառաջ փայլեցաւ, իւր պատմական գործով մի հաւատա-

րիմ հայելի կը ներկայացունէ մեզ, ուր զիւրին է նշմարել ծագկահասակ գրաբարի երեւոյթն : Իւր գիրքէ քաղուած են սա օրինակներ . « Զահն մնացեալն : Ո- ի պատիւ զլիսոյ : Շար անհամ ըմբռնեալ է 'զիս : Ա-եւէ զօրքն Պարսից : Ի րեւոյ իշխանութեանն իւրեանց : Ի վանք մի : Լնայր 'զերկիրն վանքով : Տեսնոյր 'զամենեսեան : Լցան դանձիւք բազմօք եւ . . . հարսոցան : Ի յեւդ քո : Ի ճարոյ պէսն խօսելոյ : Թէ կամիք եւ թէ ոչ կամիք, քոյ թէ մտանեմ : Եկ առաւե՛ք ըզքեզ : Որ ի տեղւոջն ի հնոցն իմն շնած քաղաք : Բարէ եկէ՛ք : Այնպէս արարից քեզ որ ասես թէ շատ է : »

Եւ պէտք է զիտնալ թէ այս օրինակներ շատ թեթեւ պիտի երեւին երբ բաղդատուին այն անթիւ օրինակների հետ 'զորս հաւաքած է Հ. Արսէն Այտրնեան, իւր « Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի » մատեանի մէջ, մին այն գիրքերէ որք հայ հանձարի փառաւոր ներկայացուցիչներն են տասիներորդ դարին մէջ .

Գրաբարն, ծնիլէ յետոյ, սկսեցաւ աճիլ : Ոսկէգարի արեւն հասունցուց 'զայն իւր լուսավառ ճաճանչներով, վկայ են ինձ Եղնիկ Կողբացիի սա չքնաղ տողեր . « Յորժամ 'զաներեւութէն եւ ըզնորին ըզմշտնջեաւոր զօրութենէն ճառիցէ ոք, քանզի մարմնաւոր լեալ է, պարտի ըզմիտս յստակել եւ ըզխորհուրդս որբել, ըզյոյզս շարժմանց պարզել, զի յայն, 'զոր առաջի եդ, հասանել կարացէ : Նա եւ որ ընդ ճառագայթս արեգականն հայել կամիցի ,

պարտի ըզ պղտորութիւնն աչացն, 'ղաղտն եւ ըզ բիժն ի բաց պարզել, զի մի մթարքն, որ ըզ բբօքն շողայցեն, արգել հայելոյ ի յստակութիւն լուսոյն լիցին : »

Գրաբարն, իւր սոկէդարէ յետոյ, անկումի դարեր ալ ունեցաւ : Սկսեցաւ նուազիլ աստիճան առ աստիճան, որպէս աճած էր : Մի հին ձեռագիրի մէջ, որ իմ քով պահպանուած է եւ որ « Անուամբն Աստուծոյ գիրք ի վերայ բնութեան, հանրական եւ մասնական » տիտղոսն կը կրէ, կը կարգամ սա տողեր. « Թէ ելանես ի քո տանէն ի բան ինչ կամ ի գործ կամ այլ ճանապարհ կամիս երթալ, եւ տեսանես որ առանց պատճառի իրք մի վար անկանի, քար կամ փայտ կամ այլ 'ղինչ եւ իցէ որ անկանի ընդ քո ելանելոյդ, դարձիր որ չի փոշիմիաս : »

Ահա գրաբարի ոգէվարն : Այսպէս մեռաւ նա, տեղի տալով աշխարհաբարին, որ սկսած էր արդէն իւր հիւթեղ ոստերի տակ աւնուլ նորա գօս խոխներ :

Նոր հայերէնն, որ աշխարհաբար անունով ծանօթ է, թէեւ շատ գոհացուցիչ անուն չէ դա մի լեզուի համար որ գրական ալ է, իւր ծագումն մի մէջ զուրկ էր այն կատարելութիւնէ 'գոր ըստացաւ հետըզհետէ եւ 'գոր կը շարունակէ ստանալ :

Աշխարհաբարի ծագումին վրայ մի դաղափար տալի համար, հեռաւոր դարերի մէջ չը պիտի առաջնորդեմ ըզ ձեզ 1801ին, Մխիթարեաններն, իւրեանց « Քաղաքական վիճակ աշխարհիս »

տետրի մէջ, սապէս կը գրէին մեր արեւմտեան գաւառալեզու. « Ծեծիս ատենը ինկիլիզները մէնզիլ մը սահմանեցին հնոստանէն ինչվան լոնտա իրենց փայթահատը, որ 2 ամսովան մէջ անդտար հեռու տեղ թուղթ կը հասցնեն. էն առաջ պէնկալայէն եւ ան դիէրու երկիրներէն թուղթերը կը փողվին պումպայի քաղաքը. անկէց վազուկ նաւ մը կը բերէ պարսա. անկէց թղթերը կուգան պաղտատ. պաղտատէն թաթար կը հանեն հազար զուռուշ վճարելով այսու թէնութեամբ՝ որ 20 օրվան մէջ հասնի ստանպօլ. թէ որ 20 օրէն պակաս հասնինէ, ամմէն մէկ աւուր պակասին հարիւրական զուռուշ աւելի կը վճարեն. ստանպօլէն սովորական մէնզիլը կառնէ կը բերէ լոնտրա : Մարայ ծեծին ատեննալ իրենց փօրսղմուդ լիմանէն մէնզիլ մը սահմանեցին ինչվան իսքէնտէրիէ. մախսուս նաւ մը հանելով որոշեալ օրերը. հետնալ մէկ պէյլիկ Փըրթա մը : »

Աշխարհաբարի աճումն հրաշալի եղաւ արդարեւ : Մխիթարեանների տետրէն 69 տարի յետոյ, Օտեան սապէս կը գրէր արեւմտեան գաւառալեզուն. « Վիսպատ ենք : Վայրն է գեղեցիկ ու հանգարտիկ. — Հոս ջուրը ծիծաղ մ'ունի, օդը ծիծաղ մ'ունի, երկինք ծիծաղ մ'ունի, որ անմեղաղջկան ծիծաղին կը սպատասխանեն : Անտառն իր գօս տերեւոց խոջիւնն ունի, իր մամուռապատ ծառերն ու ծառի կոճերը, իր քարանձաւը, իր սահանքը, իր բացավայրը եւ իր հովուաց հովիտը : Կը մխիս անտառին մէջ, կը խորասու-

դիս , եւ նա ի խորոց անհուն մթութեանն կեր-
կերածայն թռչնոց վայելեննրովը ու ահագնա-
գոջ ծառերուն սօսափրենովը կը պատասխանէ
սըրտիդ անհուն աղաղակներուն : Բիչ մ'անդին
կը տեսնես որ ահագին սպառած մը երկնից
դէմ կը ցցուի ու կարծես շանթը կ'արհամարհէ .
իր լուստ կողերուն վայրի կանաչին վրայէն
կաթիլ կաթիլ ջուր մը կը մզի վճիտ , փայլփը-
լուն , զովազին , եւ այն կաթիլը հեղեղ կ'ըլլայ ,
որ ըզմայրիս կը խորտակէ ու անհուն հովիտ մը
կը փորէ իր ճամբուն վրա , հոս՝ ջըրվէժ , հոն՝
ջրի առուակ , հոս՝ կը դըդըջէ , հոն՝ կը կարկա-
ջէ , հոն՝ ամպերուն հետ թխագոյն կ'որոտայ ,
հոս՝ դալարագեղ ծաղկափրփու խոտերուն եղեր-
քը՝ մանուածապատ ման կու գայ , հոն՝ կը փր-
փրայ , հոս՝ կը փայլփըլայ , եւ արեւուն նախա-
ծաղ փայլիւններուն առջեւ կը կարմրի՝ իբրեւ
կոյս մը իր սիրականին առաջին տեսութեանը »

Կը տեսնէք թէ այս էջ կը մրցի արդէն սակէ-
դարի լաւագոյն էջերին հետ : Ես կը սնդեմ թէ
գրաբարն ոչինչ արտագրած է աւելի քաղցր եւ
աւելի զգայուն քան այս տողեր : Վկայ է ինձ
Ագաթ անդեղոսի սա իմաստակ նկարագրութիւն .
« Ի մէջ ըմբռնելոցն խորոցն անդնդոցն լցեալ
խուռչացեալ խոխովելովն ահափետ կրեալ՝ զօր-
հասն գուշակեն . թէպէտեւ՝ զինքեանս շարժու-
նս տեսանիցեն ի վերայ յաղթ ջուրցն բողմու-
թեան սասանելոցն սարսափելոցն . . . »

Դիւրին է երեւակայել թէ ինչ հիանալի լեզու
պիտի կարենայ լինիլ աշխարհաբարն , որ , իւր

ածուսի շրջանին մէջ հազիւ թեւակոխած , այս-
պիսի հրաշակերտներ կ'արտագրէ :

Արդ , տեսնելով թէ մի անխուսելի օրէն
գործադրուած է մեր հին եւ նոր լեզուների
վրայ , պարտաւոր էլք ընդունիլ աշխարհաբարն
իբր կատարուած իրողութիւն : Այլ դուք , ա-
նարդելով նոր հայերէնն եւ հինն պանծացունե-
լով , յայտնեցիք թէ արամադիր էք ջնջել աշ-
խարհաբարն եւ յարութիւն առ գրաբարին :
Ուստի , կը ստիպուիմ մանրամասնութիւնների
մէջ մտնել եւ ոտն առ ոտն մաքառել ձեր բոլոր
փաստերի դէմ : Թող նախապաշարուիների վրայ
բարձրանայ ճամբարութիւնն , որպէս արեւ որ
մշուշին վրայ կը ծագի լուսաճաճանչ :

Տ Ա Ս Մ Ի Ե Ր Ո Ր Գ Ե Ի Ս Տ .

1873, ՆՈՅԵՄԲԵՐ 4.

Պարոններ,

Վարժապետական ժողովի նախորդ նիստին մէջ, ընդհանուր գաղափարներ յայտնելէ յետոյ, խոստացայ գրաբարի եւ աշխարհաբարի խնդիրին վրայ մի մանրախոյզ քննութիւն բանալ. այսօր կը սկսիմ կատարել խոստումս :

Քիչ խնդիրներ կան ոյց վրայ այնքան թիւր խոհեր ծագած լինին մեր ժողովուրդի եւ մեր գրագէտների մէջ որքան ազգային լեզուի խնդիրին վրայ, զի լեզուագիտութիւնն դեռ գրէթէ բոլորովին անծանօթ է Հայերին : Դիւրին պիտի լինի մեզ հաստատել այս ճշմարտութիւն մեր ներկայ ճառի մէջ :

Հայն այնպէս համոզուած է թէ իւր նախահայրներ, Հայաստանի առաջին օրէն ի վեր, կը գործածէին այն լեզու 'զոր գրաբար կ'անուանէ. ուստի, երբ, նախորդ նիստին մէջ, գրաբարէ հնագոյն մի հայկեան լեզուի վրայ խօսեցայ, շատեր չը հաւանեցան ինձ, կարծելով թէ մեր ազգային կեանքի առաջին դարին մէջ կը խօսուէր ճիշդ այն լեզու որ ապա, Քրիստոսէ հինգ դար յետոյ, սկսեցաւ գրուիլ : Ո՞վ կ'ուզէ հրաժարիլ սա գեղեցիկ երազէ թէ Հայկ գրաբար կը խօսէր :

Պ. Ք. Պատկանեան, հայ հանճարի փառքերէն մին, իւր « Սուզարկութիւն հայ լեզուի ձեւացումին վրայ » գիրքի մէջ, 'զոր ուսերէնէ ֆրանսերէնի թարգմանած է Էվառիստ Բուլտ'օմ, սապէս կը խօսի այս խնդիրի վրայ. « Թէեւ հայ լեզուի գրական հնագոյն յիշակերտներն Դ դարի սկիզբին իսկ կը վերաբերին, իւր քերական ձեւերի անկումն արդէն շատ ակներեւ է նոցա մէջ : Մինչ գոթական լեզուն, հայերէնի ժամանակակից, գրէթէ սանսքրիդի եւ գէնտի հաւասար զարգացած է, հայ լեզուն, իւր քերական թեքումները մէջ, նոր պարսկերէնէն մի քիչ աւելի պահպանած է ձեւերի նախկին ամբողջութիւնն : Այս կանխաձագ անկում հայ ազգի երկարատեւութիւնն կը հաստատէ, զի յայտ է թէ մի լեզուի կատարեալ վիճակն եւ պատմական զարգացումն երկու յարակից բաներ են : Ուստի, գրաբարի բազադութիւնն քննելով, բացարձակապէս կը հարկադրուիմք գէնտի եւ սանսքրիդի ժամանակակից ենթադրել այս լեզու, իւր հին վիճակի մէջ : Նա իւր նախնական շրջանի մէջ ունէր անշուշտ հնագոյն լեզուների յատկութիւններն, յատկութիւններ որք ալ չը կան այժմ նորա մէջ կամ հազիւ ճանաչելի են, եւ մի քաջավարժ աչքի համար միայն ճանաչելի : »

Արդարեւ շատ դարեր անցած են մինչեւ որ գէնտի մարտէն մայրի փոխուած է եւ Բարտըն հայրի :

Գրաբարի այս աղաւաղումներ անհակառակելի են, թէեւ անհաւատալի կը թուին մեզ, զի

անտեղեակ եմք մեր նախնական լեզուի վիճակին: Պ. Է. Ռընան, մի համանման խնդիրի վրայ, սապէս կը գրէ. « Մի բաւական եզակի իրողութիւն է մի գրականութիւն որ այսպէս կ'երեւի առանց նախորդ յիշակերտների եւ առանց հնագոյն գրական աւանդութիւնների. այլ այն գարմանք, 'զոր կը պատճառէ մեզ այս յեղակարծ երեւում, արամական հին ուսումների նկատմամբ մեր տգիտութիւնէ կը գոյանայ եւ ոչ ուրիշ բանէ:»

Այսպէս, գրաբարն յաջորդեց հայկեան լեզուին, որպէս մի օր աշխարհաբարն պիտի յաջորդէր գրաբարին:

Մեծապատիւ սրաշտօնակիցներէս մին, գրաբարի միութիւնն պանծացունելով, պարսաւեց արդի հայերէնն, որ բազմաթիւ գաւառալեզուներ եւ գաւառաբարբառներ ունի: Հայն այնպէս համոզուած է թէ ամբողջ Հայաստան, իւր հին դարերի մէջ, մի լեզու միայն կը խօսէր եւ թէ գրաբարն էր այդ լեզու. ուստի, շատ արամադիր է կշտամբել նոր հայերէնն իբր զուրկ միութիւնէ: Սակայն, ճշմարտութիւնն որոնելով անաշու, պիտի տեսնեմք իսկոյն թէ Հայաստան լեզուի միութիւն ունեցած չ'է երբէք, ոչ ներկային մէջ, ոչ անցեալին մէջ: Թէ նոր Հայաստանն պարսաւելի կարծուի բազմաթիւ գաւառալեզուներ եւ գաւառաբարբառներ ունենալով, հինն ոչ նուազ արժան է պարսաւի:

Պ. Գ. Ախվերդեան, ազնիւ սիրտ եւ խոհուն ճակատ, կը գրէ իւր « Սայեաթ-Նօվայ » ի նշա-

նաւոր առաջաբանին մէջ. « Անհաստատ է մեր կարծիքն՝ իբր թէ բոլոր Հայաստանի Հայերն մէկ ժամանակ խօսում ըլին էլել՝ մեր հինգերորդ դարու թարգմանիչներու ու սրանց թարգմանած Աստուածաշունչ գրքի լեզուով: Կարելի է հինգերորդ դարու Հայերն մեզանից հարիւրապատիկ աւելի հեշտութիւնով էին հասկանում էն լեզուն, բայց խօսելով չ'են խօսել, էնգուր որ՝ ինչպէս հիմի, նոյնպէս եւ ամէն ժամանակ ու ամէն ազգի մէջ սովորելու է էլել գրաւոր կամ գրականական լեզուն: Թէ էլել է եւ ժամանակ, որ ամէն Հայերն էլ խօսած ըլին էլել մէկ լեզուով, էն էլ Հայկի ժամանակին ու շատ շատ մէ երկու դար նրանից յետոյ: Ազգն բազմանալով՝ ցրվելիս ու գաւառ գաւառ բովանդակվելիս, հէնց էն զլխէն համեմատ թէ աշխարհագրական, թէ կենցաղավարական հանդամանքներու, ինչպէս տեսնում ենք եւս ուրիշ ազգերու մէջ, կամաց կամաց փոխած պիտի ըլի իր մայր լեզուն, ու ժամանակով հարեւանիցն էլ բան սովորելով՝ պիտի նրան տըւած ըլի ամէն տեսակ նոր ձեւեր ու դարձուածներ էնպէս, որ լաւ որոշուել են գաւառական լեզուներն մէկ մէկուց: Հայաստանու հնուց բազմալեզու ըլլելն՝ կարծիք չ'է: Էս գաւառական բարբառներուց մէկն, կարելի է հէնց էն, որն որ աւելի կու լի պահել իր մէջ մայր լեզուի յատկութիւններն, քուրմերու ձեռին, արքունեաց մէջ կամ նախարարներու դրանն աւելի գործ դնվելով ու քաղաքականութեան մէջ աճելով դառել

է գրաւոր . ու գրվելով էնպէս կոկվել ու հարատացել է ճոխ ձեւերով ու դարձուածներով, որ եւս նոյն գաւառի բնակչից պահանջել է իրան հասկանալու ու բանեցնելու համար՝ իր սովորին Էս բանին չեն մտիկ տըւել անհող մտքով մեր նախնիքն էլ . սրանք գիտէին, կամ աւանդութենին մօտիկ ըլելով հէնց էն ժամանակն զգում էին՝ բրահման լեզուի մէկ գաւառական կամ մայր լեզուից ծաղկիլն, էնդուր էլ եղբրակն եւ Բիբլիէս ու ասորի բաժանելով հայկական խօսքն՝ խրատ են տալի գրականական լեզուն լաւ սովորել ու զօղիլն, որ գլուխ դնէ մանաւանդ Բիբլիէս ու ասորի խօսքին, որն որ՝ թէպէտ եւ բաւական զարգացած էր գրաբառն, համարվում էր էլի գրականական լեզուի ճոխութեան շտեմարան ու կենդանի աղբիւր : »

« Բ եւ Գ դարերին մէջ Բրիստոսէ յետոյ, կը գրէ Պատկանեան, այս գաւառալեզուներէ մին գերիշխանութիւն ստացաւ միւսներին վրայ, եւ իսկոյն պաշտօնական եւ դասական լեզու եղաւ : Արարատեան նահանգի այս արհմէ լեզու ասորի կը կոչուէր, որպէս Պարսկաստանի արքունի լեզուն կը կոչուէր արբէ : Երբ Հայերն ընդունեցան քրիստոնէութիւնն, Գ դարի մէջ, եւ երբ նոցա ազգային այբբենարան յորինուեցաւ Ե դարի մէջ, արքունի լեզուն եղաւ միակ գիտական լեզու, միակ գրական բարբառ : Աստուածաշունչի թարգմանութիւնն ընդհանրացուց նորա գործածութիւն : Հոչակաւոր գրագէտները գործերն ճոխացուցին՝ զայն իսկոյն, եւ այս լեզու կա-

տարեւադործուեցաւ ասորի եւ մանաւանդ յոյն գրականութիւնէն ներգործուած Գ դարի մէջ, զրաբարն, ասորի լեզուն, մի ազգային եւ կենդանի լեզու չէր, զի այնուհետեւ չէ զարգացած բնաւ, եւ կանգ առած է այն քերական ձեւերի վրայ՝ զորս ցոյց կը տայ մեզ Գ դարի մէջ : Ամեն բան սլայծառասպէս կ'ապացուցնէ թէ մի շինծու բարբառ էր նա, արքունիքի եւ դիւանատունների մէջ գործածական . սմա համար է որ բրահմայ լեզու կոչուած է, հակառակ հանրային լեզուին որ արհմէս կը կոչուի : Սուրբ Մեսրոպ, հայ այբբենարանի հնարիչն եւ Աստուածաշունչի թարգմանիչներէն մին, թագաւորական դիւանների վերատեսուչն եղած է երկար : Արդէն Ալեմանների գրականութիւնն ալ այսպէս սկսած է : Լուծը, որ արդի գրական ալեմաններէնն ստեղծեց, կ'ստէ թէ, լուր շարագրութիւնների համար, Ալեմանիաի գաւառալեզուներէն նախընտիր դատեց ասորի լեզուն, 'զոր Գերմանիաի թագաւորներն եւ իշխաններն կը գործածէին : Ընդ նոյն բանն տեղի ունեցաւ Հայաստանի մէջ, ուր գաւառալեզուներէն ոչ մին գրական լեզուի աստիճանին հասաւ : Անշուշտ Արարատի գաւառալեզուն եւ միւսներն աւելի մօտաւոր էին յայնժամ գրական լեզուին քան այժմ . այլ վերջապէս կար նոցա մէջ մի տարբերութիւն որ բաւական ընդարձակ էր հարկաւ : Մեք տեղեկութիւն չունիմք հայերէնի հնագոյն գաւառալեզուներին վրայ . այլ նոցա գոյութիւն մի ստոյգ իրողութիւն է մեզ

համար, զի չը կայ ժողովուրդ, որքան սակաւ-
թիւ ալ լինի, ոյր մէջ իրարէ տարբեր յաւելա
կամ նուազ բաղմաթիւ գաւառալեզուներ ծնած
չը լինին: Տոհմերն ազգէն յառաջ կը կազմուին,
եւ ոչ ազգն տոհմերէն յառաջ: Հայաստանի
աշխարհագրական կազմութիւնն, շղթայատող
լեռերով եւ ձորերով ընդհատուած, մեծապէս
կը նպաստէր տոհմերի անջատումին: Արդէ դա-
ւառալեզուներն հին գաւառալեզուները սերունդն
են եւ ոչ ուրիշ բան Ուրեմն շատ մեծ սխալ
է արդի հայերէնի գաւառալեզուներն նկատել
իբր անպահան եւ անազառ մնացորդներ հին
հայերէնի, որ դրական լեզու եղաւ Դ եւ Ե դարի-
րի մէջ: Սովաւ կ'որոշուի նաեւ մի ուրիշ խնդիր
ոյր ըւծուածման վրայ գրազած են յաճախ հայ դի-
տուներն, սա թէ դրաբարն երբ դադրեցաւ
խօսուիլ: Սմա կրնայ պատասխան տրուիլ թէ
այդ լեզու, այն ձեւի տակ որով հասած է մեզ,
ոչ մի ազգային կենդանի լեզու եղած է երբէք
եւ ոչ մի միակ տոհմի լեզուն: »

Արդէն մի հայադէտ Ֆրանսացի, Պ. Էտուառ
Տիւլուսիէ, յայտարարած է թէ « գրաբար լե-
զուն, քանի որ պէտք է ճշմարտութիւնն խոս-
տովանիլ, խօսուած չէ երբէք »:

Եւ ինչ հարկ դիմել նոր հեղինակների, քանի
որ հիններն իսկ սլաշտական կը հանդիտանան մեզ:

Ահա Խորենացին սր կը գրէ. « Վասն որոյ
մատուցեալ առ արքայն քահանայի որումն, Հա-
բէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականաց
լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ ի Դա-

նիէլէ եպիսկոպոսէ, յիւրմէ մերձաւորէ: »

Ահա կորիւնն սր կը գրէ. « Յայնժամ վաղվա-
դակի հրաման առեալ ի թագաւորէն սկիզբն տու-
նելոյ ըզ խոժաղութ կողմանն Մարաց, որք
ոչ միայն վասն դիւտակոն ստտանայակիր բարուցն
ճիւղաղութեան, այլ եւ վասն ինչքէկարոյն է- ի ոչ-
բարոյն լեզուին, դժուարամատոյցք էին: Աս ի յար-
դարել եւ ըզ նոցա հարուստ ամացն ծնունդս,
առեալ պարգախօսս հեւտորարանս, կրթեալս
ստտուածատուր իմաստութեանն ծնունդս կա-
ցուցանէին: »

Ահա Երզնկացին սր կը գրէ. « Բայց սա ոչ
'գոտար ազգի ասէ, այլ 'գիւրոյ լեզուին ըզ
խօսս, որ ընդ նովաւ զանապան բառք. 'զեզե-
րականս որպէս ըզ կորձան, ըզ տայեցին, ըզ
խոթայինն, ըզ չորրորդ-հայեցին, 'զպերայինն,
ըզ սիւնին, 'զարցախայինն. այլ մի միայն ըզ մի-
ջերկրայս եւ 'զոստանիկսն, վասն զի յոյժ պիտա-
նիք են այսօրիկ, ի տաղչափութիւնսն, ի պատ-
մութիւնսն ձեռնտու: »

Երզնկացիէն մի դար յետոյ, Հայաստանի գա-
ւառալեզուների թիւն երեսունի հասած էր, որ-
պէս կը վկայէ պատմութիւնն:

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին առար-
կեց թէ արդէ դրական լեզուն լի է սամկարա-
նութիւններով, մինչ հին դրականն կը փայլի
միտապաղաղ ազնուութիւնով:

Չը պիտի պատասխանեմ թէ դիւրին է խոր-
շիլ այդ սամկարանութիւններէ, այլ մի քանի
օրինակներով պիտի հաստատեմ թէ գրաբարն

գերծ չէր ի նոցանէ, մինչեւ իսկ իւր ոսկէդարի մէջ, որպէս կը վկայէ Այտընեան :

Ռամկաբանութիւն բառերի մէջ. շատ (ստուեր), որակ (յատակ), շալակ (ողն), երէկոսն (երեկոյ), ծոռ (թիւր), որակ (ջերմ), յոգնել (վաստակիլ), ուշաուր (զօրաւոր), կարբացման (ընթերցմունք), հրաժէլ (հրամայել), կողմակալ (կուսակալ), իւրացի (խնամտուն), 'զորս գործածուած կը տեսնեմք « Զգօն » ի եւ Փոստոս Բիւզանդի, Ղազար Փարպեցիի, Դաւիթ Անյաղթի եւ ուրիշ մատենագիրների գործերին մէջ :

Ռամկաբանութիւն քերական կարգի մէջ. յորմանէ, ի վերայ Բարձրերոյ, թէ քեզ պէտք է, մարտի Բ չը կամիք շարժել, ասի անգամ բարկացուցին, կախեցին է վերայ վայտի, վասն ինչ, դիւշերքն որ եղեւ նա ի մէջ մեռելոց, Բեհայոս, եւէտ կալէ 'զանցս լեռնային կողմանն, եկ երթամ շարժի ի դաշտ, մի անգամ մարտի Բ պէտք է, եւ ելանէս քնամ աստի. եւ ասեն, երդուիր մեզ որ ելանէս : Սոքա կը դատուին ոչ միայն վերոյիշեալ մատենագիրներին մէջ, այլ մինչեւ Աստուածաշունչի մէջ :

Ռամկաբանութիւն համաձայնական կարգի մէջ. մեք ըլ մեր թագաւորն որով երեսօք տեսանեմք (Բիւզանդ). միթէ շուն քննի եմ ես (Փարպեցի). է՛ք երկու աչքս խաւարեցան յայտ տեղուծս (Բիւզանդ). յեր ուխտաւորքն ընդէր են մահաատ (Եդնիկ). զքր բազում քայ (Փարպեցի). Բեհայոս առաքէին (Բիւզանդ). մեք որ այն ամենայն վասն մեր եղեւ (Զգօն). Մերուժանն եւ այն անգամ վախճիր

(Բիւզանդ). Կ հարցանելու պատշաճ է (Փարպեցի). շալակն օր չորայ (Բիւզանդ). է մերմ գեղ ծովացուլ ըզ կով գործեաց (Եդնիկ). եկեալ այսպիսի բանիւք կամի ի քաջութենէ խախանել ըզ մեզ (Բիւզանդ). յորժամ տագնապեալ օք յուժեքէ իցէ, ասէ. շեք ոքէ կանել, շեք ոքէ առնուլ (Եդնիկ). գեռ տակաւին շինի երթայ (Զգօն). զի է զի օր ըստ օրէ երթու եւ տժգունիս (նոյն) :

Աստ կանգ կ'աւնում, Այտընեանի անսպառ խուզարկութիւններին յղելով այն անձեր որք կ'ուզեն աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ ըստանալ այս խնդիրի վրայ : Հ. Արսէն Այտընեան այնքան աշխատած է աշխարհաբարի համար սրբան Հ. Արսէն Բագրատունի գրաբարի համար :

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին աւարկեց թէ աշխարհաբարն մութ լեզու է, մինչ գրաբարն լուսապոյծաւ : Կը խոստովանիմ արդարեւ թէ չէի յուսար լսել մի այսքան անիրաւ դատում, որ կուրութիւն է գրաբարի առջեւ եւ զրպարտութիւն աշխարհաբարի դէմ :

Կտեցէք սա տողեր, մի սակեղարեան հոյակապ հեղինակի գրիչէն ելած. « Տեսակ ասի եւ ի վերայ իւրաքանչիւրոյ կերպի ըստ որում ասի, նախ տեսակ արժանի դատողութեան : Եւ ասի տեսակ եւ այս որ ընդ բացատուեալ սեռիւս է, ըստ որում սովորեցաք ասել ըզ մարդ տեսակ կենդանոյ, սեռոյր ելոյր կենդանոյր. եւ սովորեալն գունոյ տեսակ, եւ ետանգիւնին ձեռոյ տեսակ : Եւ եթէ ըզ սեռն բացատուելով ըզ

տեսակն յիշեցաք, ասելով ըզ յոլովիցն եւ ըզ տարբերեցելոց տեսակաւ ի ներում 'զինչէն ստորոգեալ, եւ ըզ տեսակն ասեմք 'զայն որ ընդ բացատուեալ սեւիւնն է : Գիտել պարտ է, վասն զի սեռն որուքնն է սեռ, եւ տեսակն որումն է տեսակ, երկաքանչիւր երկաքանչիւրոյր, հարկ է եւ ներկոցունց բանս վարիլ երկոքումբք : » Գաւիթ Անյաղթի այս հայերէն շատ պայծառ կը թուի ձեզ : Ինձ համար, չիներէնն աւելի հասկանալի է :

Հ. Գար. Զ., իւր « Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց » ընտիր դործի մէջ, կը գրէ. « Չանազան նիւթոց վրայ այլ եւ այլ բանաստեղծական գրուածներ չարագրած է Մագիստրոս . եւ ասոնց մէջ գլխաւոր կը սեպուին Թաղլեքն, բաց անոնցմէ՝ զոր վերը յիշատակեցինք, եւ որոնց մէջ առաջին կը սեպուի առ անանուն ոմն դրածը՝ որուն սկզբնաւորութիւնն է .

Լուստ ըէ եկըն պարն Պաղա՛
 Վարդանասարն պիտա՛ :

ասոր ինչ արուեստով յօրինուած ըլլալուն վրայ՝ այսպիսի բացատրութիւն մը կ'աւելցընէ հեղինակը . Աղէ՛ ա՛ն ընկերցիք 'զարհեստ որանասարացորդիցանիւնն է որպիսի, իսկ ուրեւել եւ որպիսի պարն, օղանն եւ զեղան, եւսակի վանկո՛ւ շարակայեալ, լի, հոյճ, կարարուն, շարժուն . ոչ վիճեալ քճի, ոչ նոսաղեալ յօրի, ոչ քոփոխեալ որուիւ . կարեկցաբար աւ ես յիշելով ըշնայնակիցն սորոգաբանութեամբ . եւ շարակայացուցեալ շարժելով կամ ճողպելով : Բացատրութիւն մը՝ որ նիւթէն աւելի դժուարին է յիմացումն : »

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին աւարկեց թէ աշխարհաբարն լի է սխալներով, մինչ գրաբարն անթերի է :

Զը պիտի ասեմ թէ դիւրին է ուղղել այդ սխալներ, այլ պիտի հաստատեմ թէ գրաբարն հեռի է անթերի լինիլէ :

Հայն սովոր է շիւ աչքերով նայիլ իւր հին հեղինակների, որով անկարօղ կը լինի տեսնել նոցա թերութիւններ : Գիտեմք 'զայնս իբր անաչառ դրողաս, եւ պիտի համոզուիմք թէ նոքա սխալած են յաճախ :

Մեր նախորդ նիստի մէջ, մի ժողովական մեծամեծ ներբողներ տուաւ Վարդանի ճառին, 'զոր պահպանած է եղիշէ : Ես ալ կը մասնակցիմ այդ ներբողների, եւ կը խոստովանիմ թէ այդ ճառ, Վարդանի եւ եղիշէի հոգիներին հաւատարոսպէս արժանաւայել, մին է այն գեղեցկագոյն էջերէ 'զորս կտակած է մեզ մեր հին գրականութիւն : Սակայն, երբ անկախ ոգիով քննեմք նորա լեզու, պիտի զգամք թէ այդ փոքր հատուած շատ թերութիւններ կը պարունակէ :

« Բազում այն է որ . . . այն ամենայն էի մարմնոյն պարծանք . . . քաջ անուն ազգի ժառանգէր . . . բազում այն քաջութիւն իցէ, վասն որոյ առեալ իցէ եւ պարգեւս . . . եթէ վասն մահկանացու հրամանատուին զայն արութիւնս կատարէաք, որչափ եւս առաւել վասն անմահ թագաւորին . . . եթէ կարի շատ յառաջ մատուցեալ ծերացայց, սակայն ելունելոց եմք ի մարմնոյ աստի, զի մտցուք առ Աստուած կեն-

դանի, որ ոչ եւս ելանիցեմք ի նմանէ . . . բազումք ի ձէնջ լաւագոյն էք . . . յորժամ ձերով կամօք եւ յօժարութեամբ առաջնորդ եւ զօրագլուխ ձեզ կացուցէք . . . եթէ հասեալ իցէ ժամանակ կենաց մերոց սուրբ մահուամբ պատերազմիս, ընկալցուք խնդութեամբ սրտիւ . . . մանաւանդ զի անմոռաց է ինձ, յիշելով զիմ եւ զմանց ի ձէնջ, ի ժամանակին զի դանօրէնն իշխան խաբեցաք, պատրեցաք իբրեւ զմանուկ մի տղայ անսխտան, իբր այն եթէ ի վերինն երեսս զկամս նորա ամբարշտութեանն կատարեցաք . բայց ի ծածուկ զխորհուրդս Տէր ինքնին վկայէ մեզ, որպէս անբակ կացեալ եմք ի նմանէ : Զոր եւ դուք ինքնին իսկ զխտէք, վասն սիրելեաց մերոց որ ի մեծի նեղութեան էին՝ հնարս խնդրէաք վասն յանդորր հանելոյ . . . եւ իբրեւ նոցա ոչինչ կարացաք օգնել, անհնար լիցի այս . . . բանիւ հրամանաւ . . . իբրեւ զգոյն ի մարմնոյ՝ չկարէ շրջել . . . հիմունք սորա . . . ուր ոչ անձրեւք իջանեն եւ ոչ հովիք ճնչն եւ ոչ հեղեղս յարուցանեն . . . մեզ այս մեծտոգէս է՝ զոր կատարեաց . . . Զի եթէ զայլս կոտորելով ի վերոյ աստուածային օրինացն՝ պարծանս անձանց ժառանգեցաք, եւ զքաջ անուն ազգատոհմին մերոյ թողաք եկեղեցւոյ, եւ վարձուց տկնկալութիւն ի Տեառնէ է, որ պահի իւրաքանչիւր ումեք ի մէնջ ըստ սրտին յօժարութեան եւ ըստ գործոց առաջարկութեան, որչափ եւս առսուել եթէ մեք մեռանիցիմք ի վերայ մեծի վկայութեան Տեառն մերոյ . . . այս պարգեւք ոչ ամբ

նեցուն է անկ . . . մեզ այս ոչ եթէ յարդար գործոց ինչ պատահեաց, այլ յանախտանձ պարգեւատուէն . . . Զի որ օր լուան . . . արտասուս բազում հեղան . . . »

Այս սողեր, զորս կը քաղեմ եղիլէի « ըստ Անձեւացեացն օրինակի » տպուած « Պատմութիւն Վարդանանց » էն, կը բաւեն իրաւունք տալ ինձ, զի զուրկ են մերթ ազնուութիւնէ, մերթ ազգայնութիւնէ, մերթ պայծառութիւնէ, եւ զի կը մեղանչեն տրամաբանական եւ քերական սրբամանների դէմ :

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին առարկեց թէ աշխարհաբարն օտարասէր լեզու է, մինչ գրաբարն ազգային եւ անխառն :

Զը պիտի պատասխանեմ թէ դիւրին է մաքրել աշխարհաբարն իւր օտարութիւններէ, այլ պիտի հաստատեմ թէ գրաբարն սուելի օտարասէր է քան արդի լեզուն :

Այտընեան կը գրէ . « Մերձաւորապէս եւ ի մասնաւորի հայերէն լեզուն դիտելով ի սկզբանէ հետէ դրացի ազգաց արտաքին ազդեցութիւնն եւ անոնց հետ ունեցուած պէսպէս յարաբերութիւնները՝ անոնց բառերն ալ առատութեամբ բերած փոխադրած է հայ ազգին մէջ : — Գրաբարի բուն հին եւ ընտիր ժամանակներուն բառարաններն որ թղթատենք՝ կը գտնենք այլեւայլ առեւաններ այլեւայլ ճամբով լեզուին մէջ մըտած խառնուած եւ ընտանի եղած անհամար օտար բառեր . — մանուաւոր որ մեր նախնիք չէին այնչափ խորշեր օտար բառերէ՝ որչափ մենք

այսօր : Եւ ոչ թէ նիւթապէս օտար բառերու (չատ անգամ հայացեալ ձեւերով) փոխառութիւնն յաճախ է, այլ եւ նշանակութեանց, եւ խնդրառութեանց ըստ այնմ այլայլութիւնը շատ զգալի է քննիչներու : »

Մի քանի օրինակներ, գլխաւորապէս Ա. յարմարանի գանձարանէն քաղուած, աւելի չօղակելի պիտի անեն այս ճշմարտութիւնն :

« Յայտնեցաւ Տէր է Էբրայ Սողոմոնի . ապստամբեաց է Էբրայ վառլն . քաղցր է Էբրայ ափնեցոն . նորա գէտէն թէ թղթաւոր է . » երբայեցի, արաբ, քաղղէական եւ ասորի լեզուներէն մտած գրաբարի մէջ :

« Բարեւա ծաւ ասել . քաղղէական ասել ընկերութեանն . » յուներէնէ մտած գրաբարի մէջ :

« Ըզ բազում ամս խաղաղութեամբ տաց մեզ . եւ ըզ թագաւորս , ըզ պետս դաւառաց , ըզ զօրավարս , ըզ ծովորդս մեր պահեսցէ , եւ 'գամենայն պատերազմունս թշնամոյն խորտակեսցէ . » այս տողերի նկատմամբ սապէս կը գրէ Ա. յարմարան . « Այս ծանօթ հատածիս մէջ՝ հազիւ երկու բառ կը մնայ՝ որ կամ ցեղակցութեամբ կամ յետնադոյն փոխառութեամբ՝ նոյն չըլլայ հին եւ նոր պարսկերէնի հետ : »

« Գամ որ ծառայ արարին ըզ նա յառութիւնքն (ասորերէնէ փոխառում) . բազմացուցանելով բազմացուցանել (երբայերէնէ) . ցօղ մանրացօղ (պարսկերէնէ) . խորտակի զօրութիւնք նոցա , այր զօրութեան , յաղթել ըզ թշնամին , 'զայս

կոտորելով ի վերայ աստուածային օրինացն (յուներէնէ) : »

Այս կոյր օտարամոլութիւնէ ծնած է նաեւ « ձիան », չի յոքնակին ըստ պարսկերէնի : Ա. յարմարան այնքան բարբարոս կը թուի ինձ որքան երբ ասէ ոք « կատուալ եւ մուկալ », յոքնակի ըստ թուրքերէնի :

Չը պիտի յիշեմ թաթար եւ թուրք լեզուներէ փոխառումներն յետին դարերի մէջ . այլ , գրաբարի հնագոյն դարերին մէջ մատնանիչ պիտի անեմ այդ սանձարձակ օտարասիրութիւնն :

Գրաբարն , ստրկապէս հետեւելով յոյն լեզուին , ծնունդ տուած է սա այլանդակ բառերի . վերադիտող , յարահետեօղ , տարալուծութիւն , մակացութիւն , արտակացութիւն , ենթադատութիւն :

Գրաբարն , ստրկապէս հետեւելով յոյն լեզուին , ծնունդ տուած է սա բառերի , ոյց կիրառումն այնքան ընդհանրացած է . աւարկոյց , աւարկութիւն , արտադրել , բաղկանալ , բաղատրել , գերագոյն , դերասան , ենթադրել , կասութիւն , համաձայնիլ , մակաբերել , յարաբերութիւն , ներշնչել , շաղկապ , շարունակ , պարագայ , ստորագրել , վայրաքարչ , վերաբերիլ , տարբեր , տրամաբան , փաղանուն , փոխադրել :

Գրաբարն , կոյր եւ շուայլ իւր փոխառումների մէջ , յուներէնէ ոչիւ առաւ եւ պարսկերէնէ քիչն , յուներէնէ ճշն եւ պարսկերէնէ փարսաբ կամ քրասաբ կամ նրասաբ կամ նրասաբ : Ունէր արդէն Բաշկ-

նակ կամ խարշնակ, եւ զնաց պարսկերէնէ մուրալ Վարշնակ. ունէր արդէն ամալէլ, եւ զնաց արաբերէնէ մուրալ խալիլ կամ պոլիլ կամ խալանիլ. ունէր արդէն անգլի, եւ զնաց պարսկերէնէ մուրալ ձիպակ. ունէր արդէն յաւանակ, եւ զնաց պարսկերէնէ մուրալ Կոստակ. ունէր արդէն պարբի, զնաց յուներէնէ Կոստակ մուրալ եւ արաբերէնէ խալիլ :

Կուզէք որ յիշեցունեմ նաեւ Կոստակէլ կամ Կոստակիլ, իտալական Կոստակիլ բառի աղաւաղում, սյր համանիչն է « օրիորդ », ունէր կամ Կոստակիլ (Ֆրանսերէն Կոստակիլ, Կոստակիլ) . արժուէ (Ֆրանսերէն Կոստակիլ, արքեպիսկոպոս) . Բրեյն (Ֆրանսերէն Բրեյն, իշխան) . Վարշնակ (Ֆրանսերէն Վարշնակ, սենեակ) . Վարշնակիլ (Ֆրանսերէն Վարշնակիլ, սենեակապան) :

Գրութարն ունէր արդէն Կոստակ, եւ, մի օտարախորթ ճաշակէ դրդուած, զնաց Յոյնէն Բարբի առնուլ եւ Պարսիկէն Կոստակ, սրովք կերտեց իսկոյն Բարբիական եւ Կոստակ կամ Կոստակիլ : Ուելլե-տի « աւալ » կը նշանակէ անկերէն . ինչ պիտի մտածէինք թէ ասէր ոք այսօր . « Վարժապետական ժողովին մէջ, Կոստակիլ, կ'անարգեն ազգային լեզուն : » Այլ այսպէս վարուեցան դրարարի երջանկայիշատակ մասնակիրներն :

Ինչ կը ծաղրէք աշխարհաբարն առարկելով թէ Կոստակիլ այնպէս կը խօսի զեւ սրպէս կը խօսէր երբեմն մի հայ կազմուց . « Հելլենիկ խալիլ պէշլէր Կոստակիլ ըրի, » եւ կը հիանար գրարարին վրայ երբ կը լսէք . « Բարձրացոյց հրա-

մանատարն ժրագլուխ ըզ սրտավառ դրօշն լուսածանց, պատկեր հնոյ մեծութեան, բազմաշաղթ եւ վեհապան, » կարծելով թէ զուսազային բառեր են սոքա . սակայն, զսպեցէք ձեր ցնծութիւն եւ լեզուագէտներին զիմեցէքնոքա պիտի հաստատեն թէ, այդ տառի բառերի մէջ, առաջինն քուրդերէն է, երկրորդն հին պարսկերէն, երրորդն անգլիաներէն, չորրորդն (սրտավառ) օսէրէն, հինգերորդն նոր պարսկերէն, վեցերորդն լատիներէն, եօթերորդն սեպագիրների լեզու, ութերորդն յուներէն, իներորդն զնա կամ հին բաղարերէն, տասներորդն սանքրիդ, տասներորդն (վեհապան) բէշլէրի կամ պահլաիլ : Այսպէս կը վճեն Վալլուս, Բէյլլըրի, Սիօսիակէն, Լէուշ, Վինտիլման, Ֆրանս Միլլէր, Պօք, Գաւ Առնա, Սքիկէլ, Պոքհաուս, Տիֆէնպախ, Շլայխեր, Կօլէ, Բաուլ Պէօլիշեր, եւ ուրիշներ, սյր նման գլուխներ զեւ չեն հայտացած հայ արգանդների մէջ :

Կը տեսնէք որ, թէ աշխարհաբարն մի լեզուի միայն զիմած է, թուրքերէնի, գրարարն հազար եւ մի լեզուների զիմած է :

Գալով այն ժողովականի, որ պնդեց թէ հայերէնն պարսկերէնի ցեղակից է եւ յուներէնի ոչ, բաւ է յիշեցունել նմա Այտընեանի սատուեր . « Օտարութիւնք կամ օտար սարր կ'անուանենք այն եկամուտ բացատրութիւններն որ ժամանակաւ հետզհետէ լեզուի մը մէջ կու գան կը մտնեն, եւ ոչ թէ սպառնալիկ սկզբնական

ցեղակցութենէն սրտոճառած նոյնութիւնը , որով լեզուներն ալ իրարու խնամութեամբ կը յօդին, գորօրինակ Հայը՝ Յոյնին եւ Պարսկին հետ . որոնց երկուքն ալ հաւասարապէս՝ հայերէնի հետ արմատական բաներու մէջ կը նոյնանան : Այս վերջինները ներքին են ու բնական , իսկ առաջինները՝ արտաքին եւ սրտահական :

Աստ կանգ կ'առնում , զի մեր նիստի սլայմանաժամն աւարտ գտած է արդէն :

Տ Ա Ս Ե Ր Կ Ո Ւ Ե Ր Ո Ր Դ Ն Ի Ս Տ .

1873, ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 2 .

Պարոններ ,

Մեր նախորդ նիստի մէջ , որպէս կը յիշեք , հաստատեցի թէ հին Հոյաստանն աւելի բազմալեզու էր քան նորն . թէ գրաբարն ունէր իւր ռամկաբանութիւններ , քանի որ ներշնչուած էր մի հնագոյն աշխարհաբարէ ոյր անդրանկութիւնն անհերքելի է , զի վրանն աւելի հին է քան դպրոցն եւ ազիտութիւնն աւելի հին է քան գիտութիւնն . թէ մեզ ծանօթ գրաբարն նուազ յստակ է քան մեր արդի գրական լեզու , եւ արդէն յայտ է թէ բոլոր հին լեզուները յատկանիշն է մթութիւն , քանի որ քիչ բառի մէջ շատ խմատ կը ջանան անխօփել . թէ գրաբարի մատենագիրներն զուրկ չ'էին քերական եւ գրական թերութիւններէ , զորս մատնանիշ արի , սչ մի թարգմանիչի , այլ մի հոյակապ հեղինակի գործին մէջ . եւ թէ գրաբարն աւելի օտարամիտ է քան աշխարհաբարն :

Այսօր , կը փութամ շարունակել սրտասխաններս :

Մեծագատիւ սաշտօնակիցներէս մին առարկեց թէ աշխարհաբարն լի է անկանոնութիւններով , մինչ գրաբարն ունի կանոնաւորութիւն եւ ճշդութիւն :

Չը պիտի ասեմ թէ դիւրին է կանոնաւորել աշխարհաբարն, այլ մի քանի օրինակներով պիտի հաստատեմ թէ գրաբարն աւելի անկանոն երեւոյթ ունի :

Գրաբարն է որ, միեւնոյն իմաստն արտայայտելի համար, կը ներէ տաւել անկէան եւ անկէանէ, է ծաղկոց, է ծաղկաց եւ է ծաղկանց, Ֆեղու, Ֆեղբե, Ֆեղբէ եւ Ֆեղբով :

Գրաբարն է որ, միեւնոյն իմաստն արտայայտելի համար, կը ներէ տաւել արեւանքից եւ արեւանքից, եղէ, եղայ եւ եղեաց, սեբեաց, սեբեցից, սեբեւէր եւ սեբեւէր :

Գրաբարն է որ մինչեւ անգամ հայցական բայտէր կը ներէ գործածել. ահա օրինակ. « Հարցանեւն եւ փորձեւն եւ քննեւն ի նմանէ խնդրելի է . այլ ըլ համաօր կարճաւօտ բանից յինէն պահանջելի է : »

Կայ լեզու որ այսքան անիշխան լինի :

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին արհամարհեց աշխարհաբարի բարդ բառերն, հուշակելով թէ գրաբարն միայն ճաշակ եւ ճարտարութիւն ունէր բարդութիւնների մէջ :

Որպէս զի համոզուիք թէ գրաբարն այս պարագայի մէջ ալ անարժան է այդքան ներբողների, պիտի թուեմ ձեզ մի քանի բարդ բառեր, այբբենական կարգով. անչքութիւն, բարխորդիութիւն, գաւազանահար, գրամակիւռ, երկիւղազարդ, գուարթաչար, էնրնծայ, ըղձափափուութիւն, թագաւորացարար, ժամահամոյր, իրացելութիւն, լուսաջահայեղց, խաչակառք :

ծայրագիշերական, կայծակնաճանճանչեցուցանել, հրալուսաճանճանչադեղնութիւն, ձիաշարժ, զամբարաբնակ, ճակատամուզ, մահինարողը, յանդիմանամերժ, նաւանստական, շրթնաչլթայ, որովայնացաւածութիւն, չանորդի, պատերազմականագոյն, ջրամիշտոն, ռամիկսպաս, սրբաձիգ, վերագագաթնակատարարերձ; տեւանագրութիւն, բամկական, ցողադարձութիւն, լիւթեղինաղուարթ, փայլակնակայծակ, քրիստոսութեւ, օգտաժողով :

Կրնաք չը խոտովանիլ թէ գրաբարի այս երկդիմի եւ ծաղրելի բարդութիւններէ չատ վեր են սա ժողովրդային բառեր. վարդերես, լանդումերես, կէսլեզու, հատկակիծ, դատարկուրախ, եւ այլն :

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին առարկեց թէ, քանի որ աշխարհաբարն անկանոն է դեռ, նորա ուսում աւելի դժար է քան գրաբարինն :

Չը կրկնելով ինչ որ ասած եմ ց'արդ գրաբարի դժարութիւններին դէմ, նորա կանոնաւոր հղովների կնձիւռներն միայն պիտի հանեմ ձեր առջեւ :

Օրինակ բացառականէ. ի յեսանայ, ի յեսանաց. ի կողմանէ, ի կողմանց, յարենէ, յարեանց. ի տայդերէ, ի տայդերց, յարկեղէ, յարկեղց. ի բանէ, ի բանից. յերէայ, յերէոց. ի ճակատուէ, ի ճակատէ, ի ճակատու, ի ճակատուց. ի ծանուէ, ի ծանու, ի ծանունց. ի բանակէ, ի բանակաց. ի նեռնէ, ի նեռանց. յաղանուոյ, յաղանեաց :

Ահա դժարութիւններ 'զորս միայն կանոնաւոր բացառականն կը խռնէ ուսանողին առջեւ :

Եւ, արդարեւ, կարելի է դիւրութիւն գտնել անդ ուր անկանոնութիւնն է որ կը թագաւորէ :

Ունի դրարարն մի ընդհանուր օրէն, մի բացարձակ կանոն, 'զոր գործադրած լինի ամեն տեղ :

Կը խոստովանիմ թէ նա ջանացած է մի ուղղութիւն ունենալ յատուկ գոյականներին մէջ, այով վերջաւորելով նոցա սեռականներ կամ տրականներ . սակայն, մի ուշադիր քննութիւնէ յետոյ, դիւրին է տեսնել թէ այդ ուղղութիւն ունի իւր բազմութիւն չեղումներ :

Ահա մի քանի օրինակ . Արհմնայ կամ Արհմեայ, Յուգայ, Կեսարիայ կամ Կեսարեայ, Վահեայ, Եսայեայ կամ Եսայայ, Սեմեայ, Սինայ կամ Սինեայ, Նինայ կամ Նինեայ, Գուրգենայ կամ Գուրգինայ, Աթենայ կամ Աթենաց, Յուրիթայ կամ Յուրիթայ կամ Յուրիթեայ, Գիթայ, Եկեղեցայ, Մարիամայ կամ Մարեմայ, Անուշայ, Սանաբալտայ կամ Սանաբալտայ, Յերակայայ կամ Յերակայ, Հերմեսայ կամ Հերմեայ, Մենեւալեայ կամ Մենեւայայ կամ Մենեւեայ, Գոմեատեայ կամ Գոմեոտայ, Էասայ կամ Էանդայ կամ Էանտեայ, Շարուհէ, Արդիու, Սամարիայ կամ Սամարեայ կամ Սամարիոյ կամ Սամարույ :

Եւ այժմ, ասէք ինձ, իրաւունք չ'ունէր Պայրըն երբ, դրարարին վրայ խօսիլով, կը գրէր . « Իբր գրօսանք, կ'ուսնիմ այժմ հայ լեզուն մի

հայ վանքի մէջ : Կը զգամ թէ միտս պէտք ունի մի խրթնակնճիւռ բանի որպէս զի ջախջախուի նորա վրայ . եւ 'զայս — իբր ամենադժար դրօսանքն 'զոր կարենամ գտնել աստ — ընտրեցի ես, որպէս զի չարչարեմ 'զիս զբողիլով նովաւ : . . . Դժար կը գտնեմ այս լեզու . . . Հարկ համարեցի մի խտապիւնդ ուսումով խոշտանգել միտս, եւ սա, քանի որ դժնդակագոյնն է 'զոր կարենամ երեւակայել աստ, օձին համար մի խարտոց պիտի լինի : »

Սակայն, կ'ասեն ինձ, դժարութիւն չ'են դուք, ճոխութիւն են : Եզական ճոխութիւն արդարեւ :

Մի դաշտ ունիմ 'զոր պիտի մշակեմ եւ որ հաց պիտի տայ ինձ . եւ երբ, տեսնելով թէ լի է կոպիճներով, կը նետեմ անօգուտ բահս եւ բազուկներս կը ծալեմ սրտամորմոք, դուք յառաջ կ'անցնիք եւ կ'ասէք ինձ . Այդ քարեր խոչընդոտ չ'են, այլ դիւրութիւն . այդ փուշեր պատուհաս չ'են, այլ հարստութիւն :

Ի՞նչ կ'ուզէք որ մտածեմ ձեր վրայ :

Դուք, երկար տարիներէ ի վեր մաքառիլով այդ խոչերի դէմ, սոկուն եւ պատերազմափորձ, վերջապէս աջողած էք գուցէ հարթել խութերն եւ յաղթահարել ընդդիմութիւններն . այլ յիշեցէք թէ նախաիրթարանի մանուկն մի էակ է անկար եւ անձեւ, խնայեցէք նմա եւ այդ դէպագէղ դժարութիւններ մի բարդէք նորա մատաղ ճակատի վրայ :

Ճառիս աւաջին մասն չ'աւարտած, կ'ուզեմ

պատասխանել նոցա որք կը պնդեն թէ գրաբարի այն թերուժիւններ, 'զորս թուեցի ց'արդ, երկրորդ թարգմանիչների եւ սոցա յաջորդների գրիչին տակ միայն կը նշմարուին, եւ թէ առաջին թարգմանիչներն բոլորովին ազատ են ի նոցանէ :

Շատեր ունին այդ կոյր հաւատ մեր առաջին թարգմանիչների վրայ, չը նկատելով թէ արեւն իսկ ունի իւր բիծեր. ուստի, պարտաւոր կը համարեմ 'զիս մի քանի ծանրակշիռ վկայութիւններով հերքել այդ համոզում :

Նախ, պիտի ասեմ թէ առաջին աշակերտների թարգմանութիւններն, որքան ճարտար ալ լինին, օտար լեզուներէ ներգործուած են բնականապէս, զի թարգմանութիւն են :

Մեր բարէպաշտ պապեր, մանաւանդ կրօնական գործերի մէջ, այնքան զգուշաւոր էին որ կը նախընտրէին բանադրօսիկ թարգմանութիւններ անել, բնագիրի ոճերն եւ բառերն օրինակել քան պայքրի դուռ բանալ, ազգային լեզուի պահանջումներին անսալով : Վկայ են ինձ քայեան եւ ճալի կամ ճալի : Վկայ են ինձ այն փակագլիծներ որովք լի են մեր կտակարանների աշխարհաբար թարգմանութիւններն :

Մի հայազէտ Յոյն, դասատուս եւ բարէկամս, Պ. Տէլմիզբիօս Չօլագիտհիս, սապէս կը գրէ իւր «Նոր բառարան հայերէնէ ի յունարէն» ի առաջաբանին մէջ. «Յունարէնը չէ թէ միայն եւրօպիոյ ամեն լեզուները ճոխացուց եւ կանոնաւորեց, այլ եւ Ասիոյ մէջ խօսուածներէն զհայե-

րէնն, որն որ՝ իւր բոլոր հարստութեամբն, այն ատեն ներդաշնակ եւ զարգացեալ հանդիսացաւ՝ երբ Աստուածաշունչ մատեանն եւ այլ գրեանք թարգմանող Ս. Հարք՝ Յունարէնի այնչափ նման ձեւ եւ համաձայնութիւն մը անոր տուին, այնպէս որ այսօր իր լեզուան բանասիրել ուզող Հայն՝ անկարող կըլլայ՝ եթէ փոքր 'ի շատէ չը գիտեր զՅունարէնն :

Պ. Մ. Տիրատուբեան, «Հիւսիսափայլ» ի մէջ հրատարակուած իւր մի նամակի մէջ, 'զոր «նըշանաւոր» կ'անուանէ՝ Նալբանդեանց, սապէս կը խօսի. «Ինչ որ կար չկար, թէ արքունական եւ թէ մեհենական գրուածք կամ մատեանք, որ պատկանումէին Հայոց ազգի հեթանոսական կեանքին, կուտանորչի ձեռքով դատապարտվեցան դէպ ի կորուստ, դէպ ի կրակ առանց ամենեւին խնայելու, կորան կործանվեցան եւ այն գեղեցիկ արձանները որ այսօր կարող էին հասկացնել մեզ Հայոց ազգի եղած ճարտարագիտութեան չափ ու կշիռը, եւ Քրիստոնէութիւնը մի անյայտութեան պարիսպ քաշեց մեր քրիստոնէական եւ անցած հեթանոսական կեանքերի մէջ : Այս պատճառներով ահա, մեզ յայտնի չեն շատ բաներ, չգիտենք մինչեւ անդամ թէ ինչպէս էր մեր հայկաբանութեան ձեւ ու ոճը քրիստոնէութենից յառաջ, որովհետեւ քրիստոնէական մամանակների հայկաբանութիւնը ստրկացած է յունականին ոչ բառացի, այլ տառացի մտքով, եթէ կարելի է այսպէս տեսնել, եւ այս բանը կ'երեւի սլարդ, եթէ օրինաւոր կերպով

քննութեան տակ դրվի մեր Աստուածաշնչի թարգմանութիւնը : »

Երեք հմուտ Միլիթարեաններ, Աւետիքեան, Միւրմէլեան եւ Աւգերեան, իւրեանց « Բազիրք հայկազեան լեզու-ի »-ի առաջաբանին մէջ, կը դըրեն. « Մինչեւ զայն եւս աջօք բացօք տեսանել, զոր ամենայն բառազնինք լինին խոստովան, թէ ոչ ոք քաջիկ խմանայ զխկութիւն բնիկ լեզուի իւրոյ, եթէ չիցէ խելամուտ՝ գէթ փոքր ի շատէ՝ եւ այլոց լեզուաց, մանաւանդ առինչունակ երեւելոց, որպիսի են ի պէտս մեր պարսկականն եւ մարն՝ սահմանակիցք յարեւելից կողմանէ, ասորիք այլովքն հանդերձ ի հարաւոյ կուսէ. եւս առաւել յունականն յարեւմտից կողմանէ. յոր քաջակիրթ նախնիք մեր՝ ի փոխ առին անտի զաղգի աղգի ոճս բանից եւ բազադրութեան բառից կամու եւ ի հարկէ. այլ եւ ոմանք խաղառ հեղինացան յիմաստասիրական ձայնս, զորս այլք վայելչական հայկաբանութեամբ յերկրեցին : Եւ ի սուրբ զիրս անգամ, ուր գեղեցիկ պահի լեզու հայկազեան քաղցր եւ համեղ, հանդիպին ուրեք ուրեք այնպիսի բառք եւ ձեւք բանից, զորս այլազն խնացան հայերէն եւեթ վերծանողք՝ թէեւ կարի իմաստունք՝ առանց համեմատութեան երրոյսական եւ յոյն բնագրին, կամ թարգմանութեան եօթանասնից : . . . Երբայական ձեւք բանից՝ ճարտար իմաստութեամբ որբոց թարգմանչաց մերոց այնպէս են յեղեալ ի հայ բարբառ, որպէս այն թէ հայերէնարարբառ իցէ նախամարգարէն Մովսէս,

համարձակախօսն Եսայի, այլովքն հանդերձ : Եւ եթէ դուն ուրեք պահեալ իցեն եւ բուն երբայական բառք կամ ոճք, զայդ այդպէս տեսեալ մերոցն եւ յեօթանասնից թարգմանութիւնն յունական, խորհրդով թողեալ է նոցա այնպէս : Թո՛ղ զի եւ ինչ ինչ է հետեւողութիւն այլոց ընթերցուածոց կամ մնացուած է կանխադոյն թարգմանութեանն յասորի օրինակէ. մեր թուղից զայն՝ զի ի գիրս Սողոմոնի պէսպէս են եւ հայերէն ընթերցուածք ըստ պէսպիսութեան յունին եւ ասորեոյն : » Այս վկայութիւն ակամայ տալէ յետոյ, օտարաբանութիւնների մի ցանկ կը յօրինեն նոքա, 'զոր երկար կը լինէր կարգաւ ձեր առջեւ :

Ուրեմն իմաստութիւն է առաջին աշակերտներ ի հեղինակութիւններին մէջ որոնել բառադոյն դրաբարն, եւ ոչ նոցա թարգմանութիւններ ի մէջ :

Թողուլով այն ին անդործ աշակերտներ ոյց վրայ կը լռէ պատմութիւնն, կը գամ առաջին աշակերտներին, որք են Յովսէփ, Յովհան, Դեւոնդ, Եղնիկ, Կորիւն, Մուշէ, Տիրայր, Պալ նայի, Եկեղեցացի, Ենովք, Դանան, Երեմիա, Թագրիկ, Գնիթ, Արձան, Դագրիկ : Սոցա մէջ հեղինակ են Եղնիկ եւ Կորիւն :

Եղնիկ, Բիւզանդիոնի մէջ ուսում առած եւ բնակած երկար, խորին կերտով աղքուած էր յոյն լեզուի ողիէն : Իւր գրիչ, որ արեւելեան չէ, յոյն իմաստասէրներ յեղով եւ տրամաբան ոճով կը շարժի, իւր գիրք « լի է հեղինարա-

նութիւններով» , որպէս կը վկայէ Վիլգոլու Լան-
կլօս , քաջ հայագէտ եւ յունագէտ :

Իսկ Կորիւն , որպէս կը վկայէ Հ. Գար. Զ. ,
« ընդհանրապէս ընտիր ու հայկաբան լեզուի
հետ՝ մութ ու խորին դարձուածներ կը բանե-
ցնէ , որոնցմով իր խօսքերը շատ տեղ անխա-
նալի կը մնան » :

Ստիպոյն , կ'ատէք ինձ , օրինակիչներն են սլա-
տասխանատու այդ թերութիւնները . ուստի կը
ստիպուեմ կարգալ ձեր առջեւ սա անհաւանա-
կելի վկայութիւն . « Մի էր (Կորիւն) ի զլիսաւոր
թարգմանչաց առաջնոց . . . համառօտախօսու-
թիւնն բերէ զմթութիւն . որ եւ առաւել անհը-
մուտ գրչաց էր ընծայելի , եթէ չէր եւ Փար-
սկեցոյն վկայեալ՝ թէ կրկին եւ կրկին ընթերց-
մամբ լինի խմանալ : » Այսպէս կը գրեն Աւետի-
քեան , Սիւրմէլեան եւ Աւգերեան , որք աշխար-
հաբարեան չ'են :

Ահա գրաբարի վիճակն , իւր փառաւորագոյն
հեղինակները գրիչին տակ :

Խիստ կը գտնէք դատաստանս . ահանջ դրէք
Վօլգէսի որ կ'ատէ : « Կենդանիներին յարգանք
կը պարտմը , մեռելաներին ճշմարտութիւն
միայն : »

Այս դառն ճշմարտութիւններ մերկացունելով
ձեր առջեւ , չ'ունիմ նպատակ ատելութիւն քա-
րպել ազգային հին լեզուին դէմ , մեք պարտա-
ւոր եմք սիրել 'զայն , ոչ զի աշխարհի ընտրա-
գոյն լեզուն է , այլ զի մեր է . մեք պարտաւոր
եմք յարգել մեր հին գրականութիւն , ոչ իբր ճո-

խագոյնն , այլ իբր հայ ազգի յատուկ : Եւ ար-
դէն , ուղեւով ազգային զգացում ծաւալել աշա-
կերաններն հօգիին մեջ , կը յորդորեմ 'զայնս
սիրելով սիրել հայութիւնն եւ կ'ատեմ . « Մեր
ազգ չ'է առաջինն հողագունտի վրայ , այլ մեք
պարտաւոր եմք նախ 'զայն սիրել , զի նա է որ
կեանք տուաւ մեզ . անմիտ չ'է նա որ իւր հայր
կ'ատէ , զի աղքատ է , եւ կը սիրէ մի օտար
հայր , որ հարուստ է . յիմար չ'է նա որ , մի սլա-
ւախ շլացուցիչ շքեղութիւնն տեսնելով , կը
սկսի արհամարհել իւր տնակ , քանի որ սա միայն
կը պատասպանէ 'զայն : » Այսպէս կը խօսիմ հայ
ուսանողին , ուղեւով տալ նաև մի դատարա-
կութիւն որ ազգային եւ ճշմարիտ լինի : Զի ,
պէտք է յիշել 'զայն , պիտի գայ մի օր ուր սլա-
տանին երկտասարդ պիտի լինի , պիտի սկսի իւր
ուղեղով խորհրդածել , պիտի տեսնէ թէ հայ
լեզուէն լաւագոյն , հայ դրականութիւնէն ճո-
խագոյն , հայ ազգէն փառաւորագոյն լեզուներ ,
գրականութիւններ եւ ազգեր կան , պիտի ատէ .
« Գատարակներս , ուղեղիս խակութիւնէն օ-
գուտ քաղելով , խաբած են 'զիս , » եւ պիտի
թօթաիէ ազգային զգացումն իբր ստութիւն :

Ճառիս յարձակողական մասին աւարտ տալով ,
կը սկսիմ պաշտպանել նոր հայերէնն :

Անձնիւր լեզու ունի իւր յատուկ անձնաւոր-
ութիւն . ուստի , երբ գրաբարն ընտրագոյն
իսկ լինէր , լեզուագէտին համար աննրբելի էր
կարէւորութիւն չը տալ աշխարհաբարին :

Ստիպոյն , քանի որ այժմ՝ աշխարհաբարի դա-

հակարուճն մի կատարուած իրողութիւն է ,
պէտք է խոնարհիլ նորա առջեւ , պէտք է 'զայն
միայն ճանաչել վեհապետ :

« Աշխարհիս երեսը եղած լեզուները երկուք
կը բաժնուին . կենդանի , եւ մեռեալ կամ գիտ-
նական : կենդանին ան է , որ ազգ մը մինչեւ
ցոյցօր կը խօսի . մեռեալ ան՝ որ չխօսուիր ,
հասլա միայն գրքերու մէջ կը կարդացուի , ու
ազգիկը՝ հին գրքերու մէջ , եւ գիտունք միայն
գիտեն ան ու կը գրեն . ինչպէս է օրինակ իմն .
Յունաց հելլենացի լեզուն , լատինը , եւ առանց
երկբայութեան նաեւ գրաբառ հայերէնը , որուն
հրահր անունն ալ վրան է : »

Հ. Արսէն Բագրատունիի այս վկայութիւն կը
յայտնէ ձեզ թէ գրաբարն , իւր թագաւորութիւն
վարելէ յետոյ , մեռած է : Ուստի , պէտք է որ
աշխարհագրան , աշխոյժ եւ կենսաճայտ , ազգա-
յին լեզուի թագն կրէ այսուհետեւ իւր երկտա-
սարգ ճակատի վրայ :

Սակայն , որպէս զի անցեալի սիրահարներն ,
որք մարդկային ազգի մեծամասնութիւնն կը
կազմեն դժբախտապէս , դադրին գրաբարի կո-
րուստն ուրպէ , կը փութում մի քանի օրինակ-
ներով հաստատել թէ աշխարհագրան մի առաջ-
գիմութիւն է գրաբարին վրայ :

Բնութիւնն , սկայագօր եւ ամենակարօղ , մի
աննման ճարտարագետ է : Տարրներն , թէ եւ
կոյր , հրաշակերաներ կը շինեն : Ովկիանն , թէ-
եւ անգիտակից , գիտուն ձեւերով կը պճնէ իւր
եզրներ :

Ժողովուրդն մի տարր է եւ մի ովկիան : Նա ,
թէ եւ անուս , կը տայ իւր լեզուի մի կանոնա-
ւորութիւն որ կը հիացունէ : Նա ճարտարագոյն
հեղինակէն աւելի ճարտար է յաճախ :

Քանի որ առաջգիմութիւնն մի փեղեղերական
օրէն է , անհնար է որ լեզուն այդ օրէնի դէմ
եղնէ : Քանի որ ամեն բան յառաջ կը խիզախէ ,
անմտութիւնն չ'է պահանջել որ լեզուն կանգ
առնու եւ մինչեւ իսկ ետ դառնայ :

Ի՞նչ է առաջգիմութիւնն , թէ ոչ նորեւ հինն ,
բարեքերով 'զայն :

Հին ժողովրդային լեզուին կը յաջորդէ մի նոր
ժողովրդային լեզու . հին գրական լեզուին կը
յաջորդէ մի նոր գրական լեզու : Այս փոփո-
խումներ ճակատագրական են :

« Գրաբարեան » այժմ կը նշանակէ « մարդ որ
կ'ուրանայ առաջգիմութիւնն լեզուի մէջ » : Այս
տեսակետով , « գրաբարեան » եւ « միջնադա-
րեան » համայանի են :

Աշխարհագրարի բարեքումներն թուելէ յա-
ռաջ , կ'ուզեմ պատասխանել մի անլուր առարկիւ
Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին յայտա-
րարեց թէ գրաբարն անհասկոնալի չ'է մանու-
կին , սցլ բառն . ուստի , յաւելեց , նախակրթա-
րանի ուսանողն կատարելապէս կը հասկանայ
մի գրաբար նախադասութիւն , այնպիսի բառե-
րով կազմուած որք ծանօթ լինին նմա :

Ուզելով մի անձնական քննութիւն բանալ այս
նորանշան առարկի վրայ , մի բարէհամբաւ դպ-
րացի նախակրթարանին այցեցի երէկ , ուր

փորձեցի գրարար նախադասութիւններով խօսիլ, որպէս սճով եւ աշխարհաբարի կարգով, Հարկ է ասել թէ ոչ մի աշակերտ կրցաւ հասկանալ զիս :

« Սիրեցցես ըզ քս եղբայր, » հարցայ մի մանուկի. ըսեց : « Քո հայր երաց ՚ղիւր բերան, » ասեցի մի ուրիշի, որ ինձ նայեցաւ ապաճ եւ բերանաբաց : « Ի ձեր տուն չոքայ, » ասեցի մի երիցադոյն ուսանողի. խեղճն սկսեցաւ ակնարկել իւր ընկերներին, իւր հարցնելով թէ ինչ լեզու կը խօսէի : Իսկ երբ, քննութիւնս աւարտելէ յետոյ, « կեցջիք » բառն արտասանեցի, մանուկներն սկսեցան խնդալ, կարծելով թէ ճաբօներէն կը խօսէի : Եւ, այսպէս, համադուեցայ թէ պաշտօնակից բարէկամիս մտածումն մի գրաբարամուղ ուղեղի բանդագուշանն է եւ ոչ ուրիշ բան : « Պատոն սիրելի է ինձ, կ'ատէ լատին առածն, այլ ճշմարտութիւնն ալ աւելի սիրելի է ինձ : »

Այն ժողովականներն, որք աշխարհաբարի թերութիւններն այսպանեցին, կը պատասխանեմ թէ գրաբարն ալ ունի այդ թերութիւններ : Աշխարհաբարն եւ գրաբարն հաւատարմապէս կը շիտիեն սեռականն եւ արականն, եզակի անորոշ հայցականն եւ ուղղականն, յոքնակի ներգոյականն եւ արականն :

Եւ ինչ պիտի տեսն դոքա երբ հաստատեմ թէ աշխարհաբարն, շատ կետերի մէջ, լաւագոյն է գրաբարէն :

Աշխարհաբարն ձեռնարկեց կարճել գրաբարի

գանդալ երկարութիւններն : Գրաբարն կ'ատէր. « Ոչ ողորմեցայ, » աշխարհաբարն ասեց. « Չ'ուղորմեցայ. » նա կ'ատէր. « Եթէ գիտես, » սա ասեց. « Թէ գիտես. » նա կ'ատէր. « Ծնճուղի, » սա ասեց. « Ծնճուղի. » Ինչ որ ազնուապետական գրաբարն կը մերժէր իւր բամիկ, աշխարհաբարն ազնուացուց ՚ղայն եւ քաղաքացիի իրաւունք տուաւ նմա. այսպէս են զախ (երկիւղ), գէշ (յտուի), պաղ (ցուրտ), կոթ (կոթուն), եւ այլն : Ինչ որ արած է Վիգգօու Իւկօ դասական ֆռանսերէնին դէմ, աշխարհաբարն արաւ ՚ղայն գրաբարին դէմ. « Հարուած », « պարանոց », « Հողմն », « մերձ », « Հնար », « դորութիւն » բառերն նախարար էին եւ « ծեծ », « վիղ », « հով », « մօտ », « ճար », « ոյժ » ստրուկ. աշխարհաբարն, ժողովրդապետական եւ ազատամիտ, փշրեց այս ծաղրելի շղթայներ եւ բառերի ազատութիւնն հռչակեց : կը հարցնեմ թէ գէշ արաւ :

Աշխարհաբարն ձեռնարկեց միաւորել գրաբարի անեզր եւ անօգուտ բազմադիմութիւններն : Գրաբարն, որ ունէր « ուր », « յո » կամ « յով » կը գործածէր հարցականի մէջ. աշխարհաբարն սկսեցաւ « ուր » գործածել ամեն պարագայի մէջ : Աշխարհաբարն սկսեցաւ ամեն բառ հոլովել է, է, ո՛վ մասնիկներով, մինչ գրաբարն անթիւ մասնիկներ կը շոսայէր. նա ստիլա գերազանցեց գրաբարէն շատ կետերի մէջ. մինչ սա շիտի կը պատճառէ իւր « զարդու » սեռականով եւ « զարդու » գործիականով, աշխարհաբարն իւր « զարդի » սեռականով եւ « զարդով »

գործխականով կը խլէ յատկութիւնի մրցանակն: Աշխարհաբարն սկսեցաւ էրով կամ Զերով յոքնակի կազմել, մինչ գրաբարն կը շուարէր անթիւ ձեւերի մէջ. ետեղք, օրէնս, աչեր, բանեար, նուկնեար, աւաղանի, ապառաժնի, աղախնայք, արուարձանեայք, նուանք, ականք, պարտիք, դատինք, աղինք, դահոյք, ճրագունք, տրեգակունք, ծանունք, զլւղեան, իշան, զօրական, մարդիկ, ոսկրոտի, մանկտի, անդաստան, այդեստան, ասնեստան, գեօղաստայք, գեօղաստեայք, շնուի, գեղօրէ, արտօրայ, վանք, վանորայ, վանօրեայ, վաներեայ, եւ այլն, եւ այլն: Աշխարհաբարն, այս մեծ յաղթանակով, հարթեց հողմերի առաւարն: Ազատ մնաց անկախանների շիտթէն, որ մի պատուհաս է գրաբարին համար. մինչ սա, մի աղօթքի համար «աղօթք» ասելէ յետոյ, շատ աղօթքներին համար ալ «աղօթք» ստիպուած էր ասել, աշխարհաբարն եկաւ գերազանց հանդիսանալ, իւր «աղօթք» եղակի եւ «աղօթքներ» յոքնակի ձեւերով: Ազատ մնաց անյօքնականների կաշկանդէն. գրաբարին «խիղճ» միայն ներելի էր ասել, աշխարհաբարն կրցաւ ազատապէս «խիղճ» եւ «խիղճներ» գործածել ըստ հարկին, ազատութիւն որով կրցաւ յատուկ գոյականների, աներեւոյթների եւ ուրիշների յոքնակին ալ կազմել: Միթէ առաջխտութիւն չ'են տրքա:

Աշխարհաբարն ձեռնարկեց պարզել գրաբարի տաժան համաձայնութիւնն: Անիտիտիս հրատարակեց ամականներն, որով դիւրութիւն եւ գե-

ղեցկութիւն ստացաւ հոյ լեզուն. յիշեցէք գրաբարի սա անոյէտ շատխօսութիւններ. երկոյ հարիւրոց, Յամինայ արքայի, եղբարց խնոց, ծառք մեծք, յառնէ արդարոյ, ի բանիցն յայնցանէ, բանիւքս այստքիմբք, հրաշախօտագունիւ բանիւ, հազարերորդի հարիւրերորդի քսաներորդի երրորդի: «Յաւուր միումի յաջորդեց «մի օր», «յայնմաւուր» ի «այն օր»: Գրաբարի «ոմն», «իմն», «ինչ» անորոշներին տեղ, աշխարհաբարն գրաւ «մի». գրաբարի «զինչ», «զի», «իմ», «իւ» հարցականներին տեղ, աշխարհաբարն գրաւ «ինչ»: Գրաբարն կ'ատէր. «ըզ հոգի իմ», «աշխարհաբարն ասեց. «հոգիս է» Գրաբարի բաղմակնճիւ նախգիրներին տեղ, աշխարհաբարն սկսեցաւ գործածել պարզ նախգիրներ, սեռական խնդիրով ընդհանրապէս. ուր գրաբարն կ'ատէր «ճգնեցար յանապատ» կամ «ճգնեցար յանապատի», աշխարհաբարն, աւելի կանոնաւոր, սկսեցաւ ասել «ճգնեցար անապատի մէջ», ուր գրաբարն կ'ատէր «յանդիման ձեր» կամ «յանդիման ձեզ», աշխարհաբարն սկսեցաւ ասել «ձեր դիմաց». ուր գրաբարն, մութ եւ շիտթ, կ'ատէր «ըզ դրացեացն լսել դանդատ», աշխարհաբարն սկսեցաւ ասել «գրացիների գանդատն լսել» եւ «գրացիներին վրայ դանդատ լսել»: Գրաբարի լծորդութիւններն պարզելէ յետոյ, շատ անկանոն բայեր կանոնաւորեց աշխարհաբարն: Միթէ բարեօրում չ'են տրքա:

Աշխարհաբարն ձեռնարկեց ըստ սիւսել ուր գրաբարն խաւար կուտուած էր: Գրաբարի մէջ

« գործեցէք » կատարեալ էր եւ հրամայական . աշխարհաբարն հրամայական միայն ճանաչեց 'զայն , կատարեալին յատկացունելով « գործեցիք » : Գրաբարի մէջ , թէ ներգործական եւ թէ կրաւորական էին « աղտոմ » , « գործէի » , « հեղուցում » , « այրել » , « մատնելոց » , « աղասջիր » , « մի աղար » , « մի աղոյք » , « սիրեցաք » , « սիրեալ » կամ « սիրեցեալ » , « կոչեացուք » կամ « կոչեալք » . աշխարհաբարն , « ուղ կրաւորականն ստեղծելով , մի անանց պատնէչ բարձրացուց ներգործականին եւ կրաւորականին մէջ : Ձեջեց « հասարակ » կոչուած արուէ գրայերն , ոյց կոչումն էր թէ ներգործական եւ թէ կրաւորական լինիլ միանգամայն , թէ ոչխար եւ թէ խոտ : Ձեջեց ժամանակների շիթն , զի , գրաբարի մէջ , « սիրելի » թէ ներկայ էր , թէ անցեալ , թէ ապանի : Պարզեց գրաբարի հրամայականն . արի , յարիք , յարիջիր , յառնիջիր , մի յառներ , արիք , յարիք , յարերուք , մի յառնէք : Ստեղծելով « սլիտի » , խզեց գրաբար սպառնիկ կորեան հանգոյցն . ընկալայց , ընկալցիմ , ընկալցեմ , ընկալցիս , ընկալցես , ընկալցի , ընկալցէ , ընկալցուք , ընկալցիմք , ընկալցեմք , ընկալջիք , ընկալցիք , ընկալցէք , ընկալցին , ընկալցեն : Ձեջեց գրաբար ստորադասականի բարբարոսութիւններն (Ա՛րդ ընդէր ոչ ողջացուցանիցեն . եղնիկ) . կեայցեմ , կեցեմ , կեայցես , կեցես , կեայցէ , կեցէ , կեայցեմք , կեցեմք , կեայցէք , կեցէք , կեայցեն , կեցեն . թէ այս բոց մի բացատրիկ երեւոյթ ունի , սովորական է սա .

թաքչիցիմ , թաքչիցիս , թաքչիցի , թաքչիցիմք , թաքչիցիք կամ թաքչիջիք , թաքչիցին : Ստեղծեց ստորադասականի անկատարն , յուսէ զուրի էր գրաբարն : Սա , ճապաղ եւ երկդիմի , կ'ասէր . « Մատուցաք ըզ թուղթն արքայի . » անհնար է որ աշխարհաբարն գործէ մի այսպիսի թերութիւն , զի կ'ասէ . « Թուղթն արքային մատուցանք » եւ « Արքայի թուղթն մատուցանք » : Տրական բառերով պարզեց գրաբարի նախդրական խնդրառութիւններն . առաքէին « միմեանս , հաւատամ է լոյսն , պատրաստէին յորս , ստէ ցը նա , փոխանակ բարութեանն 'զոր արար ընդ նոսա : Գրաբարի մէջ , « վարժապետս » կը նշանակէր « ես վարժապետ » , « իմ վարժապետ » , « այս վարժապետ » . աշխարհաբարն եկաւ սոյն ծառութիւն ծաւալել այս ամպամած խնդիրի վրայ : Աշխարհաբարն կործանեց գրաբար տառադարձների ճիճաղաչարժ ամբարտակն , որով կ'ասեմք այսօր « Շէկէլ » եւ ոչ « Աքլեգեգ » , « Շաղօսուխան » եւ ոչ « Քատէաբրիանդ » , « Լայվէնհէք » եւ ոչ « Դեուուուենհոյեկի » :

Ուրեմն արդար է ասել թէ աշխարհաբարն մի առաջխիմութիւն է գրաբարին վրայ : Հայն ստորառոր է հրճուիլ , ասենելով թէ իւր հին լեզուի յաջորդած է մի լուսագոյն բարբառ :

Նա մի մեծ առաւելութիւն ալ ունի գրաբարին վրայ , զի ընդունակ է բարեկարգումի , մինչ գրաբարն անբաճարարելի է իբր հաստատ լեզու : Աստ կանգ կ'առնում ակամայ , զի օրն ահա կը տարածամի եւ մեզ հարկ է փակել մեր նիստ :

1873, ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 23.

Պարոններ,

Նախորդ նիստին մէջ, հաստատեցի թէ գրաբարն աւելի անկանոն է քան աշխարհաբարն, թէ հիներն անճաշակ եւ անտրամաբան էին իւրեանց բարդութիւնները մէջ, թէ գրաբարի ուսումն լուրջ դժարութիւններ կընծայէ, եւ թէ առաջին թարգմանիչներն ալ գերծ չէին այն թերութիւններէ՝ զորս դիտել տուի ուրիշ հին մատենագիրները վրայ. անցայ աշխարհաբարին, ոյր անթիւ առաւելութիւններն թուեցի որքան կը ներէր ժամանակս, զի յայտ է թէ կարելի չէ այնքան սուղ միջոցի մէջ երեւան հանել գրաբարի բոլոր թերութիւններն, աշխարհաբարի բոլոր կատարելութիւններն: Ուստի, կը մնայ ինձ պատասխանել նաեւ մի քանի առարկուներէ:

Եւ նախ, ձեզ հետ մի վայրկեան ենթադրելով թէ գրաբարն Հայաստանի մայր լեզուն եղած լինի, կը հարցնեմ ձեզ. է՞ր ծնու աշխարհաբարն: Այժմ որ հաստատուած է սորա հնութիւն, կրնա՞ք չը համուզուիլ թէ աշխարհաբարի դաճակալումն մի բնական օրէնի գործադրումն է: Ուրեմն, թէ աջողիք երբէք ազգային լեզու անել գրաբարն, որպէս կը տենչաք, չէ՞ք մտածեր թէ մի օր այդ գրաբար աշխարհաբարին

ծնունդ պիտի տայ նորէն, որպէս պատահեցաւ անցեալին մէջ: Կ'ուզէ՞ք որ կորչի հայութիւնն այդ ելեւէջները մէջ:

Կ'ուզէ՞ք որ աամիկն իւր բերանի մէջ առնուինք որ « նուիրական լեզու » կ'անուանէք դուք. չը գիտէք թէ կրնայ սրբապղծել 'զայն, յօշոտելով եւ « խառնափնդորելով », որպէս կ'ասէ Եզնիկ: Գրաբարն հին դրամները պէս է. թանկազին, այլ ոչ գործածական: Թէ մեր աամիկ գրաբար խօսէր այժմ, նա, որ « քէնճէքէներուն ճամբը ճարտի քաւարիչը ըրէ ասոր » կ'ասէ, պիտի ասէր. « Այսօր ըզ ճամ քէնճէքից ճարտի քաւարիչը արա: » Այդ աամիկ չէ՞ որ, ուզելով գրաբար խօսիլ, այլանդակ նախադասութիւններ կը կազմէ, որպէս սա. « Գնեցի թնգանօթ մի կոխածոյ ի ձանապարհանցանէտօթեվանէ » որ կը նշանակէ. Եզնիկէն հաննորան պէր դօք պասմա սարըն ալր՝:

Նոցա, որք դեռ կը կարծեն թէ կարելի է ընդհանրացունել մի-պարզ գրաբար, կը պատասխանեմ թէ պարզն իսկոյն ձոխի կը փոխուի, զի չբեղն է հրապուրիչ: Ճարտարապետի ճարտարութիւն կ'ասեն դմա. ճարտարապետն է որ կը համուզէ թէ կարելի է քիչ ծախքով կատարել ինչ որ սպա այնքան սուղի կը նստի:

Այլ, կ'ասէք ինձ, պէտք չէ որ մի ազգ երկու լեզու ունենայ. ուրեմն հարկ է բառնալ ոչ աշխարհաբարն, որպէս կը ցանկաք, այլ գրաբարն, որ կ'որած է արդէն: Արդարեւ, մի քանի ժողովուրդները պէս որք գրական ժա-

ուանգութիւն չ'ունին, թէ հայ ժողովուրդն չ'ին յիշատակարաններ չ'ունենար, դադարաւոր պիտի ունենայիք զբարբարին վրայ: Ո՞չ տալաքէն արդի լեզուին միայն պիտի տայիք այն կարէւորութիւն 'զոր այժմ կը զլանաք նմա: Ո՞չ տալաքէն ազգային առաջգիմութիւնն նոր թուիչ պիտի առնուր սովաւ:

Գրաբարն «սրբագան լեզու» կ'անուանէք. կը ներէք ինձ ասել թէ ես, տասիներորդ դարի զաւակ, չ'եմ հասկանար թէ ինչ կը նշանակին «սուրբ լեզու» եւ «անսուրբ լեզու»: Նաեւ, չ'եմ հասկանար թէ ինչ կ'ուզէք բացատրել երբ կ'ասէք թէ մեր պապերի դէմ ապերախտութիւն է չը հետեւիլ նոցա լեզուի: Ինչ, որպէս զի երախտագէտ համարուիմք, պարտաւոր եմք վարուիլ այնպէս որպէս կը վարուէին նոքա. Էր ուրեմն չ'էք կրեր այն հագուստներ 'զորս կը կրէին նոքա. Էր կ'արհամարհէք այն աստուածներ 'զորս նոքա կը պաշտէին: Բանաստեղծներն ասած են թէ սէրն տղայ եւ կոյր կ'անէ մարդն. կը տեսնեմ թէ իրաւունք ունին, քանի որ ձեր գրաբարասիրութիւնն այն արդիւնն արտադրած է:

Մեծապատիւ սլաշտօնակիցներէս մին սուարկեց թէ գրաբարն, իբր լեզու, աշխարհաբարէն քաղցրագոյն է: Չ'եմ կարծեր թէ իրաւունք ունենայ այսպէս մտածել: Ըստ ինձ, թէ մի գրաբար գործ թարգմանուի մի ընտիր աշխարհաբարի, թարգմանութիւնն բնագիրէն քաղցրագոյն կը հանդիսանայ: Ալիշան վկայած է թէ գրաբարն «քաղցրութեամբ կամ ներդաշնակու-

թեամբ քանի մը լեզուէ վար կը մնայ». ներեցէք ինձ յաւելել թէ այդ «քանի մը» բարբառների մէջ է նաեւ աշխարհաբարն, նուրբ ականջների, շոյտ լեզուների յատուկ: Արդարեւ, կը հարցնեմ անաչառ ոգիների, ներդաշնակ է սա լեզու.

«Այլ եւ ոսոխք ոմանք արդեօք չարանախանձք յաչաղիտք զզուիցեն ըզ ձեզ եւ կրճիմս բարւոյն կամիցին արկանել. համայն զանգիտեօյլք մի:» Հ. Արսէն Բագրատունի կը վկայէ թէ աշխարհաբարն քաղցրագոյն է գրաբարէն, երբ կը գրէ իւր «Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց» ի մէջ. «Եւ յաշխարհիկ խօսս ամենայն գաւառաց հայաստանեայց հասարակ սովորութեամբ բազում էօք եւ օք փոխեալ են 'ի է, որպէս յայտնի է նկատողաց. սիրեց, կանչեց, գնացել է, եկել է. էգի, հէր, մէր, փէտ, եկէք, տղէք, եւ այլն, են սիրեաց, կանչեաց, գնացեալ է, եկեալ է. այգի, հայր, մայր, փայտ, եկայք, տղայք: Եթէ այս սովորութիւն հնչելոյ կամ փոխելոյ զէք եւ զօք 'ի է, է, ընտրութեամբ նորոգեալ հաստատեցի յազգիս, ոչ սակաւ քաղցրութիւն շահեսցի յայսմ մտին լեզուս հայկական, նուազելով այբից որ կարի շատ են:» Ահա մի ուրիշ վկայութիւն. «Են եւ ոմանք կիտածայնք կամ սուրք եւ շշողք, որպէս զ, ժ, ծ, ձ, ճ, ը, չ, ջ, շ, ս, ց. եւ ոմանք կոկորդային, խ, զ, հ, յորոց զգուշալի է ըստ կարի չխուկել յանդէպս, մանաւանդ զհնգեսեան ծ, ձ, ց, խ, զ, զի ճիւղաղագոյնք են եւ անախորժք ականջաց:» Այսպէս կը գրէ Բագրատունի. եւ ես կը յաւել-

լեւ՝ թէ աշխարհաբարն այդ տգեղ ճայներէ շատերն արտաքսած է, չը հետեւելով գրաբարին որ լի է ոչերով եւ ջեջերով:

« Թէ գիրն լեզուի տեսանելի եւ տեւական մարմինն է, կը գրէ 'նօտիէ, արտասանութիւնն է նորա հօգի: Սա կը կենդանացունէ 'ղայն, կը պահպանէ 'ղայն, կը կարգաւորէ եւ կը փութացունէ նորա առաջըլիմութիւններ, վերջապէս կը մաշեցունէ 'ղայն, եւ այնուհետեւ կը լքէ 'ղայն: Ոգէվար լեզուներն առաջին մահանչանն է քմահաճ եւ կամապաշտ խանդարումն արտասանական:» Արդ, գրաբարի արտասանութիւնն իսկ անձանօթ է մեզ, զի չը կայ ժողովուրդ որ խօսի 'ղայն. սմա համար է որ գրաբարի շատ խնդիրներն անլոյծ պիտի մնան յաւիտեան: Աշխարհաբարն լուսապայծառ է, զի կենդանի է նորա ճշմարիտ գոտատու. — ժողովուրդն: Արարատ աշխարհ կը խօսի 'ղայն:

Ալիշան կը գրէ «Բագմավէպ»ին մէջ. «Հայկական լեզուն կը պահանջէ որ եթէ ամէնք չէ՝ բայց ոմանք խիստ լաւ գիտնան զայն, հանդերձ արեւելեան եւ յունական լեզուներով, որպէս զի իմանան եւ իմացընեն՝ թէ որն է զուտ հայկական բառ եւ ոճ եւ զրոյց, որն է եկամուտ. արդեօք սկզբնական կամ անխնուն լեզու է հայերէնը, թէ ազգակից հին պարսկին, թէ խնամի սանաքրիթ կամ հնդկա-գերմանացի լեզուաց. որ լեզուաց աւելի նման է եւ որ մասով. որոնք են իրեն բնիկ եւ ուրիշներէն զանազանող յատկութիւնները, որով նաեւ իմացուի թէ մեր

բարեացապարտ Թարգմանիչք որչափ օգուտ ըրեր են մեր լեզուին կանոնաւորելուն, եւ արդեօք մլասս մ'ալ ըրեր են շատ հետեւելով յունական քերականութեան եւ բացատրութեան: Այս բաներուս համար հարկաւոր կը սեպեմ Հայոց դաւառական լեզուներուն եւ բառերուն գիտութիւնն ալ, մանաւանդ այն Հայոց որոնք միշտ իրենց հայրենի լեզուով խօսեր են, առանց թուրքական լեզուի խառնութեան. վասն զի ինծի կ'երեւնայ թէ որչափ մեր նախնեաց գրաւոր աւանդներուն մէջ հարազատ հայկաբանութիւն կայ, նոյնչափ մ'ալ այդ դաւառական բառերուն եւ բարբառներուն մէջ կը գտնուի:» կը տեսնէք թէ, ըստ Ալիշանի, գրաբարի կէսն աշխարհաբարի մէջ պահպանուած է. ուրեմն, գրաբարի օգուտն իսկ կը պահանջէ աշխարհաբարի զարգացումն: Ո՛չ սալաքէն աշխարհաբարն պահած է մեզ սա բառեր. ծռաղատիկ, արեղաթող, ծծմայր, ճղակոտոր, մայրտեսիկ, եւ այլն:

Մեզ ծանօթ գրաբարն մի լեզու է կրօնական եւ պատմական միայն, զի կրօնագէտի եւ պատմիչի դորձեր միայն հասած են մեզ. ուրեմն այդ լեզուի միւս երեսն այնպէս է մեզ համար որպէս Ամերիկա Դիօմազոսէ յառաջ: Աշխարհաբարն ճոխագոյն է գրաբարէն, զի, սորա բոլոր գանձեր կարենալով գործածել, կը յաւելէ նոցա վրայ իւր յատուկ հարատուութիւններ, ոյց հպիլ ներելի չէ գրաբարին: Աշխարհաբարի գրականութիւնն աւելի ճոխ է քան գրաբարինն, զի հին եւ նոր գիտութիւնների ներկայացուցիչներն

ունի իւր մէջ : Եւ ինչ թողած է մեզ մեր հին դրականութիւն . Պ . Ստեփանոս Նազարեանց , «Վարդապետարան կրօն» ի մեծահմուտ հեղինակին , թող խօսի ձեզ . «Հայոց խղճալի ազգը երկար ժամանակ անուսումն մընալով , շատ փոքր կամ ամենեւին ոչինչ ծանօթութիւն չունենալով եւրոպական բաղձօրինակ լուսաւորութեան մասին , այլեւ բոլոր ազգի ուսումնականութիւնը փակած մընալով արեղայական խղճերի մէջ եւ քանի մի միակողմանի գիտնականների ձեռքում , կարծիք է յառաջացել ազգի մէջ՝ որպէս թէ Քերականութիւն եւ ճարտասանութիւն մի այնպիսի գերազանց ուսումն է , որանով պիտոյ էր չայիել եւ կըրել ամենայն գիտութիւն , մինչեւ որ Հայոց հասարակ մարդը եւս՝ քերականութեան եւ ճարտասանութեան անունը տալով կամ լրտելով , մտածում է թէ՛ ինչ իմաստութիւն կայ եւ չը կայ աշխարհիս վերայ՝ նոցա մէջ է պարունակված : Այս բաները խօսելով՝ կամք չունէինք երբէք խոցել կամ վիրաւորել Հայոց քերականութեան եւ ճարտասանութեան պատուելի դասատուքը . այլ հաւատարիմ մընալով առաքելական բանին՝ թէ « Խօսեցարուք ըզճըճարտութիւն իւրաքանչիւր ընդ ընկերի » զի եմք միմեանց անդամք » Եփեռ . 4, 25 . կատարումենք մեր պարտականութիւնը որպէս հասկացող քրիստոնեայ , եւ խընդրումենք որ այդ պարտները իւրեանց ջերմեռանդ գործակատարութեան մէջ՝ այսքան միայն մտածեն՝ որ մի գուցէ կամենալով անկորուստ եւ անա-

բատ պահպանել Հայոց հնախօս լեզուն , զըրկվէինք բոլորովին եւ նորիցը , որ անբուժելի մի խոց կը լինէր մեր սըրտի վերայ : Այսպէս՝ Հայոց անբաղդ գաւակների բոլոր հայիական ուսումը եղել են հին քերականութեան չոր ուցամաք կանոնները եւ հին ճարտասանութեան ձեւերը : արդարեւ մի այնպիսի կերակուր , որ ծանրաբեռնել է ուսանողի ըստամուքը՝ առանց սընուցանելու նորան , առանց կենդանական հիւթ եւ արիւն դառնալու եւ միանալու նորա հոգու եւ սըրտի հետ : Այս բանիս վիպյ է ամենօրեայ փորձը , եւ հաստատութիւն կը տայ ամենայն առողջամիտ անձը որ տեղեակ էր հայազգի մանուկների ողբալի վիճակին : Թող մեր հայ գաւակների տանջանքը եւ տաղտապանքը հին քերականութեան եւ ճարտասանութեան վերայ , որոնց ասպարէզը օրէ օր աւելի նեղանում է՝ ըստ որում մեր ժամանակների հարկաւորութիւնքը ամենեւին այլ են . նոյն իսկ հին մատենագրութիւնը չէ կարող հոգեղէն սընուեդ տալ մեր ժամանակի Հային , ըստ որում չունի իւր մէջ այն սընընդարար նիւթը եւ հիւթը որ լըցուցանէր նորա իմացական պիտոյքը եւ կարօտութիւնը Եւրոպական գիտութիւնք եւ արհեստք՝ որոնց միջնորդութենովը կարողանային մեր տըղայքը ծանօթանալ աշխարհի , բնութեան եւ մարդկութեան որպիսութիւններին , ուրեմն նորանոր գաղափարներ ըստանալ , սընանիլ եւ ճոխանալ այնպիսի տեղ կութիւններով որ հոգեպէս եւ մարմնապէս պահպանիչ էին

ազգի զաւակներին, այդպիսի կենդանական եւ կենդանացուցիչ նիւթեր չը կան հին մատենագրութեան մէջ ։»

Պ. Համբարձում Էնֆիաճեանց կը գրէ «Կուռնկ Հայոց աշխարհին»-ի մէջ. «Մեր վարժապետներն այնպէս են եղել համոզուած (եւ այժմն շատերն են գտնուում), թէ ուսանել Հայ երիտասարդների համար նշանակում է միմիայն գրոց լեզուի կազմութիւնը սորվիլ, գրաբառը հասկանալ եւ գրաբառ շարադրել. ուստի նոքա աշակերտին հէնց սկզբից կարդացածը հասկացնելն աւելորդ են համարել եւ անկարելի ։ Աւելորդ են համարել, որովհետեւ իրանց միակ սարտաւորութիւն են համարել եւ տակաւին էլ համարում են աշակերտին ՀԱՅՎԱՅՍԱՆ սրտորաստել եւ ոչ թէ նրա մտքին եւ սրտին դիւրամբունելի տեղեկութիւններից եւ ծանօթութիւններից նորանոր սնունդ տալով, ուսման ծարուր եւ բարութեան սէրը նրանց մէջ զարթեցնել եւ աճեցնել ։ Ասացի ահաբեկ, եւ արդարեւ ինչ սխալի կարենան հասկանալ աշակերտները Սաղմուտից եւ Կտակարանից, մինչ դեռ վարժապետները իրանք այդ խորհրդաւոր գրքերը հասկանալու համար, բառարաններու եւ մեկնութիւններու կարօտ են լինում ։ Այսպիսի վիճակում գտնուում ենք Հայ աշակերտելոց մեծ մասը եւ սոյն այս մեր օրերումը եւ նոյն խի մեր աշաց առաջեւը, սորա վըասակարութիւնը հասկանում ենք, մեր սրդուց վարժապետաց բռնած սխալ ճանապարհը բամբասում ենք, բայց այս վըասի առաջն առ-

նելու, սորա ճարը խորհելու եւ մի բարուք ուղղութիւն տալու հոգացողութիւնը զանց ենք առնում նաեւ այն Հայ երիտասարդներս, որոնք շատ յաջողակութեամբ կարող էինք օգնել մեր ազգի մանկանց համար իսկական ուսումը հեշտացընելումը ։»

Պէտք է որ այս դասեր անկորուստ մնան մեզ համար, զի մեք սլ սլատիւ ունիմք վարժապետ լինիլ ։

Գալով այն անթերի գրաբարի, 'զոր մի քանի ժողովականներ պանծացուցին աստ, ոչ հիներն, ոյց թերութիւններն ցոյց տուի արդէն, գրած են 'դայն եւ ոչ նորերն, որք գրադատուամէ վեր չեն, թէեւ նոր լեզուների յստակ եւ ճշգրտապահանջ ոգին սպրդած լինի սոցա հին լեզուի մէջ. ուստի այդ անթերի գրաբար, 'զոր մի քանիներ կ'երազեն, ստեղծելի է դեռ ։ Եւ նախ, որպէս գիտէք դուք, գրաբարն իւր միութիւն չ'է գտած դեռ. վենետիկ եւ վիէննա, գրաբարի երկու մեծ դպրոցներն, վէճի մէջ են ց'արդ. էր ուրեմն կ'առաջարկէք մեզ մի լեզու որ սոյքարի քառոսն չ'է կրցած ելնել ։ Պ. Մարկոս Աղաբէգեան, հմուտ աշխարհաբարեան, կը գրէ «Կուռնկ Հայոց աշխարհին»-ի մէջ. «1840ից յետոյ երբ վիէննայու դպրոցը սկսաւ հոյերէն հին լեզուի հետ սարապել. . . մի նոր ճաշակ, մի նոր ձեւ գրութեան գրաբառի մէջ ցոյց տուաւ ։ Վենետիկու եւ վիէննայու Մխիթարեանք սկսան իրար հետ ընկնիլ, մինը միւսին չհաւանիլ. Հայր եղուարդ Հիւրմիւզեանն (Տե-

լեմաքը եւ ուրիշ գրքեր խտաւերէնից թարգմանողը) հրատարակաւ սկսաւ ծաղրել Վիէննայու դպրոցը, վասն զի իրանց մի ահագին հարուած էին բերել մինչեւ այն ժամանակ գրուածներու վրայ . . . Այս երկու վանքերու միաբանք այս վերջին ժամանակներումս վերջին աստիճան ջանք եւ փորձ արին գրաբառ լեզուն կենդանացնելու համար գրուածներու մէջ . ի հարկէ այս մասին մեր մեծ ուշադրութեան արժանի են . բայց իրանց մէջ տարուց տարի գրաբառ լեզուի մասին եղած ամենազգալի փոփոխութիւնները մարդուս վրայ մի յուսահատութիւն են բերում: Վենետիկու Մխիթարեանց գրաբառ հեղինակութիւնն ու թարգմանութիւնն այն աստիճան զանազանում են իրարից որ կարծես թէ այլ եւ այլ դաւաններումը գրուած լինի . ամէն մէկ հեղինակ կամ թարգմանիչ իրա համար մասնաւոր մի դպրոց կ'կազմէ, որու մէջ տարիներով աշխատել ու աշխատել է եղնիկներու եւ եղիչներու հետեւելու կամ նմանելու, էլի չի յաջողել . խտաւական թեթեւ ոճու երփնախայլութիւնն է իրա գրաբառ լեզուի ազնուութիւն եւ գեղեցկութիւն ասուածը . իսկ Վիէննայու Մխիթարեանք իրանց գրաբառ գրուածոց մէջ աւելի միութիւն, դաշնակութիւն եւ միօրինակութիւն ունին, բայց սրանց գրաբառ լեզուն էլ ըստ Վենետիկու Մխիթարեանց մի հերձուածողութիւն է, մի նորոճեութիւն է իրանցից զանազանուելու համար . ուստի թէ մինը եւ թէ միւսը անդադար կանդեն թէ իրանք են ճշմարիտ հետեւող եւ նմա-

նող աշակերտ մեր նախնեաց ոսկի դարու լեզուին եւ գրականութեան: Որո՞ւ քննադատութեան դիմենք այս բանս ստուգելու եւ որոշելու համար. . . »

Աշխարհաբարն գրաբարի աղաւաղումն է, կ'ասէք: Չը նկատելով թէ նա ոչ գրաբարի, այլ մի հնագոյն աշխարհաբարի սերունդն է, կը պատասխանեմ թէ հինն փոխուելով կը նորուի անշուշտ: Գրաբարն ալ այսպէս վարուած է հայկեան լեզուին նկատմամբ. ոչ սպաքէն այժմի աղաւաղումն է այժմ. ոչ սպաքէն խրեան+անյիւրի աղաւաղումն է խրեան+անյիւր. ոչ սպաքէն սանաքրիդ Բրաբրեմանի աղաւաղումն են պայժան եւ պոժան. ոչ սպաքէն այրել դէնտ աբարի (սանսքրիդ ախար-վան) աղաւաղումն է, աբրել եւ վերջապէս այրելի փոխուած: Եւ քր զլանալ աշխարհաբարին այն ազատութիւն 'զոր վայելած է գրաբարն: Ի՞նչ իրաւունքով չէք ներք արդի լեզուին րեանելն րեանելի փոխել եւ աւազեան աւազելի: Ո՞չ սպաքէն չը կայ լեզու որ այսպէս վարուած չը լինի: Յուներէն եկամտիւնն ճայանդիք կը լինի անիլերէնի մէջ եւ դոթերէն հապտիտիտեան հետ:

Հանրի է ուրեմն պատասխանել նոցա որք կ'ասեն թէ աշխարհաբարն գրաբարի վիժածն է, իբր թէ Արմենակ Հայկի վիժածն լինէր եւ կորիւնն առիւծի: Թողէք որ անի այդ կորիւն, թողէք որ ծլին իւր բաշեր մեծաշուք, թողէք որ բնութիւնն մի թագ բողորէ նորա ճակատի վրայ. նա պիտի վեհապետէ իսկոյն, եւ իւր ա-

հեղ մուռնչ ցունց պիտի տայ անտառներին : Աշխարհաբարն արդէն կատարած է իւր առաջին փորձեր, եւ յաղթական հանդիսացած : Այդ լեզուով է որ Պատկանեան, խորագրաց բանաստեղծ, անմահ տաղերի մէջ ձուլեց ազգի սէրն եւ հայրենիքի կարօտն . այդ լեզուով է որ Նալբանդեանց, արի նահատակ, արձակեց առաջին ճիշն ազատական եւ բռնակալ դաշերն սարսեց իւրեանց պատուանդանի վրայ :

Աշխարհաբարն օտար է, կ'ասէք : Թէ օտար իսկ լինէր, ինչ կորուստ պիտի կրէինք : Հրեայներն սպաներէն կը խօսին եւ կը գրեն . միթէ սովաւ կորցուցած են իւրեանց ազգութիւն : Թէ «օտար» ասելով ուրիշ լեզուներէ աշխարհաբարի մէջ մուտ գտած բառերին եւ ոճերին կ'ակնարկէք, կը մոռնաք թէ գրաբարն աւելի բազմաթիւ լեզուներէ փոխառումներ արած եւ հայացած է 'գայնս : Այսինքն չ'է խորշիւր հայացած բառ անուանել +շեւ, +իւ, կոյեւ, կոյակ, շոհայ, քրեհ, րոպրակ, կոպու, եւ այլն քուրդ, պարսիկ եւ արաբ բառերն : Օտմանեան ազգի գրական լեզուին մէջ, հարիւր բառի վրայ ութսունն արաբերէն է, տասն պարսկերէն եւ տասն միայն թուրքերէն . նա ոչ նուազ գեղեցիկ է սովաւ : Թէ աշխարհաբարն մեր լեզու չ'է, որ ազգի լեզուն է ուրեմն : Թէ օտմանեան լեզուին հետեւած է, որպէս կը պնդէք, նախընտիր է գրաբարէն, զի սա մի անկեալ յուներէնի հետեւած է, մինչ նա մի ոսկեգարեան լեզուի :

Սակայն, գիւրդին է ինձ հաստատել թէ աշ

խարհաբարն մի ազգային լեզու է հարազատ : Կարծել թէ աշխարհաբարն թուրքերէն է, զի մի քանի բառեր եւ ոճեր առած է թուրքերէն, այնքան անհեթեթ է որքան երբ Բօսդէլ կը պահանջէ որ թուրքերն Հայերէն սերած լինին, զի թուրքերէն կը խօսուի Հայաստանի մէջ :

Որպէս այն հին ազգեր, որք տիրապետած են Հայաստանի վրայ, իւրեանց լեզուներն հետքերն թողած են գրաբարի մէջ, մեր արդի տիրապետներ յաւէտ կամ նուազ ընդարձակ աղբեցութիւն ունեցած են մեր լեզուի վրայ : Մասնաորելով խնդիրն օսմանեան ժողովուրդին վրայ, կը խոստովանիմ թէ սորա լեզու կրցած է թափանցել մեր աշխարհաբարի մէջ . կայ հպատակ ազգ ոյր լեզուն անխառն մնացած լինի . Յոյնն իսկ, այնքան նախանձախնդիր իւր ազգային լեզուի, տեղի տուած է յաճախ ոյր ներգործումի : Սակայն, թուրքերէնն աշխարհաբարի կեղեւին վրայ միայն կրցած է ազդել եւ իւր միջամտութիւն կասած է նորա անխախտ հիմի առջեւ : Կրնամք այսպէս խօսիլ գրաբարի յուներէնէ փոխառումներին նկատմամբ . թող պատասխան տայ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Այվազեան . «Մին ի թարգմանչաց անտի մերոց՝ երանելին Դաւիթ Անյաղթ Ներգինացի . . . հնարեցաւ հելլենացուցանել ըստ կարի զլեզուս մեր . զգեցոյց սմին ոչ միայն զձեւ եւ զհանդերձ հելլենականին, զի այսպէս ասացից, այլ եւ զմիսն եւ զմարմին, միայն զօսկերոտին կամ զկմախսն պահելով հայկականս, եւ այնպէս առաջի արար

ազգիս մերում մեծահատոր գրուածս՝ յանօգուտ որոճումն ուսումնասիրաց եւ գիտնոց, եւ յանտեղի հիացումն տգիտաց եւ սրարդամտաց:»

Նոր հայերէնն փոխառումների մէջ մի տարբերութիւն ունի հինէն, սա թէ օտար բառերն անփոփոխ կը պահէ, մինչ հինն գիտէր ճարտարապէս գողել եւ օտարն հայ հագուստով ծպտեցունել: Վկայ է ինձ հասարակ: Այս ճարտարութիւն կը նշմարուի դեռ այն գրաբարեանների վրայ որք, դասարանի տախտակին վրայ ուսանողին իւր դաս գրել տալէ յետոյ, «աւրէ» ասելի տեղ «աւերեա» կ'ասեն նմա, եւ, երբ ուզեն վանել մի շուն, «'գճտ» կը ձայնեն: Թէ մեր հին մատենագիրներ որչ լինէին, թուրք բառերն պիտի կողոստէին մի հայ երեւոյթ տալով նոցա. չը պիտի ասէին պալատ եւ ճանաչելի, որպէս կ'ասէ այսօր մեր անկեղծ ուսմիկ, թուրքերէնի հետեւելով պարզապէս. այլ, մի հայ կական պոչ կցելով նոցա, պիտի ասէին — 'զօր օրինակ — բահլատի եւ ճանաչելի. եւ պիտի դար մի օր ուր մի պատուելի, նման այն պատուելիների 'զօրս կը նշմարեմք դեռ մեր դպրոցների մէջ, պիտի պնդէր թէ Հայն թուրքէն փոխառած չէ այդ բառեր, այլ թուրքն Հայէն, եւ ստուգաբանական խաղերի պիտի գիմէր որպէս զի կարենար մի փաստ դռնել: Պիտի ասէր, 'զօր օրինակ, թէ ճանաչելի կը նշանակէ «նիւթ 'զօր ւոճօղն, այսինք չափազանց ուսողն, իւր ճան կը դանն»:»

Այլ թողումք ընկերական ստորին խառնուրդ,

'զօրս մութն կը պատէ ց'արդ, եւ քննեմք վերին խառնուրդ լեզուն, գրական աշխարհաբարն:

Պէտք է գիտնալ թէ Հայն յաճախ բառ առ բառ թուրքերէնի կը թարգմանէ իւր աշխարհաբար ոճեր, երբ հարկադրուի թուրքերէն խօսիլ, եւ, ասպա, թուրքերէնի ոչ այնքան քաջահմուտ սնձեր, այդ նմանութիւն տեսնելով, կը խարուին եւ կը կարծեն թէ թուրքերէնի հետեւած է աշխարհաբարն, չը մտածելով թէ թուրք լեզուն մէջ անընդունելի են այդ անհարազատ ոճեր: Պէտք է գիտնալ թէ աշխարհաբարն օտար ոճերի տեղ կարող է ազգային ոճեր գործածել. ո՞վ կ'արդէլէ ասել պիտի որ եւ ոչ պիտի կ'ախել, յանի ախել եւ ոչ երբեք կ'ախել: Պէտք է գիտնալ թէ պարագայներ կան ուր օտար ոճերի դիմելէ աւելի ծաղրելի է դիմել գրաբար ոճերի. թէ թէ՞ որ եւ անհարազատ է, ծաղրելի չ'է ասել թէ՞ խել, որպէս կը պահանջէ գրաբարն (Գան ոչ ըմպիցէ եղնիկ): Պէտք է գիտնալ թէ ամեն լեզուի հետեւի է օգտակար փոխառումներ անել ուրիշ լեզուներէ. մեր այժմ կրնամք այնպիսի ոճեր գործածել որք անձանթ էին մեր պատերի. ո՞վ կը դադրի շոգէնաւով ուղեւորիլէ, նկատելով թէ իւր պատեր չ'են գործածած 'զայն: Պէտք է գիտնալ թէ աշխարհաբարն շատ նմանութիւններ ունի թուրք լեզուն հետ որք պատահական են. քանիներ կան որք, մի ձայնական նմանութիւնէ խարուած, կը կարծեն թէ որք եւ, փարսեւ, որք սել, ճէպ, խմբ, խա՞ թուրքերէնէ առուած են,

իրբ թէ այլ ալ Ֆռանսերէն այեւորի հետեւողութիւնն լինէր: Պէտք է գիտնալ թէ, այսպէս, շատ ոճեր կան որք թուրք կը կարծուին, մինչ հարազատ են մեր ազգային լեզուի. շատեր կը կարծեն թէ Վարէ Գեղ թուրքերէն «- երկնի թարգմանութիւնն է, չը գիտնալով թէ «Ի սիրոյ տեղ» գրած է Եզնիկ:

Մէ, հարցական, Դէ, թէական, թուրք չեն, որպէս կը պնդեն մի քանիներ: Կը, որ, ըստ Գաբրիէլ Ա. յիշատեանի, աշխարհաբարի զարմանալի յատկութիւններէն մին է եւ ոյր գործածումն կը նշմարուի խտալերէնի եւ այլմաներէնի մէջ, թուրք չէ բնաւ, որպէս կը պնդեն մի քանիներ. հիների կայ եւն է, կայ ու, կու եւ վերջապէս կըլ փոխուած, որպէս կը վկայէ Ա. յորնեան. ուրեմն կը եւրոպայ կը նշանակէ կայ եւ եւրոպայ. գաւառների մէջ կ'ասեն ց'արդ. «Խնդայ կայ:»

Եւ, չը մոռնամ ասել 'զայն, որպէս գրաբարն ազգուած է սլարսկերէնէ, թուրքերէնն ալ ազգուած է. ուստի, զարմանալի չէ որ աշխարհաբարն, գրաբարի ժառանգ, մի քանի սլարազայների մէջ կը նոյնանայ թուրքերէնին հետ:

Ինչ որ ալ լինի, աշխարհաբարն յանցաւոր չէ, այլ նա որ գէշ կը գործածէ 'զայն. զի, մեր արդի լեզու ձկուն լինելով, ընդունակ է ստանալ ամեն տիպ. ապիկար հեղինակներ կրնան օտարախորթ երեւոյթով լսանգարել 'զայն, մինչ ճարտար գրիչներ գիտեն անխառն ձոյլ տալ նմա:

Թէ հարկ է մի վկայով հաստատել այն գա-

ղափարներ 'զորս արտայայտեցի ձեր առջեւ, ահա Ա. յորնեան որ կը գրէ. «Օրէ օր բուն հին նախնեաց գրուածոցը մէջ այնպիսի անակնկալ ոճեր ու դարձուածներ երեւան կ'ելլեն» որոնք զարմանք են քննիչներուն՝ մասնաւորաբար տաճկերէնի ճիշդ նոյնութեանը համար: Ուրեմն եթէ հին հայերէնին տաճկերէնի հետ նմանութիւնները լսի դիպուածական են, նոր հայերէնին ալ շատ նմանութիւնները նոյն հին հիման վրայ դրուած ըլլալով իրեն բնածին են եւ ընդաբոյս՝ աւանց իրական հետեւողութիւն ըլլալու:» Եւ, արդարեւ, նա, որ չը գիտէ թէ գրաբարն ունի հանել ըւ ձրէք, շատ արամաղիր է կարծել թէ աշխարհաբարի ձրէք հանելն աճըսը ընտրութիւնն է:

Գալով յեւրոպային, 'զոր մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին է Լէրիէի սարուկ թարգմանութիւնն հոչակեց, Ա. յորնեանի կը թողու՞մ սաշտապանել 'զայն. «Միտք առնելու է նաեւ որ քանի մը ոճ որ զուտ տաճկերէնի երեւոյթ ունի, գտնուած է ոչ միայն նախնեաց ռամկ. լեզուին մէջ, այլ նաեւ գրաբարին առաջին ժամանակներէն. ինչպէս է Ձեւրոպային ոճն որ կը գործածենք տճի. համեմատ. Բանին ձեռք չի տար. նոյն կերպով եւ նոյն նշանակութեամբ կը գտնենք գործածուած՝ Ձեւրոպային Ե գարուն սկիզբները. — Ա. յո գիտողութիւնն քանի մը ուրիշ դէպքերու վրայ ալ կը ձգուի:»

Աշխարհաբարն բազմաթիւ գաւառալեզուներ եւ գաւառաբարբառներ ունի, կ'ասէք:

Պէտք է գիտնալ թէ չը կայ լեզու, մշակուած կամ անմշակ, որ չ'ունենայ իւր դաւառալեզուներ եւ դաւառարարեառներ: Պէտք է գիտնալ թէ սոցա բազմութիւն կարող չ'է խափանել մտաւոր զարգացումն եւ հաւաքական առաջդիմութիւնն: Շանչեանցի գործերն իբր դասագիրք կը գործածուին մեր դպրոցներէ մէջ, մեր դասագիրքներ ալ Ռուսիաի հայ վարժարաններին մէջ կը գործածուին. ուրեմն դաւառալեզուներն անկարող են խղել համազգային յարաբերութիւններն: Եւ, արդարեւ, կը կործանի մի ազգոյր անդամներէն մին «Քայլէ, եղբայր» կ'ասէ եւ միւսն «Քեյէ, ախպեր»:

Նազարեանց, իւր «Յաղագս փորձական հոգեբանութեան ճառ» ի նշանաւոր սուջաբանին մէջ, կը գրէ. «Իսկ որք շատախօսեն առ Հայս դանհնարութենէ գրեւոյ յաշխարհի լեզու եւ զսոյն ազացուցանել համարին ՚ի մէջ բերելով դբազմութիւն այլ եւ այլ բարբառոց առ Հայս ըստ այլ եւ այլ տեղեաց, զսակասութիւն միոյ ընդհանրականի, զզարտուղութիւն աշխարհիին բարբառոյ ՚ի գրոցն, զխանգարումն նորին եկամուտ օտարոտի բառիւք եւ ոճովք խօսից եւ որ այլ այսպիսիք. արքղ այդքիկ՝ խոստովանիմք աներկիւղ՝ ոչինչ ապացուցանեն յաչս բանազիտաց՝ բայց միայն զթանձր եւ զողորմ տգիտութիւն իւրեանց. զդոցա կարծիս ցրել եւ յաճիւն լուծանել չ'է գործ որում տեղեակն է ընթացից զարգացման եւ բարգաւաճանաց Եւրոպէականացն դպրութեանց, այլ վասն համառօտելոյ

մեզ դճառս շատ լիցի առաջի դնել իմաստակացդ՝ յորոց միջի երեւի եւ ուսուսմն Սլիվիցիկյ՝ սյր տգէտ իւրոյ իսկ հարազատ ազգի պատմութեանն՝ զինդիրս զայսոսիկ. մեր են եւ չքացան բարգաւաճ այն լեզուք Յունաստանի եւ Հոսովմայ. ընդէր արտաքսեալ ՚ի կենդանի կիրառութեանէ յընկերական կենցաղս՝ կասեալ եւ կաշկանդեալ դնին ՚ի լսիկ խորչս մատենից իբրու յարգանդ գերեզմանի. մեր անհետացաւ պաւսնականն որով երբեմն խօսէին եւ մատենագրէին արք ուստիացիք. յինչ պատճառաց զինի պղատոնական եւ զիմասթեանեան ատտիկարանութեան եւ կիկերոնեան պերճ լատինախօսութեան յաջորդեցին առ Յոյնս ասացեալն նոր յունական δίαλεκτος Ρωμαϊκής καθομιλουμένη, իսկ առ Հոսովմայեցիս՝ բարբառն հասարակ volgare eloquio. առ ինչ Պետրոս իմաստուն թագաւոր Ռուսաց ՚ի բաց զլուսնականն վտարեալ՝ քաղաքադրեաց զնոր բարբառն ազգային, ուստի հեազհեաէ վերածեալ ծաղիկեցաւ սյժմեան լեզու եւ դպրութիւն Ռուսաստանեաց. սյր վասն հին լեզու գրոց՝ որսիսի տեսանի ՚ի թարգմանութեան աստուածաշունչ մատենին Ռուսաց եւ ՚ի ժամանակագրութեան Նեստորի արեղայի կիւիվացոյ՝ ոչ սրահեալ պահպանեցաւ առ ՚ի լինել գործարան լուսաւորութեան՝ եթէ հնարաւոր ինչ էր սյդ. ասացին մեզ հնամուլ իմաստակաքդ, զի ՚ի դոցանէ ուսեալ գիտասցուք. ասացէ մեզ եւ պարոն Սլիվիցիկյ՝ եթէ ուսեալ ինչ իցէ ՚ի նկարագրէ քաղաքականութեան իւրոյ իսկ համա-

րին ազգի . խակ եթէ ոչինչ ուսեալ է դոցա միանգամայն, ուրեմն մի ամաչեցոցեն նախ ինքեանք ուսանիլ եւ ապա զայլս ուսուցանել . վասն զի կոյր կուրի առաջնորդ՝ երկուքին ՚ի խորխորատ անկանիցին : »

Չը յիշելով հին լեզուներն, որք զուրկ էին միութիւնէ եւ մինչեւ խակ գրական միութիւնէ, զի, 'զոր օրինակ յոյն հեղինակներին մէջ, Հոմեր յոնիական գաւառալեզուն գործածած է, Պլատոն ատտիկեանն, Թէսկրիտ դորիականն եւ Սափոյով եւտլեանն, ձեր առջեւ կը հանեմ նոր լեզուների վիճակն . քննեցէք 'զայն, եւ պիտի համոզուիք թէ ոչ մին ունի այն միութիւն 'զոր կը պահանջէք :

Ֆռանսական լեզուն, այնքան պայծառ եւ այնքան ընդհանրացած, ոչ ապաքէն ունի հակոտնեայ գաւառալեզուներ, որով մի Ֆռանսացի, մի ուրիշ Ֆռանսացիի հետ տեսակցիլ ուզելով, թարգմանի դիմել կը ստիպուի յաճախ : Ֆռանսաի մէջ, զիւր լեզուն ունի սաւըն, բէգաւ, նօման, պարբօն, լօնէ կամ օպրապիէն, շամբլօս, բօպրօվէն, սենթօնօս, դոռանօս, պետիշօն, պոռլիէն, ֆրանֆօնթօս գաւառաբարբառներն, զիւր լեզուն ունի բօօվանսալ, լանկօսիէն, կասօն, զիւրանէս, լիմօպլէ եւ այլն գաւառաբարբառներն :

Թող չ'ստեն ինձ թէ սոքա գրականութիւն չ'ունին եւ թէ գրական լեզուն մի է, զի կրնամ ցոյց տալ ժամակներ, Օպանէլներ, Միսոգաւներ, Կոսաներ, Ռուսանիլներ, Սապօլիներ, Բէյ-նօլներ, որք բօօվանսալ գաւառալեզուով գրած

են եւ կը գրեն, Կրնամ ցոյց տալ նաեւ Սպանիաի երեք գրական լեզուներն . Գաալլիլեան, Կալիսեան, Գադալցօն-Վալէնսիական :

Մեք ալ, ըստ Այտընեանի, չորս գաւառալեզու ունիմք, որք անհասկանալի չ'են մի ուշագիւր հայադէտի համար . Երկու բան դժարիմաց կը հանդիսացունեն մեզ 'զայնս . օտար բառերն, որք մուտ գտած են նոցա մէջ եւ երբեմն այլափոխուած, եւ գաւառացիի շոյտ եւ հնչուն արտասանութիւնն, որով լեռնական Ձէյթուեցիի « Չիւրօ հազօր բեռ աւտարէօն վօլօ » ն մի հանելուկ կը թուի մեզ, մինչ « Չորս հազար բեռ աւետարան վիլայ » կը նշանակէ եւ ոչ ուրիշ բան :

Կոտտանդնուպօլիսի գաւառալեզուն կ'ասէ . « Թախթ մը ճեպի պելէկ ճակլէն-նէ-նէր օյնճաի պէյի օյնպօնի կ'ընեն կոր փլէրը » Վանի գաւառալեզուն կ'ասէ . « Էս քիօ լոֆաֆ ճասալի կ'եղնայ էսս՝ հեմն նախ արէ, հեւ չ'իմ պեղաբէ՝ մտիկ անիմ սհալ սհալ : » Տիպիսի գաւառալեզուն կ'ասէ . « Էս ինչ անիծած մարդի բաստ էկանք էս օր տօ՝ հէնց ամէն բանն էլ լարս ա գալիս : Հարս մլի էն հացն էլ, էն ջուրն էլ, իսկոյ բալի մէջ ընկանք » Իլվովի գաւառալեզուն կ'ասէ . « Ալ իժով պի սիրէի ըլլալ հետ ճախն բեճբեղնունը՝ քան քալլաւոր զիրիպլ պարլիմունն մօտը, որ անիալը նացա հախին կի քաշին : » Օտար բառերին տեղ դրէք հայ համանիչներն, եւ պիտի տեսնէք թէ չորս գաւառալեզուներն ալ զլրլրիմաց են :

Ամեն լեզու ունեցած է այսպիսի բաժանումներ, մինչեւ որ մին ի սոցանէ, գրական կամ

քաղաքական ներգործումով, բարձրացած եւ ընդհանրացած է : Տանդէ, Իտալիաի անմահ բանաստեղծներէն մին, Դուդանաի գաւառաւե-
զուն նախընտրեց եւ նովաւ գրեց իւր գործեր-
եւ դա եղաւ այնուհետեւ Իտալիաի նոր գրա-
կան լեզուն : Այդ ընտրութիւն կատարուած է
մեր մէջ . կոստանդնուպօլիսի գաւառաւեզուն
կոչուած է նոր հայերէնի հիմն լինիլ, որպէս ու-
տանիկն հին հայերէնի հիմն եղաւ : Թէ մեր նոր
գաւառաւեզուների մէջ յուսեցոյնն իսկ լինէր
նա, ամբողջ ազգն սլարտաւոր էր ողջունել՝ զայն
իրբ մի կատարուած իրողութիւն . օգի լեզուն
հնադոյն եւ քաղցրագոյն էր քան զիլ լեզուն,
այլ սա եղաւ ֆուանսերէնի հիմն :

Սահլոյն, մի անաչառ քննութիւնէ՛ յետոյ,
զիւրին է համադուիլ թէ՛ կոստանդնուպօլիսի
գաւառաւեզուն լաւագոյն է մեր միւս գաւառա-
ւեզուներէ, զի հին հայերէնին նմանագոյնն է
իւր բառակազմութիւնով, իւր ուղղագրութիւ-
նով, իւր արտասանութիւնով, իւր քերականու-
թիւնով . իւր գրականութիւն, ճոխ եւ ընդար-
ձակ, նախաթու կը հանգիսացունէ՛ զայն մեր
բոլոր գաւառաւեզուների մէջ . եւ զիւրին է նշ-
մարել թէ սոքա ընդհանուր ձկտում ունին հա-
մակերպիլ նմա, որպէս կը վիպիկն հեռուոր եր-
կիրներէ յղուած յօգուածներն որք յաճախ կը
հրատարակուին մեր թերթերի մէջ : Այս լեզու
մի Օտեանի գրիչին տակ կը վսեմանայ, մի Սրի-
մեանի բերանին մէջ կը թօղէ, մի Ալիւանի խանդն
կը մարմնաւորէ, մի Պէշիկթաշլեանի քնարն կը

վառէ, մի Դուբեանի յետին շունչն կը քաղէ :
Այս լեզու չը պիտի մեռնի, զի անմահ պիտի
մնան այն հանճարներ որք նովաւ եկան ի
յայտ :

Ն. Զօրայեան, լուսամիտ հեղինակ, իւր « Ըն-
թերցասիրութիւն » ի մէջ կը գրէր 1852ին . « Ինչ
որ ընենք, որչափ ալ աշխատինք, ալ ասկէ ե-
տեւ անհնար է մեզի, ազգին այս ցրուեալ վի-
ճակին մէջ գրաբառ լեզունիս ընդհանուր լեզու
մը ընելու : Այս կարծիքը ասկէ քանի մը տարի
առաջ առաջին անգամ հրատարակելովս՝ ազգին
մէջ ինքզինքնին ազգասէր կարծեւ տալու փա-
փաքող ումանք զիս թշնամանեցին . բայց ես ծի-
ծաղեցայ վրանին, սպասեցի, որ ժամանակը
օգնութեանս հասնի կարծեացս ուղղութիւնը
հաստատելու . վասն զի, դիտելի, որ ատենօք
կալիլէսն ալ որքաքննութեան տեսանին սուրբ
դատաւորները քիչ մնաց կը խորովին կոր աշ-
խարհ կը դառնայ ըսելուն համար . . . Բայց դո-
ւութիւն-Աստուծոյ, որ հիմակ ժամանակը շատ
փոխուեցաւ գոնէ մեր մայրենի լեզուին համար,
ալ հիմոյ ինծի հետ մէկ տեղ շատերն ալ համո-
զուած են որ գրաբառը հասարակաց լեզու չենք
կրնար ընել, այլ փոխարէն մեր աշխարհաբառ
լեզուն զարդարելու ու տարածելու է . . . Եթէ
մէկը կ'ուզէ մտաւորական մշակութեան մէջ ա-
ռաջ երթալ, ու զինքը մտիկ ընողներուն մտացը
վրայ մեծ ազդեցութիւն մը ունենալ՝ համոզիչ
ու ազդու լեզու մը ունենալով, հարկաւ պար-
տական է ծաղիկեալ ու մաքուր լեզու մը ունե-

նալու, եւ այն լեզուն ալ գոնէ առ այժմ մեր Պօլսոյ մաքրած լեզուն է :»

Երբէն արքեպիսկոպոս Նար Պէյ, իւր «Արշակ երկրորդ» ի առաջաբանին մէջ, կը գրէր 1861ին. «Մեքայս Ողբերգութիւնը Պօլսական բարբառով գրեցինք, ինչպէս ուրիշ մեր ազգային նոր քերթուածները. բայց ոչ եթէ այսու արհամարհել կուզեմք ազգային միւս բարբառները, որոց առանձին յատկութիւնները կճանչնամք ու կալատուենք, եթէ նախադասելի բան մի ունի Պօլսահայ բարբառը, նորա դիւրընդել հլութիւնն է՝ որով կ'սոնարհի բանիբուն մատենագրին իրեն տուած դարձուածոցն ու փոփոխութեանցը. եւ այս խոհ է նորա յառաջադիմութեան գաղտնիքը, որով վերջի քսան տարուանո մէջ նշանաւոր քայլափոխներ ըրած է, հետզհետէ մաքրուելով եւ մտենալով մեր ամէն բարբառներուն եւս հասարակաց սղբիւրին, որ է Հայկաղեան լեզուն :»

Չեմք կրնար պահանջել որ մեր ամենայն քերթողքն եւ ողբերգուք սոյն բարբառով գրեն. բայց եւ չեմք կրնար մեր սրտին մեծ փափաքը չյայտնել՝ որ վերջապէս ազգային մատենագիրք ջանան իբաց դնել իւրեանց նախապաշարմունքները, անձնասիրութեան թեւադրութիւնները, անհիմն յամառութիւններն ու սղայական արհամարհութիւնները : Պէտք է, ո՞ մատենութիւրք, սէտք է ընդարձակեմք մեր աչքին հորիզոնը, ու միայն մեր գաւառներուն նեղ եւ անձուկ սոհմաններուն մէջ չփակուիմք չմտամք :

Պէտք է բարձրէն նայիմք այսպիսի խնդիրներուն մէջ. ռամկին թողումք ինքնահաճ ցած գաւառասիրութիւնը. մեք սէտք է մեր գաւառէն առաջ մեր Ազգը սիրեմք, նորա պատիւը, նորա օգուտն ու շահը փնտռեմք ու նախադասեմք, եւ ոչ եթէ մեր քաղաքին կամ գաւառին երազեալ պատիւը, իտալացին, Անգլիացին, Գերմանացին, Գաղղիացին, Ռուսը, ու մեզմէ շատ հեռու չեղող ազգ մը՝ Յոյնը, ամէնքն եւս մեզմէ ոչ ինչ պակաս բարբառներու ճիւղեր ունին, բայց մատենագրութիւնը բոլորին մէջէն ընտրած ու սեպհականած է մէկ բարբառ մի. այն եղած է նոցա ազգային լեզուն, ու բոլոր ուժը նորա վերայ թափած. որով եւ հետզհետէ կ'անոնաւորած են ու զարդարած, ամէն մտածութեան ամէն գաղափարի ճկելով ու յարմարեցուցանելով զայն Ահա Թուրինցին, Միլանցին, Վենետիկցին, Սիկիլիացին... Թէ եւ բերնով իրենց բարբառը խօսին, բայց գրչով՝ Թոսքանայի բարբառը կ'գրեն, եւս առաւել մատենագրական գրուածներն որ բոլոր ազգին համար են : Նոյնպէս եւ միւս կրթեալ ազգերը թէ եւ ամէնքն ալ համուզուած լինին որ իրենց իւրաքանչիւր տեղական բարբառը գուցէ շատ սաւելի գեղեցկութիւններ ու պատուական հարստութիւններ ունի, բայց երբ դրելու լինին՝ ընտրուած ազգային մատենագրական լեզուին կ'հետեւին. վասն զի գիտէ եւ ամենայն սք որ հասարակաց լեզուին պէտք է զոհել առանձնական մտածութիւններն ու տեղական անձնասիրութիւնները :

Ո՞չ նոյն կերպով կմտածէին նաեւ մեր նախնիքը . չունէին եւ նոքա բազմաթիւ բարբառներ, ինչպէս Արարատեան, Կորճայից, Տայոց, Խոթեցեաց, Չորրորդ Հայոց, Սպերացեաց, Սիւնեաց, Արցախեցեաց, Ուտէացեաց, Պարսկահայոց . . . բայց մեր նախնիք ոչ եթէ այս բարբառներով կընէին իւրեանց մատենագրութիւնները, այլ ամէնքը միաբան՝ սր դաւառէ եւս լինէին՝ իրենց դաւառական անձնասիրութիւնը Արարատոց բարբառին զոհ կընէին, եւ այն կհամարուէր Ազգային լեզու Հայաստանեայց Ասոր ապացոյց են ոչ միայն մեր թարգմանիչներէն ի վեր նախնեաց մեզի ձգած՝ մատենագրութիւնները, հապա անոնցմէ այլ առաջ Յորաբոնի յայտնի վկայութիւնը : »

Նաեւ, մեր ջորս դաւառալեզուների վրայ մի ուշադիր ակնարկ ձգելով, սխալ տեսնեմք թէ ի վրովի դաւառալեզուն զուրկ է կարէւորութիւնէ, զի Բօլճնիսի Հայերն յոյժ սակաւաթիւ են եւ հեռի ազգային կեդրոնէն . Վանի դաւառալեզուն ալ մի մեծ կարէւորութիւն չ'ունի, քանի որ զուրկ է գրական մշակումէ . կը մնայ Տիգրիսի դաւառալեզուն, որ, մեր դրահանութիւնէ յետոյ, նշանաւորապէս դրահանութիւնն ունի : Պէտք է դիտնալ թէ սա աւելի արամադիր է տեղի տալ մեր դաւառալեզուի քան դրաբարին . նաեւ, ես համոզուած եմ թէ կարելի է մի ընտրողական հիմի վրայ միացունել Կոստանդնուպոլիսի եւ Տիգրիսի գրական աշխարհաբարներն, որք արդէն մի անհաշտ տարբերութիւն չ'ունին :

Մամուլն կոչուած է վերջին հարուածն տալ դաւառալեզուների քասոսին : Եւ, թէ դաւառալեզուներն չը բարձուին իսկ բոլորովին, ինչ կորուստ արած սխալ լինիմք . թող Պ. Պէչուէլ պատասխանէ ձեզ . « Անձնիւր խօսուած լեզու կը սարունակէ մի քանի դաւառալեզուներ, որպէս մի սեռ կը սարունակէ մի քանի զանազանութիւններ կամ տեսակներ . մին, մայրքաղաքի մէջ գործածուած, ճաշակով զտուած, ոճի հրաշակերաններով հաստատուած, վերջապէս կը լինի գրական լեզու, բուն ազգային բարբառ . միւս դաւառալեզուներն, նահանգների մէջ ամբիտիւում, մի աւելի աղատ ընթաց կը պահեն, մի յաւէտ կամ նուազ բացորոշ անհատականութիւն, եւ մի տեսակ բնածին ինքնութիւն որ, երբեմն, շատ հրասույր կը սոյ նոցա : »

Սակայն, մեր ժողովի մէջ, խնդիրն Կոստանդնուպոլիսի դաւառալեզուն վրայ է, քանի որ կոչուած եմք օսմանեան Հայերի դաստիարակութիւնն սահմանադրել եւ քանի որ դա է նոցա միակ գրական լեզու : Ես կը խոստովանիմ թէ նա ունի թերութիւններ, դուք ալ խոստովանեցէք թէ զիւրին է ուղղել այդ թերութիւններ : Պէտք չ'է գերի անել 'գոյն դրաբարին, որպէս կը տեսնան մի քանի հիմաստներ . պէտք է դրաբարին հետեւիլ այն կետերի մէջ միայն ուր դրաբարն լաւագոյն է աշխարհաբարէն . պէտք է ընտրողական լինիլ, յիշելով թէ, 89էն ի վեր, հեղինակութիւնն մեռած է եւ բանաւորութիւնն յաջորդած նմա ամեն խնդիրի մէջ : Ոչ ոք կ'ատէ

այժմ. Վարժապետն ասեց, նա ասեց (magister dixit, ipse dixit) : Գրաբարն մի սլաւագամախօս չ'է. անմտութիւն է հետեւիլ գրաբարին, զի գրաբար է. ոչ սապքէն ունի նա իւր սլաւագակ թերութիւններ : նա հարնուհի բառն ալ ունի. ով կը համարձակի ընդունիլ 'ղայն : Պ. Մ. Աղաբէգեան կը գրէ « Կռունկ Հայոց աշխարհին » ի մէջ. « Կարծեւ թէ աշխարհաբառ լեզուն մտտեցնելով գրաբառին, կամ թէ աշխարհաբառին ձոխութիւն, զարգարանք, զօրութիւն, աղղուութիւն տալու համար պէտք է գրաբառին նմանեցնել կամ գրաբառից փոխ առնել, գրաբառ լեզուն հասարակաց կամ ժողովրդային անելու համար, մի ցնորք է որ էութիւն ոչ այս դարումս եւ ոչ եկող դարերումը կարող կըլինի ունենալ եւ շատ քիչ ճաշակ եւ գաղափար ունենալ է մեր նախնեաց լեզուի հոգւոյն եւ բնութեան վրայ, մանաւանդ ոսկի դարու գրականութեան »

Մեր աշխարհաբարի թերութիւններն թող չը վճատեցունեն ըզ ձեզ : Յիշեցէք թէ աշխարհի գեղեցկագոյն լեզուներն անցած են այն վիճակէ ուր կը գտուի դեռ մեր լեզու : Թող ձեզ օրինակ լինի Ֆրանսական լեզուն, որ այնքան պայծառ է այժմ եւ այնքան հաստատ. ինչ վիճակ ունէր նա իւր ծաղումի մէջ. ոչ սապքէն հարիւր անգամ ակարագոյն եւ թշուառագոյն էր քան մեր աշխարհաբար : Դուք, ոյց մէջ կան այնքան քոջանուտ դասատուներ Ֆրանսերէնի, կրնանք հասկանալ Լուի-լը-փէռմանիզի սա պաշտօնագիրը. « Pro Deo amor, et pro christian po-

blo et nostro commun salvamento, dist di en avant, in quant Deus savir et podir me dunat, si salvarejo cist meon fradre Karlo, et in adju-dha et in cadhuna cosa, » եւ այլն : այսպէս էր Ֆրանսերէնն իւր անցեալի մէջ : Եւ, կը կարծէք թէ լեզուներն արագապէս կը զարգանան : մի-թէ բնութիւնն գիտէ ստուում : Այդ երգմնագիրէ հինգ դար յետոյ, սապէս կը ճառէր Վիլհամուէն. « Signour, li baron de France li plus haut et li plus poestiens nous ont a vous enuoiés, et vous crient merci, ke pités il vous prengne de la cité de Ierusalem qui est en ser-vage des Turcs, et ke vous voilliez aidier a le honte Ihesu-Crist vengier, et por cou vous ont esleus, k'il seuent bien ke nul gent ki sor mer soient, nont si grant pooir comme vous avés, » եւ այլն. հինգ դարերի մէջ, այսքան քիչ զարգացած էր այն լեզու ոյր արդի փառաւոր վիճակն ծանօթ է ձեզ :

Ուրեմն պէտք է մշակել աշխարհաբարն համբերատար եւ յուսալից, չը նմանիլով այն թեթեւ էակների որք, որպէս կը գրէ Վօլքէն, կ'ատեն ինչ որ ունին եւ կը սիրեն ինչ որ չ'ունին : Մշակեմք 'ղայն, եւ սխտի գերազանցէ գրաբարէն ամեն կետի մէջ : Վիզգօու Լանկլօս կը գրէ. « Երբ հայ գրականութիւնն, իւր բարբառի յարմար տառեր ընդունելով, յոյն եւ ասորի գրականութիւններէն նախընտիր հանդիսացաւ, մի այնպիսի երեւոյթ ի յայտ եկաւ յանկարծ որ շատ արժան է բանասէրների ուն զը-

րաւել, Հոյ լեզուն, 'դոր ալ ժողովուրդը միայն
կը գործածէր եւ որ, մի քանի դար, ռամիկ
բարբառի վիճակին խոնարհած էր, Հայաստանի
նուիրական եւ ռսուլմնական լեզուն եղաւ :»
Տամբ աշխարհաբարին այս կարէւորութիւն, եւ
մի շքեղագոյն երեւոյթ պիտի ստանայ մեր գրա-
կանութիւն :

Չը կայ ազգ որ հին եւ նոր լեզուների այս
վէճ ունեցած չը լինի. չը կայ ազգ ուր նորն
յազթանակած չը լինի վերջապէս :

Ժօաշէն տիւ Պէլլէյ, մի նմանօրինակ սրոյքարի
մէջ, կը գրէր. « Կը խոստովանիմ թէ լատին եւ
յոյն լեզուների հեղինակներն գերազանցած են
ի մէնջ ճարտարութիւնով եւ ճոխաբանութիւ-
նով, զի շատ դիւրին էր նոցա յաղթել այնպի-
սի լեզուների որք անհլու չ'էին բնաւ : Այլ թէ
երկար եւ փութաջան հետեւելով նոցա որք ա-
ռաջին ստացողներն եղած են այնպիսի կարօ-
ղութիւնների 'դորս բնութիւնն ուրիշների չ'է
զլացած սակայն, մեք չը կարենամք նոցա յա-
ջորդել լեզուի մէջ, որպէս յաջորդած եմք ար-
դէն նոցա մեքենական արհեստների մեծագոյն
մասին մէջ եւ մինչեւ իսկ նոցա վարչութիւնի
մէջ, ես չ'եմ կարօղ ասել մի այսպիսի խօս, զի
մի այսպիսի նախատ մարդկային միտին դէմ չ'է
միայն, այլ եւ Արարիչին դէմ, որ ամեն արա-
րածի վրայ անբունաբարելի օրէն դրած է չը
տեւել մշանջենապէս, այլ մի վիճակէ մի ուրիշ
վիճակի անցնիլ յաւիտեան, միի վախճանն եւ
ապականումն միւսի սկիզբն եւ ծնունդն լինի-

լով : Մի յամառ ընդդիմաբան պիտի ասէ ինձ .
'Քո լեզու յոյժ կը յամէ ստանալ այն կատարե-
լութիւն. ես կը պատասխանեմ թէ այս յապա-
ղում բնաւ ասացոյց չ'է որ մեր լեզու չը կարե-
նայ կատարելագործուիլ, թէ այսպէս ասահոյլ
է որ մեր լեզու պիտի կարենայ իւր կատարե-
լութիւն պահպանել երկար, այնքան երկար աշ-
խատանքով ստանալով 'գայն, ըստ այն բնական
օրէնի որ կը պահանջէ թէ ամեն ծառ, որ շատ
կանուխ կը ծնի, կը ծաղկի եւ կը պտղաբերի,
շատ կանուխ ալ ճերանայ եւ մեռնի, եւ, ընդ
հակառակն, այն ծառ սարի երկար տարիներ որ
երկար աշխատած է արմատ ձգել :» Ապագայն
իրաւունք տուաւ Ֆրանսացի հեղինակին, որպէս
եւ մեզ պիտի տայ իրաւունք :

« Կ'երեւի թէ Ֆրանսերէնն Զ եւ է դարերին
մէջ ծնաւ, կը գրէ Քառմէս . սակայն իւր
ծնունդէ ի վեր անպատու համարուելով եւ ու-
ճէ քա- կոչուելով, ժողովուրդի ստորին դասե-
րին մէջ աքսորուած մնաց երկար, մինչ լատի-
ներէնն, գրագէտների յատուկ իւր միակ բար-
բառ նկատուած, գիտութիւնների եւ գեղա-
տառների լեզուն մնաց դեռ մի քանի դար :
Իրերն շատ փոխուած էին թ դարի մէջ. լատի-
ներէնն կը մեռնէր իւր կենդանի լեզու, եւ
խուժանի ռամիկ բարբառն մի այնպիսի ժողո-
վուրդի լեզուն եղած էր արդէն 'դոր Նախա-
խնամութիւնն կոչած է մի ահագին դեր խողալ
մարդկային ազգի բարոյական եւ նիւթական
ճակատադիրներին մէջ :» Մեք ալ, թողուլով

գրաբարն իւր գերեզմանն մէջ, ծաղկեցունեմք միտքան ժողովրդային լեզուն, գիտնալով թէ Հայաստան կրնայ լինիլ Ասիայի համար ինչ որ եղած է Ֆուանսա եւրոպայի համար. — Առաջապահ քաղաքակրթական բանակի :

Եւ, իմաստասիրապէս խորհրդածելով, ինչ կը նշանակէ «*սփիլ լեզու*» : Միքայէլ Նալբանդեանց կը գրէ «*Հիւսիստայլ*» ի մէջ. «*Արդոյ Ստեփաննոս Ոսկանեան . . . Արովեանի . . . Վէրք Հայաստանի անունով գործի մասին . . . ասումէ . «*Անհնարին է այս գիրքը դատել եւ «*րոպական կանոնով, վասն զի, ինչպէս ըսինք, «*աւստիկներու համար եւ աւստիկ ոճով գրուած «*է այն, եւ իբրեւ գրական շէնք մը չընծայվիր «*մեր առջեւ :»***** Եթէ Արովեանի Վէրք Հայաստանին ունի արժանաւորութիւն, եւ եթէ այդ արժանաւորութիւնը կարելի է գնահատել, ապա ուրեմն մի միայն եւրոպական կանոնով, որ նայումէ միշտ գործի խորհրդին եւ թէ հեղինակը մինչեւ որ աստիճան կարողացել էր հասկանալ եւ լուծանել իւր առաջեւ դրած խնդիրը : Եթէ եւրոպական կանոնքը թողունք ու ստիական աչքով նայենք այդ գործի վերայ, այն ժամանակ նա երեւումէ մեզ որպէս մի առասպել (Հիքեաթ) : «*Ռամկի համար եւ աւստիկ ոճով գրուած է այն*», ասումէ պարոնը. համաձայն չեմ : Բոլոր ազգի համար է գրված. այն տեղ կայ ուսանելիք ոչ միայն շինականի համար, այլ եւ քաղաքացու, այլ եւ Հայոց կիսատ թերատ ստույնականների համար եւս : Հայոց ազգը կու-*

րուսած լինելով իւր քաղաքականութիւնը, անհետացած լինելով տոհմական աղնուականութիւնքը տուների, աւստիկը եւս չկայ, որ կարող է լինել այն տեղ միայն, ուր կայ աղնուութիւն : Աղնուութիւնը հարստութեան վերայ չ'է, եւ ոչ նաեւ աւստիկութիւնը աղքատութեան վերայ. այս րոպէիս մեր ազգի ամեն մի անգամք հաւատար են իւրեանց մէջ : Աղնուական եւ աւստիկ չլինելով մեր ազգի մէջ, չ'ունինք եւ այդ կացութեաների սեպհական բարբառներ. հին եւ մեռած գրաբառ լեզուն աղնուական չէ, եւ ոչ կենդանի ժողովրդականը աւստիկան, ինչպէս մի քանի վայր ի վերոյ մարդիկ ասումեն :

Իրաւունք չ'ունի Պ. Աղաբէգեան, երբ կը գրէ «*Կուռնի Հայոց աշխարհին*» ի մէջ. «*Այսօր երբեմն ոչինչ համարուած ժողովուրդը վեր է կենում, կամք եւ ջանք է անում անտէր ու անօգնական իր եկեղեցին պայծառացնելու, իր ազգայնութիւնը վերակազմելու, իր լեզուն մշակելու, եւ փոխանակ օգնական ձեռնտու լինելու նրան, գտնուում են մեր մէջ մարդիկ որ յանդնում ասում են այս խեղճ ու թշուառ ժողովրդեան թէ՛ դու գուհիկ ես, բարբարոս ես, լեզուդ քեզ նման խառնիճաղանջ ամբոխի լեզու է, ձեռք վեր սու այդ քո ձեռնարկութեանից, ոտտանիկ լեզուով խօսի, նախարարաց պէս շարժի, կորենացոյն եւ Եղիշի նման պատմութիւն գրէ, Օհաննէս իմաստասիրի նման ձառեր խօսի :*»

Ուրեմն զգացէք աշխարհաբարի խորհուրդն, զի հարկ է «*կենդանի մարդու հետ կենդանի*

լեզուով բարբառել», որպէս կը գրէ Նազարեանց իւր «Հանգէս նոր հայտնութեան»-ի մէջ: Զգացէք թէ անհնար է յարութիւն տալ գրաբարին, նկատելով թէ անհղ պետութիւններ եւ սկայ ժողովուրդներ չը կրցան վերականգնանացունել իւրեանց հին լեզուներ, թէեւ տիեզերական էին սորա. չը կրցան կեանք տալ գիւղին, թէեւ այնպիսի ճիգեր թափեցին՝ զորս մեր ազգ անկարող է թափել: Զգացէք թէ ծաղրելի է մտածել որ մեք մի բացառիկ ազգ լինի՞մք տիեզերքի մէջ. զգացէք թէ չորս վարժապետ կարող չեն չորս միլիոն անհատի դէմ մաքառիլ եւ գետն գէտ իւր ակ մղել:

Մի պարոն կ'ընդմիջէ՝ զիս, աւարկելով թէ նախդիրների բարձունն աղիտաբեր եղած է արդի լեզուին եւ 'զայն խաւարի մէջ ձգած: Կը պատասխանեմ. ո՞վ կ'արդէլ նախդիր գործածել աշխարհաբարի մէջ, երբ հօրի է. նաեւ, որպէս զի ուղղականի եւ հայցականի շիթն դադրի, բաւ է ուղղականն նախադաս գործածել միշտ. երբ մի նաւազ կը վիրաւորուի մի զինուորէ, կ'ասեմ. «Զինուորն վիրաւորեց նաւազն.» երբ մի զինուոր կը վիրաւորուի մի նաւազէ, կ'ասեմ. «Նաւազն վիրաւորեց զինուորն.» Այսպէս կը վարուին գրէթէ բոլոր նոր լեզուներն: Ուրեմն այդ մթութիւն ոչ անդամանելի է եւ ոչ այսպանելի: Գարերէ ի վեր կը խօսուի աշխարհաբարն, եւ յետին ադէտին չ'է պատահած չը հասկանալ իւր ընկերի խօսակցութիւնն: Քսան տարիէ յառաջ, «Ուղղախօսութիւն

արդի հայ լեզուին»-ի գիտուն հեղինակներն կը գրէին. «Աս մըտքով է անա, որ մենք աս գործն ի լոյս ընծայեցինք. փափաքելով՝ որ գէթ գրաբարին տեղ, անոր վաւակը՝ արդի լեզուն՝ պատշաճ վայելչութիւններն ու կանոնաւորութիւնն ըստանալով ազգին լեզուն ըլլայ եւ ոչ թէ խառնաբնգոր: Եւ եթէ աս փափաքնիս կատարվի, ան առեն դուստրն իր մօրմէն վար չը կըրնայ մնալ. եւ եթէ վստմութիամբ չէ՛, անուշութիամբ ու պարզութիամբ կրնայ 'զանի գերազանցել.» Կը տեսնէք թէ այս ճշմարտութիւններ շատ հին են մեր ազգի համար, եւ սակայն դեռ մարդեր կան որք չ'են ուզեր համոզուիլ:

Տասչորս տարիէ յառաջ, կը գրէր Նալբանդեանց. «Արժանապատիւ Խորէն վարդապետը այս օրերունս դուրս տուեց Լամարթին Փրանսիական բանաստեղծի Les Harmonies մականգրով տաղերգութեաների հայ թարգմանութիւնը հին լեզուով: Ազգային բանասէրքը, մինչեւ այժմ չ'իրողացան հասկացնել մեր բոլոր հեղինակներին թէ մի հին եւ մեռած լեզու, որ կուրուսել էր իւր իրաւունքը ընկերական կեանքում, չէ կարող միջնորդ լինել կենդանի ժողովրդի մէջ գաղափարք ներս բերելու համար: Անտարակոյս աւելի հեշտ է հին լեզուով թարգմանել, մանաւանդ, ոտանաւորը, բայց միթէ հեղինակի նպատակը պիտի լինի հեշտ կերպով կատարել մի գործ, երբ այդ եղանակը անօգուտ էր ժողովրդին: Արգարեւ մեծ աշխատութիւն է յարգելի վարդապետի կողմից, ոտանաւորով

Թարգմանել ստանաւորը, որ դրված էր օտար լեզուով եւ ցաւումենք, որ այդքան քրտինքով յառաջ եկած գործը մեռած է ազգի համար :» Յաւալի չ'է որ, դեռ այսօր, ստիպուած եմ կրկնել անմահ նալբանդեանցի դանգառն :

Տասմի տարիէ յառաջ, կը գրէր Պ. Ազարէգեան. « Երկու կարգ գրաբառասէր մարդիկ կան մեր մէջ եւ այս երկու կարգ մարդիկն են ջատագով եւ յարգորիչ նրա գործածութեան գրելումն ու սորվեցնելումը : Մին կարգն է բնաւ ամենեւին չգիտացողները կամ թէ իրանց պատանեկութեան ժամանակ պատահմամբ մի փոքր քերականութիւն սորվողները եւ կամ թէ առաջնորդներու դիւաններում եւ վանքերում իրանց կեանքն անց կացնողները եւ առհասարակ հին եւ նոր դպրոցներումը ուսուցիչ պակասելուն, հայկաբան անունով դասատուութիւն անողները : Այս կարգին պատկանում են ընդհանրապէս հին ուսումնականք, եկեղեցականք, վարդապետք եւ այլն եւ այլն : Միւս կարգն է երեսուն քառասուն տարի գրաբառ լեզուն սորվելու համար իրանց կեանքը հարող մտողները եւ նրանով իրանց մի վիճակ կամ պաշտօն աստիճան ճարտողները, վերջապէս իրանց գրաբառ լեզուին մէջ (որ մեր նախնեացը պիտի լինի եւ չէ) այնչափ երկայն կեանք անց կացնելուց յետոյ, նրա ոչ բնութիւնը, ոչ կերպարանքը, ոչ միութիւնը, ոչ պատմութիւնը, ոչ հանգամանքը եւ ոչ այն հողին որ իրան այն աստիճան ազնուացրել եւ վսեմացրել է, չհասկացողներն ու

չբախտացողները : Իսկ գրաբառ լեզու ասուածն այսօր մեր մէջ, ուրիշ բան չէ այլ միայն բիւրաւոր խորդ բառերու, հազարաւոր անիմաստ ոճերու անընտիր հաւաքածոյ, ուռած փքուած գրուածքներու եւ քերթուածներու դասաւորութիւն, որոնց գաղափարն ըստ մեծի մասին տեղական լեզուին հողին է եղել եւ շատ անգամ սառ հոգւոյ եւ խաւար մտաց պատկերն նրա միջում դրոշմուած ալնի եւ անհամ դարձուածքներով, անորոշ եւ անյայտ բացադրութեամբ : Այս է այսօրուայ մեր գրաբառ լեզուն, որն որ համեմատելով մեր նախնի սուրբ հարց լեզուին հետ, կատարեալ բարբարոսութիւն է : » Մեք, որ պատիւ ունիմք դասատու լինիլ, պարտաւոր եմք ուշ դնել այս անաչառ վիսյութիւնների :

Թողումք գրաբար գրելի տղայական ցուցամուրթիւնն, 'զոր այնքան գեղեցիկ կերպով կը ծաղրէ «Վէրք Հայաստանի»ի հոգեխից հեղինակն, երբ կ'ասէ. « Շատ անգամ մէկ Հոյ տեսնէլիս՝ ուզում էի՝ էլամ շունչս էլ հանեմ, նրան տամ. բայց ան՝ լեզուս փակ էր, աչքս բաց. բերանս բռնած, սիրտս խոր. ձեռս պակաս, լեզուս կարճ. դանձ չունէի, որ գործով ցոյց ասյի ուզածս, անունս մեծ չէր՝ որ ասածս տեղ հասնի, մեր գրքերն էլ հրաբուր, մեր նոր լեզուն էլ անպարէս, որ սրտիս հասարթը խօսքով յայտնէի. հրամայել չէի կարող, խնդրէի, աղաչէի էլ՝ լեզուս մարդ չէր խմանալ, չունքի ես էլ էի ուզում՝ որ ինձ վրայ չ'ծիծաղին, չտեսն կոպիտ ա, յիմար ա՝ որ Քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրա-

մարանութիւն չըգիտի. ես էլ էի ուզում, որ ասեն՝ «Օ՛հ Էնպէս Խորը խորթին շարադրել զիտի, որ սատանէն էլ միջիցը մէկ «բառ չի կարող իմանալ, հասկանալ.»» ես էլ էի ուզում՝ որ իմ գլուխս ցոյց տամ, որ ինձ վրայ զարմանան ու ինձ գովեն՝ ինչ էջերէն շար Խորը Կեղակ է՛մ :

Թողումք գրաբարամուտութիւնն, որ շատեր գրդած է աշխարհաբարի ջնջումն երազել :

Վկայ է ինձ Պ. Մ. Տէր Ազարեանց, որ կը գրէ «Կուռնի Հայոց աշխարհին» ի մէջ. «Ապովեանի անունը գրականութեան մէջ էլ յայտնի է, ինչպէս յիշիկս վերեւումը : Նա իւր կենդանութեան ժամանակը սկսել է սովել երեխաների համար գրքոյի այսպիսի մակագրով. Նախաշա-էդ կրթութեան է պէտք նորաշարժից, երկու մասն. այս գրքոյիլը բովանդակում է իւր մէջ հայերէն այբուբէնը, Հայոց Քերականութիւն եւ քանի մի յօդուած երեխաների կարդալու համար: Յայտնի չէ ինչ էր պատճառը, որ նա չէ կարողացել վերջացնել սրա սովագրելը: Մենք տեսել ենք այս գրքոյիլի սոված թերթերը, որոնց տիպը շատ անպիտան է: Չը լինի թէ՛ այս հանգամանքն է պատճառ դասել չտպելուն. սակայն ուրիշներիցը այսպէս ենք լըսում, թէ հանգուցեալ Կարապետ վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսը, տեսնելով որ այս գրքոյիլը աշխարհաբառ լեզուով է շարադրուած, տպագրելը արգելել է: Երեւում է որ Բարձր Սրբազանը ուրիշների պէս կարծում էր, թէ աշխարհաբառ լեզուով բան կարդալն ու գրելը ազգի կործանումն է :»

Վկայ է ինձ Պ. Ս. Աղանուր, այն գրական Դօրդուէմատո, որ կը գրէ «Փարիզ» ի մէջ. «Թող անկէքարչու-Նեա՛ք՝ ռամիկ եւ աննուէր բարբառ մեր որ անկելոյ հայրենեաց յաւերժական յարացոյց նկարի ի ցաւ սրտի, գոնէ ի տպի ջնջուցի իսպառ եւ անհետացի ի միջոյ. . . Մեծ իմն գործ ազգասիրական վարձուք՝ ըստ մեր կարծեաց եթէ ամենայն ուրեք ուր գտանին դարոցական մատեանք ի լեզու աշխարհիկ եւ գոեհիկ իմի հաւաքեալ հրոյ ճարակ արացեն: Յուսամք սկսանիցի այդ բարեգործութիւն ի Թէոդոսիա :» Բարեբոյ-ժութիւն կը նշանակէ աստ վայրենու-Նեա :

Ո՞չ ապաքէն ամօթալի է այս բարբարոս մուրեւանդութիւն, մանաւանդ դաստիարակների համար, զի սոքա կոչում ունին ճակատ բարձրացունել նախապաշարունների դէմ եւ ծաւալել ինչ որ ճշմարիտ է եւ արդար :

Ուրեմն հարկ է լրջապէս խոհիլ եւ ազատապէս խօսիլ : քաջ կռուելով ինչ որ կարէւոր եւ ինչ որ անկարէւոր է ազգին՝ Հարկ է համազուլ թէ, արդի Հային համար, գրաբարն մի զարդ է եւ աշխարհաբարն մի պէտք :

Վկայ է ինձ մի ողջմիտ գրագէտ, որ, «Ծաղիկ» ի 115 թիւին մէջ, կը գրէ. «Ազգի մը լեզուն զմորդ մ'է թէ գործիմը. եթէ զարդ մ'է, բսելիք չունինք այնպիսի առարկուններու. իսկ եթէ գործի մ'է, ինչպէս կընդունին լուսաւորութեան բարեկամները, ան ատեն լեզուն զարդ մ'ըլլալէ կը դադրի եւ հակառակորդաց առարկութեանց ալ հարկ չմնար, վասն զի մարմին մը որ մերկ է, կը

պարտաւորի ծածկուել քան թէ զարդարուել :
 Ընթերցողը, եթէ ուշիմ է, կրնայ աւարկու-
 թեանս ճշգրութեանը համոզուել, երբ ազգին
 արդի գրական վիճակը լաւ մը կը քննէ : — Հե-
 ղինակութիւնները, թարգմանութիւնները, օրա-
 գիրները, բանակցութիւնը, գրակցութիւնը,
 պաշտօնական գրութիւնները աշխարհաբառ լե-
 զուին վրայ կը ձուլուին եւ կը հրատարակուին .
 բացառութիւնը այնքան նուազ է որ չեմ ուզեր
 անգամ յիշել . ուրեմն մեր մտքին եւ սրտին
 գործին աշխարհաբառն է : Ա. յսպիտի ակներեւ
 ճշմարտութենէ մ'ետք, կուրութիւն է արդարեւ
 անուղղակի կերպով եւ երկար միջոցի մը մէջ
 աւանդել աշկերտին գործի մը, զոր կրնայ ստա-
 նալ ուղղակի կերպով եւ կարճ ժամանակի մը
 մէջ : Բնա այս է առաջին եւ գլխաւոր օգուտը
 զոր մանկութիւնը պիտի վայելէ՝ գրաբառի ուս-
 ման համար վատնելու ժամանակին մեծագոյն
 մասը իր ընկերական եւ բարոյական կենացը
 հարկաւոր ուրիշ ուսումներու յատկացնելով : »

Եւ արգարեւ, իբր խնայողութեամբ խորհրդածե-
 լով, կատարեալ լեզու նա է որ կրնայ արտայայ-
 տել ամեն մտածում եւ ամեն զգացում . աշխար-
 հաբարն ունի այս կարողութիւն, ուրեմն մի կա-
 տարեալ լեզու է . ենթադրելով թէ գրաբարն
 ալ կարենայ միտ եւ սիրտ պատկերել հաւատար-
 մապէս, կ'ունենամք երկու կատարեալ լեզու,
 աշխարհաբարն եւ գրաբարն : Արդ, քանի որ այս
 երկու լեզուներ նոյն նպատակին կը ծառայեն,
 ո՞չ ապաքէն յիմարութիւն է նախընտրել այն լե-

զու 'զոր գժար է ուսնիլ : Ուրեմն կը հարցնեմ .
 որն է դիւրին մեզ համար, աշխարհաբարն թէ
 գրաբարն, այն գրաբար 'զոր է . Ա. Բագրատու-
 նի, մեր առաջին գրաբարագէտ, « յետ քառաս-
 նամեայ անընդհատ ուսման եւ վարժից հայրենի
 բարբառոյս ընդ հելլենականին, որոյ տեղեկու-
 թիւն կարեւոր պիտոյ է մերումս », սասկէս կը
 դատէ : « Սոկայն հարկ է եւ 'ի նոսին իսկ 'ի լե-
 զուագէտ նախնիսն ընտրութիւն առնել . զի ոչ
 ամենեքեան 'ի մի կարգ եւ ընդ մի համար են,
 եւ ոչ ամենեքին պատշաճք 'ի կրթութիւն հայե-
 րէն վայելչաբանութեան : Եւ յընտիրան անդ եւս
 նախամեծար ընտրելի են կատարելագոյն մա-
 սունք նոցին եւ հատուածք ըստ խրատուն
 կուրնտիլիանտսի, եւ յայնս պարտ է ստեղծ դե-
 գերել եւ խոկալ : Գերակատարք նոքա են, յորս
 ամենայն առերեւոյթ պարզութեամբն իրեանց
 ձեւանալ գժուարին է եւ բազում քրտանց
 գործ : Իցեն թերեւս որ կերպարանիցին 'ի Յով-
 հան կաթողիկոս, 'ի Նարեկացին, յոճ Եւսեբեայ
 եւ իորենացոյն եւս եւ Ոսկերերանին, այլ չեք
 սք ուրեք երեւեալ միւս ոմն եզնիկ կամ եղիլէ
 կամ աստուածաշունչ գրոցն ոճոյ զուգական .
 թէպէտ եւ ջանան բազումք կամ թէ եւ կարծեն
 եւս հասեալ : »

Կը տեսնէք թէ, ամեն անգամ որ մի ուրե-
 ճշմարտութիւն հաստատել ուղեմ, ազգի մեծա-
 գոյն հեղինակներին կը դիմում եւ ոչ ինձ, որ
 նշանակութիւն չ'ունիմ բնաւ, զի զուրկ եմ ամեն
 հմուտութիւնէ : Կը տեսնէք թէ, այս խնդիրը մէջ,

այնքան առատ փաստեր եւ վկայութիւններ կը ներկայացունեն ձեզ որքան դեռ ոչ ոք ներկայացուցած է դուցէ մի օրէս պարսոգայի մէջ :
Եւ սակայն, կ'երեւի թէ այսքան հեղինակութիւններ չ'են կրցած խախտել մի քանի ժողովակոններէ յամառ նախապաշարունակ, դուցէ զի խօսեցայ այն աշխարհաբարով որ ատելի է նոցա. ուստի, պիտի փորձեմ հերքել գրաբարն գրաբարով, որ աւելի համոզիչ լինի դուցէ, զի սիրելի է նոցա :

Նազարեանց, իւր « Յաղագս փորձական հոգեբանութեան ճառ » ի փառաւոր առաջաբանին մէջ, կը գրէ. « Իսկ մեք ասեմք եւ կնքեմք. զիւրին եւս է յարուցանել զմեռեալս 'ի գերեզմանաց քան թէ միջնորդութեամբ Հնոյն լեզուի զնորն լուսաւորել զժողովուրդ . խաւարն լուսով փարատի եւ ոչ խաւարաւ, կեանք 'ի կենդանութենէ աղբերանայ եւ ոչ 'ի մեռելութենէ. իսկ որ 'ի հակառակսն բերի 'ի կարծիս, ԽԵԼԱԿՈՐՈՅՍ զնա ասել ոչ տարակուսիմք. Sapianti sat ! »

Եւ արդարեւ, ներեցէք ինձ խօսիլ առանց վարագոյրի, ձեր նպատակ կրկնապէս անմիտ է. կ'ուզէք մի մեռած լեզու կենդանացունել, առաջին խենդութիւն. կ'ուզէք մի կենդանի լեզու սպանել, երկրորդ խենդութիւն :

Ուրեմն արժան էք մի պատիժի. եւ ես յամառ գրաբարեաններին պատիժ կը սահմանեմ գործադրել իւրեանց մտածում : Թող գրաբար միայն գրեն նոքա, որպէս զի ժողովուրդն, փոշիների տակ ձգելով նոցա գործեր, յայտնէ նո-

ցա թէ ոչինչ կը հասկանայ սիրելեան գիրքերէ եւ անդրչիրիմեան հծծիւններէ :

Դուք կ'արհամարհէք ժողովրդային լեզուն. մեք չը պիտի արհամարհեմք 'զայն, զի մեր դրօշի վրայ արձանադրուած է. « Ամեն բան ժողովուրդին համար եւ ամեն բան ժողովուրդին հետ : » 1860էն ի վեր, ժողովուրդն ժողով է եւ ոչ հօտ. Հայն ալ ամեն սահմանադրական ազգի պէս, մի թագաւոր-ժողովուրդ է այսուհետեւ : Գործաւորն իւր քուէով այնքան պատկառելի է որքան վեհապետն իւր մականով : Նա, որ ցնցոտի կը կրէր երէկ, այսօր ծիրանի կը զգենու :

Դուք կ'արհամարհէք ժողովրդային լեզուն. մեք պիտի պաշտեմք 'զայն, մեք պիտի բարեկարգեմք 'զայն, մեք պիտի վսեմացունեմք 'զայն : Այս պայքարէ յետոյ, մեք խօսած պիտի լինիմք բաւական, եւ ալ գործի ժամն պիտի հնչէ մեզ համար. եւ պիտի տեսնէք թէ այս բերան չը գիտէ ստել * :

* Մի բանի ամիսէ յետոյ հրատարակեցի « Գրական փորձեր » :

1874, ՅԱՆՎԱՐ 27.

Պարոններ,

Նախորդ նիստին մէջ աշխարհաբարն գրաբարին դէմ ընդարձակօրէն պաշտպանելէ յետոյ, կը գամ մի քանի բող. արտասանել այսօր եւ աւարտ տալ խօսերիս:

Ձեր լեզուադիտական պայքարի պատասխանելէ յետոյ, կը փութամ ամիտօրէիլ այն շրջանակի մէջ՝ զոր մեր պաշտօն գծած է մեր շուրջ, զի մեք այժմ կոչուած եմք որոշել թէ՛ սր ազգային լեզու պէտք է աւանդել նախակրթարանի մէջ, հինն թէ՛ նորն:

Ներելի չէ ծայրայեղ լինիլ ոչ մի խնդրի մէջ. պէտք է օրինաւոր զիջումներ անել, նկատելով այն դար ուր կ'ապրի մարդ: Եւ արդէն ազգասիրութիւնս չէ թողուր ինձ հաւանիլ որ Հայն թուրքերէն, ֆուստերէն ուսնի, եւ չ'ուսնի իւր հին լեզու:

Կը հաւատամ թէ պիտի գայ մի օր, ուր, աշխարհաբարի անկախութիւնն իրագործուելով, գրաբարն պիտի զեղջուի մեր վարժարաններէ իբր աւելորդ բնու. մինչեւ որ ծագի այդ օր, իմաստութիւն է աշխարհաբարն ստիպողական հաշակել մեր դպրոցների մէջ եւ գրաբարն կամաւոր, աւանդելով հին լեզուն մինչեւ այն աս-

տիճան ուր աշակերտն կը սկսի հասկանալ մեր հին մատենագիրներ այդ կարօղութիւն ստացած կը լինի նա որ ուսած է գրաբարի քերականութիւնն եւ գիտէ լաւ թարգմանել գրաբարէ աշխարհաբարի: Սակայն, զիջում անելով, կ'առաջարկեմ ձեզ աշխարհաբար աւանդել նախակրթարանի մէջ, գրաբար ուսումնարանի մէջ:

Չ'եմ յուսար թէ հակառակիք սմա: Ձերմագոյն գրաբարեաններն իսկ կը խոստովանին թէ, գրաբար միայն աւանդելով մեր դպրոցների մէջ, կարելի չ'է ժողովրդային անել՝ զայն կէս կամ մի դարէ յառաջ. ես գիտեմ թէ մի ցնոր է գա. Ռուսինեան ասած է. «Մարք են մարդկային լեզուաց ի բնէ ուսուցիչները.» արդ, մեր մայրեր, կարօղ չ'են եւ չը պիտի լինին երբէք գրաբար խօսիլ իւրեանց զաւակների հետ. ես կը մաղթեմ որ այդ երազատես գրաբարեաններ, յիսուն կամ հարիւր տարի ապրիլի տեղ, հազարական տարի ապրին, որպէս զի իւրեանց աչքերով անանեն թէ, այդքան հեռաւոր դարերի մէջ իսկ, անկարօղ պիտի լինին գտնել մի հայ մայր որ գրաբար խօսի իւր մանկիկի հետ. սակայն, մի վայրկեան ենթադրելով թէ իրաւունք ունենան այդ կարմիր գրաբարեաններ, կը հարցնեմ դոցա. «Մինչեւ այդ կէս կամ մի դար, ինչ անեմք. չ'ուսնիմք այն լեզու՝ զոր պիտի գործածեմք մինչեւ այդ պայմանաժամ. ապագային մէջ աւելի ճերմակ հաց ուտելի համարումով, զաղբիմք մեր ներկայ հաց ճաշակելէ:»

Սակայն, կ'ատէք ինձ, ինչ հարկ աշխատիլ

աշխարհաբարի վրայ, քանի որ սա մի միջոց է գրաբար ուսնիլի համար եւ ոչ ուրիշ բան: Թէ այդպէս իսկ լինէր, կարելի չէր մեզ հրաժարիլ աշխարհաբարի ուսումէն: Փռանսերէնն, շատերի համար, մի միջոց է որով գիտութիւն կամ արուեստ ուսնին: Եւ սակայն գիտէք թէ որքան կ'աշխատին որպէս զի ստանան այդ բանալի: Մի չուէշարժ մեքենայ ունիմ որով պիտի մշակեմ հողս եւ որով հացս պիտի հանեմ. չ'ուսնիմ նորա գործածում: Իտալացին իտալերէնով կ'ուսնի լատին լեզուն. եւ սակայն իտալերէնի վրայ կ'աշխատի երկար:

Գալով այն հնամուկների որք կ'ուզեն բառնալ աշխարհաբարն, որպէս զի շուտ վերածնի գրաբարն, աւելորդ չ'եմ համարեր յիշեցունել նոցա սա տողեր, 'զորս կը գտնեմ « Աշխարհաբարի վրա առաջարկութիւն մը » դրքոյկին մէջ. « Նախ՝ կարելի ալ ըլլար գրաբարը այս ճամբով տարածել ազգին մէջ, գտնէ կէս կամ ամբողջ դար մը հարկաւոր էր. մինչեւ այն ստենը հասնէր, մտքերը կոյր մնայու էին. եւ այս սերունդին մեղք չէր որ կոյր ծնած կոյր մեռնէր: Երկրորդ՝ շատերը գրաբարի անձանթով՝ միայն աշխարհաբար կը հասկընան, եւ տարիքնին առած, հազիւ սուրուսանին կրնան ճարել, նորէն լեզու սովորելու ատեն չ'ունին եւ կը վախաքին աշխարհիս մէջ անցած գացածն իմանալ, նոր բան լսել, սովորել ու գուարձանալ. եւ ինչ լեզուով ալ ըլլայ, կ'ուզեն կարգալ, մտքերնին պարարելու համար, միայն թէ՛ այն լեզուն իրենք հասկընան: Ի՞նչ

խիղճ է, որ լուսաւորվիլ ուղղու իմացականութիւն մը, 'զոր Աստուած պարգեւեր է, եւ որոյ ընթացքը մարդ իրաւունք չ'ունի արգիլելու, քանի որ մարդկային ընկերութեան կապ եղած ճշմարտութիւններուն դէմ չը գործեր, ինչ խիղճ է որ, խաւարի մէջ պահել կ'ըստառնայ եւ կ'ուզէ մեռցընել այն իմացականութիւնը: » Այսպէս կը գրէր Օտեան, երբ դեռ պատանեակ էր:

Ուստի, կը կրկնեմ 'զայն, կը պահանջեմ ի ձէնջ որոշել թէ աշխարհաբարն է նախակրթարանի միակ լեզուն: Կ'աղաչեմ ձեզ իբր յետին ազգասէր, մի թափէք եօթնամեայ մանուկին վրայ մի մեռած լեզուի կնճիռներն, մտածելով թէ երեքտասանամեայ ուսանողներ իսկ կան յաճախ մեր ընտելարանների մէջ: Ուղղական, սեռական, տրական, դործիական, բացառական, հայցական, կոչական, ներգոյական, պատմական, պարաուական. հոգէլոյս գրաբարի այս տաս ակններ մի թափէք մանուկին վրայ, որպէս զի չը մնայ թշուառական: Հայ մանուկն, « ուղղական բան, սեռական բան » հօլովլելով, անբան կը դառնայ:

Ն. Զօրայեան կը գրէ իւր « Վարժութիւն ընթերցանութեան » ի մէջ. « Ասանկ կարեւոր նիւթի մը վրայ մինչեւ հիմայ շատ քննութիւններ ու շատ փորձեր եղած են ուրիշ երկիրներու մէջ, եւ բոլոր այն քննութիւններէն սա հետեւութիւնը ելած է, որ Բոսթը՝ այն ժամանակը Բոսնի հոճութեամբ ու շահելով կը բորձէ, երբոր երեսնեկայացած երէրը Բոսնիութեամբ բաւական կը հասկընայ: Այս կարծիքը որ հիմայ առ հասարակ ընդունելի եղած է,

զիս ալ համոզեց, որ նոր կարգալ սորվելու տը-
ղայոց համար այս դասագիրքը աշխարհարատ
կամ տղայոց իրենց հասկըցած լեզուովը ընեմ:
Արդարեւ, ինչպէս որ նորածին մանուկ մը՝ դեռ
լսած ձայներուն նմանեցունելու կարողութիւն
չստացած ու անոնց խմասը չի հասկըցած հետը
խօսելը զուր աշխատանք մըն է, ստանկ ալ նոր
կարգալ սորվելիք տղայոց գլուխը՝ իրենց չի հաս-
կըցած լեզուէն բառեր խառն 'ի խուռն դիզելը
զանոնք ապուշ ընելու ջանալէն սերիշ բան չէ:»

Ի՞նչ կ'ուզէք ուրեմն: Կ'ուզէք վհատեցունել
հայ ուսանողն իւր դպրոցական կեանքի առաջին
քայլերին մէջ, կ'ուզէք նորա սիրտի մէջ մի ան-
զուսպ ատելութիւն վառել ուսումի դէմ, 'գոր
պարտաւոր էք քաղցր եւ հեշտ ներկայացունել
նմա:

Հարկ չ'է գրաբար աւանդել նախակրթարանի
մանուկին, զի սր ազգ մի մեռած լեզու կ'ուս-
ցունէ նախակրթարանի մէջ: Աշխարհաբարն
բաւ է նմա. կը կարծէք թէ երեք տարիներ
շատ լինին մեր նոր լեզուի ուսումին համար:

Այլ, կ'ասէք ինձ, աշխարհաբարն մի դասա-
կան լեզու չ'է, զի քերականութիւն եւ բառգիր
չ'ունի:

Նախ, ընդհանուր կերպով պատասխանելով
այդ առարկի, կ'ասեմ. թէ աշխարհաբարն քե-
րականութիւն եւ բառգիր չ'ունենար խօս, ոչ
նուազ մի կատարեալ լեզու պիտի լինէր: Լե-
զուն յառաջ կը ծնի թէ քերականութիւնն եւ
բառգիրն:

Ապա, մասնաւորելով պատասխանս, կ'ասեմ.
թէ աշխարհաբարէն մի անթերի քերականու-
թիւն եւ մի լիակատար բառգիր կը պահանջէք,
կրնաք հաստատել թէ գրաբարն ունի 'ղայնս:
Ո՞ր բառգիր կրնայ բացատրել սա տողեր.

«Տենչայ Սաթիինի տիկին տենչանս
'Զարտախոյր խաւարտ եւ ըզ տից հաւարծի
ի բարձիցն Արդաւանայ.»

Ո՞ր բառգիր կրնայ բացատրել մեզ Գրիգոր
Մագիստրոսի հարիւրաւոր հայ բառերն: Ուրեմն
կրնամք ասել թէ գրաբարն մի դասական լեզու
չ'է, քանի որ չ'ունի կատարեալ քերականութիւն
եւ բառգիր:

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին առար-
կեց թէ, մինչեւ որ հայ ժողովուրդն իւր քուէով
չը յայտնէ թէ աշխարհաբարն իւր լեզու կ'ըն-
դունի, մեք կարող չ'եմք 'ղայն նկատել նորա
լեզու: Զարմանալի մտածում, որ, թէ ուղիղ
չ'է, ծիծաղաչարժ է գէթ: Ո՞ր ազգ վարուած է
այդպէս. մեր պատեր քուէարկութիւն արած են
գրաբարին համար: Եւ ինչ. մինչեւ որ մի մարդ
չը խոստովանի թէ մարդ է, կարելի չ'է մարդ
նկատել 'ղայն:

Մեծապատիւ պաշտօնակիցներէս մին առար-
կեց թէ աշխարհաբարն կեանք չ'ունի իրր լեզու,
զի չ'ունի ձեւմարան: Ի՞նչ, առանց ֆռանսական
ձեւմարանին, պիտի չըքանար ֆռանսալի լեզուն:

Բառգիր կը պահանջէք. այլ արդէն գրաբարի
բառգիրներին մէջ աշխարհաբարի բազմաթիւ
բառերն մուտ գտած են. «Բառգիրք հայկա-

զեան լեզուի »ի մէջ, 700 աշխարհաբար բառեր
կան. նաեւ, մասնաւոր հրատարակութիւններ
ալ տեղի ունեցած են, ոյց մէջ հետաքրքրա-
շարժ է Ռիկկի բառգիրն որ 6000 բառեր կը
պարունակէ : Եւ սակայն կը խոստովանիմ թէ
այդ հրատարակութիւններ անկատար են դեռ .
մեք չ'եմք մտադրեր օգտաւէտ գիրքեր տալ ի
լոյս, այլ այնպիսի գիրքեր ոյց ծախքն կարե-
նամք հանել, զի մեկեկնասների սերունդն սպա-
ռած է մեր մէջ :

Քերականութիւն կը պահանջէք . ահա Շռէօ-
տէր Զօլլանտացին, ահա Մխիթար, ահա Ռիկկի
Ամերիկացին, ահա Ռուսինեան, ահա Քիրէճճեան,
ահա Ա.յտընեան եւ դեռ ուրիշներ որք աշխար-
հաբարի քերականութիւններ գրած են : Ա.յտը-
նեանի գործն մի հրաշակերտ է որ կրնայ գրա-
բար քերականութիւնների նախանձն իսկ շարժել :

Կը տեսնէք թէ աշխարհաբարն ոչ բառգիրէ
զուրկ է եւ ոչ քերականութիւնէ :

Ա.յլ ինչ հարկ մեզ բառգիր եւ քերականու-
թիւն . իմ դրութիւն, որպէս յայտնած եմ ար-
դէն, դասագիրքի դէմ է :

Գործագրեցի 'զայն Շահնազարեան վարժա-
րանի մէջ, երբ, վարժապետեանի եւ Միքայէ-
լեանի իմաստուն եւ հեռատես վարչութիւնին
տակ, նորա աստղ այնքան վառ կը փայլէր հայ
հորիզոնին վրայ . աջողեցայ, առանց գրաբարի,
աշխարհաբար ուսցունել աշակերտներին, ոյց
յօդուածներն կը գեղազարդէին յաճախ « Եր-
կրագունտ »ի էջերն :

Դասատուն մի կենդանի դասագիրք է, որ
կ'ուզէ իւր աշակերտի աշխարհաբարն ըստ իւր
անձնական համոզումի եւ ոչ ըստ գրաբարին, որ-
պէս կը պահանջեն մի քանի միջնադարեաններ .
բռնութիւն է դա . դասատուն մի թուանշան
չ'է, մի մարդ է խիղճի եւ համոզումի տէր :

Արդէն Ուսումնական խորհուրդն ընդունած է
նախակրթարանի մէջ աշխարհաբար գրել տալ .
թող լրացունէ այս քայլ, դրաբարն բառնալով
անտի : Ա.յս ընթաց գրաբարի սպանումն չ'է,
որպէս պնդեցին մի քանի պարոններ, մոռնալով
թէ նա մեռած է արդէն . սովաւ, ընդ հակա-
ռակն, գրաբարի ուսումն սլտի դիւրանայ : Ա.յ-
տընեան, մեր ժողովրդային եւ գրական լեզուի
պէտքն հռչակելով, կը դրէ . « Եթէ մինչեւ հի-
մայ գրաբար հայերէնի քերականութեամբ կը
մտածուէր նոյն կրկին կարօտութիւնը լեցընել,
երկար փորձառութիւնը ցուցուց այդ տաժա-
նական միջոցին անբաւականութիւնը, որով եր-
կու լեզուին ալ ծանօթութենէն կը զրկուէր ու-
սանողաց մեծագոյն մասը : Իսկ թէ արդի լե-
զուին պարզ քերականութիւնը միտք առնողին,
նոր գրաւոր լեզու մը ձեռքն ունենալէն զատ՝
նաեւ գրաբարի ուսման անցնիլն սրջափ դիւրա-
ցած կ'ըլլայ, այնպիսի տեսութիւն մըն է՝ որ
կարծենք թէ առանց փորձառութեան ալ իւ-
րովի կ'արդարանայ » : Ա.յսպէս կը վկայէ Ա.յ-
տընեան, որ վաւագ չ'ունի բնաւ դահիճ լինիլ
գրաբարին :

Արդարեւ, կրնաք երեւակայել թէ որքան

պղինձ գրահների տակ պղինձ սիրտեր կը բաբախէին. կը ներկայանան ինձ մեր բանականներ որք, յետին ճաշակն եւ յետին ըմպանակն առնուելով, բռնաուրնների դէմ կը թռչէին քաջալանջ :

Իսկ երբ կը լսեմ հայ երէցն որ դարերէ ի վեր կ'աղաղակէ. « Ազատութիւն եղբարց մերոց գերեւոց, » սիրտս տխուր խոհերով կը պաշարուի եւ կ'ասեմ. « Ո՛ր Տէր, երբ պիտի լսես այն եկեղեցի որ խաչիդ համար չարչարուեցաւ այնքան : »

Ա՛հ, մեր լեզուներ կաշկանդուած են, եւ մեք լեզուի հինն եւ նորն կ'որոնեմք : Մեք կը նմանիմք այն անմիտ կարքեղոնացիների որք չ'ողբացին երբ կապտուեցան իւրեանց զէնքերէ եւ լացին երբ ստիպուեցան յանձնել իւրեանց գանձեր : Մեք մեր յոյս դրած եմք ոչ մեր վրայ, այլ մեռեալների վրայ : Կ'ուղեմք խօսիլ հին քաջերի լեզուն կապիկի պէս, մեք որ չ'եմք կրեր նոցա հոգի : Հայաստանի հին զաւակներն առիւծ էին եւ կը մռնչէին. մեք եզ եմք, ուստի կը բառաջեմք. եւ եզ եմք, զի այնքան կը սիրեմք մեր լուծ : Մեք չ'եմք Արամի զաւակներն, որ սուր կը միւէր կողին մէջ թէ չը վշրէր բռնաուրնների գանկերն : Մեռնիմք. անարժան եմք հայ անունին . . . :

Ա՛հ, թէ այնքան դիւրին լինէր յարութիւն տալ մեռեալներին, որպէս կը կարծէք զուրք, ես հայ քաջերի գերեզմաններն կը բանայի, ի լոյս կը կոչէի նոցա վեհաբառ ստուերներ, իմաց կը տայի նոցա թէ հայութիւնն դէպ անդունդ կը

դիմէ : Չայն կը տայի վարդանի. նորա խաչանիչ զրօշի տակ յառաջ կը խիզախէինք անպարտելի, եւ ազգային փրկութիւնի արեւն, ծագիլով վերջապէս Մասիսի կատարին վրայ, բոց եւ բորբոք կը թափէր հայրենավառ հոգիների մէջ . . . : Այլ, պարոններ, ինչ որ մեռած է, մեռած է, եւ ինչ որ կենդանի է, կենդանի է :

ՏԱՍՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՆԻՍՏ.

1874, ՄԱՐՏ 10.

Պարոններ,

Լսեցի թէ մի քանի ժողովականներ գանգատած են ինձ դէմ, առարկելով որ, երկար ճառերովս, վարժապետական ժողովն « Չերազական ժողով » ի վերածած եմ, որպէս կ'ասեն բառաստեղծ բողոքիչներս : Այդ պարոններ կը մոռնան թէ ստիպուած էի երկար խօսիլ, քանի որ ես, միակ աշխարհաբարեան, կը պատասխանէի բոլոր ժողովականներին, որք բազմաթիւ ճառերով պաշտպանած էին գրաբարն, երկարաձգելով աշխարհաբարի դատափետումն որպէս դատարանի մէջ կ'երկարաձգեն մեծ ոճրագործների հարցաքննութիւնն : Այլ պիտի լռեմ ես այսօր, որպէս զի հասկանաք թէ գիտեմ լռել :

Միայն թէ մի բան պիտի յիշեցունեմ ձեզ, երբ գրաբարին դէմ կը ճառէի մեր նախորդ նիստերի մէջ, շատ ժողովականներ կը յայտարարէին թէ պիտի պատասխանէին ինձ անպատճառ, ճառիս աւարտէն յետոյ. աւարտեցի 'դայն. այլ, ոչ նախորդ նիստին մէջ եւ ոչ այսօր, ոչ ոք ելաւ ինձ դէմ : Մի տարբեր խնդիր երեւան հանեցիք, եւ սկսեցաք նովաւ զբաղիլ : Ո՛ր մնացին այն կատաղի գրաբարեաններ, որք

առպետական խրոխտով կը յարձակէին ժողովը գայլին բարբառին դէմ. աշխարհաբարի շունչն դիրեւտար արաւ նոցա ամբօխ, Լուսթիւն կը սլակեն նորա. բաւ է դա աշխարհաբարի յաղթանակին համար :

1874, ՄԱՐՏ 17 .

« Պարոն ատենապետ,

Հիւանդ եմ մի քանի օրէ ի վեր . ուստի կը ցաւիմ որ ստիպուած եմ բացակայ մնալ Վարժապետական ժողովի սյուրեայ նիստէն :

Ձեր հրաւիրագիրի մէջ կը յայտարարէք թէ ժողովն դասագիրքի խնդիրովն պիտի պահի սյուր . կ'ազաչեմ որ, թէ կարելի է, չը փակէք այդ խնդիր մինչեւ յաջորդ նիստն, ուր կը յուսամ թէ պիտի կարենամ ներկայ դուռիլ եւ կարէնոր դիտողութիւններ ներկայացունել այդ խնդրի վրայ :

Հաճեցէք ընդունիլ, պարոն ատենապետ, մեծարանքս եւ բարեկամութիւնս :

Հատգիւղ, 17 մարտ, 1874 .

ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ .»

ՎԵՐԶԱԲԱՆ

Իրր եզրակացութիւն այս էջերի, երկու առաջարկ կը ներկայացունեմ սիրելի ազգիս .

Ա. Կազմել մի Վարժապետական ժողով, որ անկախ լինի եւ ուր անձնիւր դաստիարակ ազատութիւն ունենայ պարզել իւր գաղափարներ .

Բ. Հաստատել մի Վարժապետանոց, որ կուսակցական շահերէ վեր լինի եւ ուր պատրաստուին լուսամիտ դաստիարակներ :

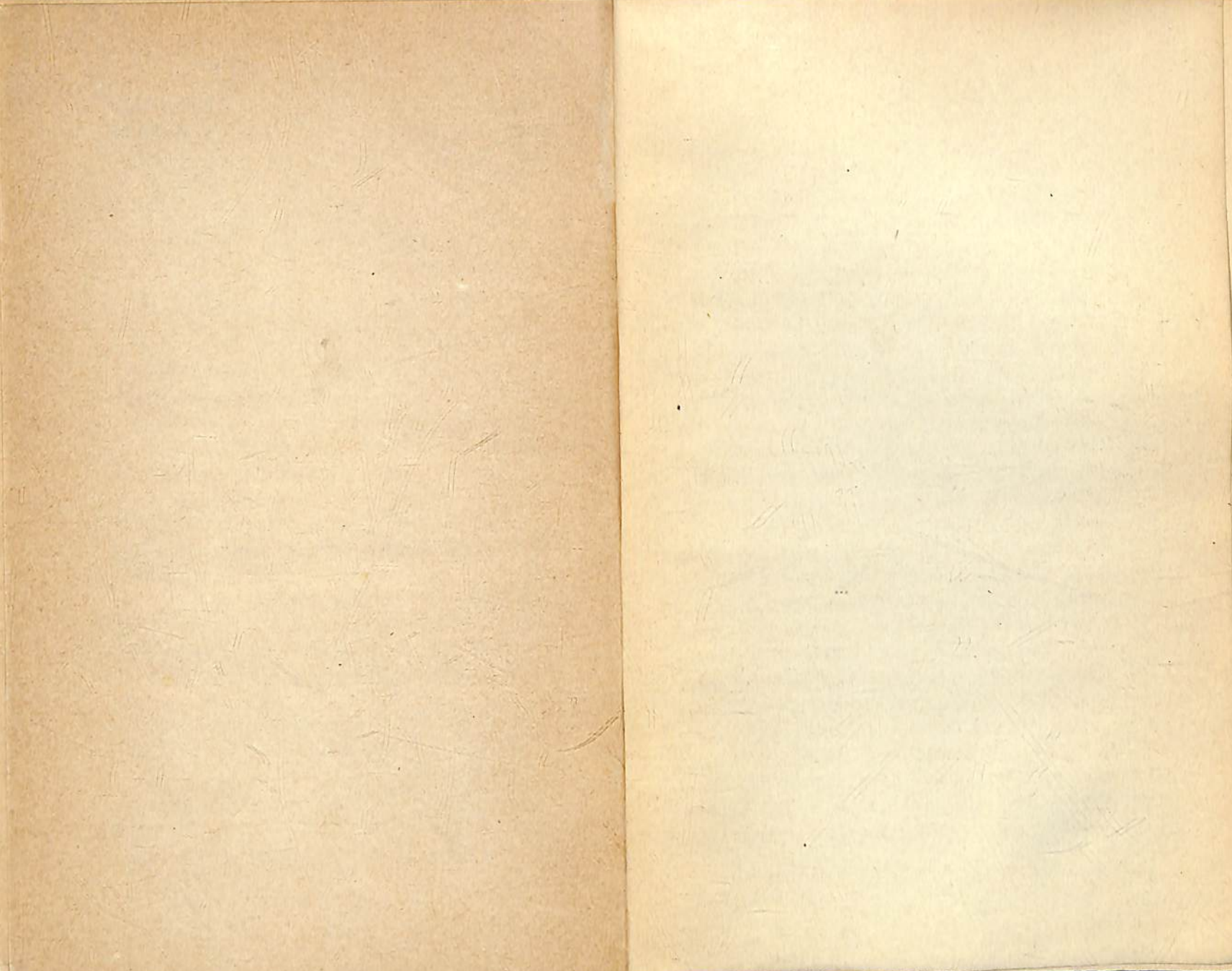
ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
ԻԹ	2	ինւր անիւր	իւր անձնիւր
46	25	բարձրագոյններն:	բարձրագոյններն.
51	5	վրայ	վրայ.
62	1	չէ	չէ
120	26	աշխարհաբարն	աշխարհաբարն ,
128	20	սայքրի	սայքարի
149	29	տեղ կու թիւննե-	տեղեկու թիւննե-
166	5	Մեքայս	Մեք այս
175	20	օղնական ձեռնտու	ձեռնտու օղնական
182	12	մ'ետք ,	մ'ետք'
	14	մը,	մը'

Ց Ա Ն Կ

ՉՕՆ	Ե
ՆՍՄԱԿ ԱՌ ՀԵՂԻՆԱԿՆ	Է
ԸՆՏՐՕՂԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԳԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԼԵԶՈՒԻ	Թ
ԱՌԱԶԱԲԱՆ	ԺԷ
Վ.Ա.ԲԺԱՊԵՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ.	
Առաջին ցիս	41
Երկրորդ ցիս	46
Երրորդ ցիս	54
Չորրորդ ցիս	65
Հինգերորդ ցիս	67
Վեցերորդ ցիս	80
Եօթերորդ ցիս	85
Ութերորդ ցիս	86
Իներորդ ցիս	89
Տասերորդ ցիս	92
Տասմիներորդ ցիս	104
Տասերկուերորդ ցիս	125
Տասերեֆերորդ ցիս	142
Տասչորսերորդ ցիս	186
Տասնիցերորդ ցիս	198
Տասվեցերորդ ցիս	200

ՎԵՐՋԱԲԱՆ	201
ՎՐԻՊԱԿ	205
ՅԱՆԿ	205

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0342308

